

1995. 3–4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HØYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
SZECSKŐ TAMÁS

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

- Csepeli György: KULTÚRÁK KERESZTTÜZÉBEN, AVAGY A NÉPEK
KÖZÖTTI KOMMUNIKÁCIÓ ESÉLYEI 3

MÉDIA

- Gálik Mihály: A KÖZÖNSÉG PANASZA 11
Kéri László: POLITIKAI VITAMŰSOROK A MAGYAR TELEVÍZIÓBAN 19
Lendvay Judit: A KÜLFÖLDI TÉVÉADÓK VÉTELI LEHETŐSÉGE,
POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉGE 29

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert: MEGSZÓLÍTÁSOK EGY ÁTALAKULÓ
VILÁGBAN 39

MŰHELY

- Bartók János: PÁRTPREFERENCIÁK MOTIVÁCIÓI AZ 1994-ES
VÁLASZTÁSOK ELŐTT 53
Szilágyi Erzsébet: A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS SOROZATOK NÉHÁNY
MŰFAJI JELLEGZETESSÉGE 61

ORIENTÁCIÓ

- Komlósi László Imre: A JELENKORI ÉRVELÉSELMÉLET KÉRDÉSEI 69
Pléh Csaba: A MAI MEGISMERÉSTUDOMÁNY ALAPKÉRDÉSEI 77

KITEKINTÉS

- Kováts Ildikó: KOMMUNIKÁCIÓ- ÉS MÉDIAKUTATÁS NEMZETKÖZI
PERSPEKTÍVÁBÓL 99
Róka Jolán: A KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁS KÉT MODELLJÉRŐL 111

TALLÓZÓ

- A SOKARCÚ SZIMBÓLUM (Kis Paszkál) 117
KORLÁTOLT ELŐRELÁTÁS VAGY AZ ELŐRELÁTÁS KORLÁTAI?
(Tardos Róbert) 121

Csepeli György

KULTÚRÁK KERESZTTÜZÉBEN, AVAGY A NÉPEK KÖZÖTTI KOMMUNIKÁCIÓ ESÉLYEI

Egy hír az újságból: A 19-es főút 112-es kilométerszelvényében lévő parkolóban egy pótkocsis IFA állt. Orrfacsaró bűz és véres folyadék szivárgott belőle. Kinyitották a konténert. A felborogatott dobozok alól előbb négy, majd később további tizennégy holttest került elő. A valószínű halálok: hóguta, oxigénhiány. A határőrök még előző nap hajnalban őrizetbe vettek három Srí Lankából érkezett tamil férfit. Néhány órával később tizenhat másik Srí Lanka-ira bukkantak. Mint kiderült, ők a kocsiszekrényben utaztak, és így élve maradtak.

A Magyar Köztársaság külügyminisztere a hír hallatán a vízumkényszer bevezetésére asszociált. A kánikulai melegben fulladozó polgárok figyelemküszöbét a hír el sem érte. Srí Lanka távoli ország, lakosai egymást irtják, számuk tizennyolccal kevesebb lett. Maradtak elegen. Elég gond nekünk a Bokros-csomag.

Milliószámra játszódnak le hasonló történetek, de tömegkommunikációs hír csak akkor lesz belőlük, ha halállal végződnek. Miközben figyelmünket Magda Marinko pere, Horn Gyula legújabb ötlete, a szlovák iskolaügy fajtalanzkodása, a hungarofób román belpolitika alakulása köti le, a világ kisemmizett népei, mint egykor a birnami erdő fái Macbeth vára felé, megindultak felénk, de mi oda sem figyelünk. Milliók vannak úton, s milliárdnyi a készülődők száma.

Korábban egész népek lendültek mozgásba. Akár elvesztek, akár megmaradtak, sorsuk közös lett. Az eltűnteket senki sem siratta. Az együtt maradás számított normálisnak, még ha a népek berendezkedésének normáit a történelem bárdal is faragta. Leginkább a széleken élők szenvedtek. Akaratuk és megkérdésük nélkül hol ide, hol oda soroltattak. A különbséglátás kényszere elől nem menekülhettek. A nemzetekké váló népek a homogenitás bűvöletébe kerültek. Az emberiség élesen elkülönülni látszó egységekre szabadlódott. Ez a tendencia szakadatlanul folytatódik. Ma már az ENSZ tagállamainak száma a 200 felé tart. Hány állam kellene vajon ahhoz, hogy minden nép függetlennek tudhassa magát?

Megválaszolhatatlan ez a kérdés.

Minden kényszeres rend türelmetlen a szabálytalannal szemben. Csak azt elismerve normálisnak, ami saját szabályainak megfelel, a kényszeres rendteremtő a szabálytalant abnormálisnak, kórosnak bélyegzi. Nincs ez másképpen akkor sem, ha a kényszeres rendteremtés az emberiség nemzetileg homogén egységekre történő bontásában nyilvánul meg. Maradtak a világban bolygó népek, hazátlan néptöredékek, melyeket a nem lankadó homo-

genizáló igyekezetek ellenére sem sikerült elpusztítani, betiltani és beolvasztani. Szétszakítottan, száműzötten, vándorlásban maradtak meg ők, pusztá létükkel tanúsítván a heterogenitás lehetőségét. Sorsuk az örök másság lett, s paradox módon minél inkább üldözték, gyötörték őket, a negatív formálásban formát nyertek. A negativitás bélyege homlokukra égett. A diaszpórába szakadt népek léte botránnyá vált a homogenizálódó nemzetek közösségében. A homogén közösségekbe makacsul beékelődő heterogenitás a kollektív deviancia stigmáját sütötte a beolvadni nem hajlandókra. Jóllehet a fejletlen régiókból a fejlett régiók felé tartó új népvándorlás lankadatlanul tart, s az utóbbi években jelentősen fel is gyorsult, a bevándorló, a menekült, a sorsa jobbra fordításán idegenben fáradozó negatív szereplőként jelenik meg a mindennapi tudatban, egy sorban a bűnözővel, a kábítószer-élvezővel, a szexuális kicsapongóval.

A modernizáció emancipációs álma azt ígérte, hogy a normálisnak tekintett homogenizáció és a kórosnak ítélt heterogenizáció konfliktusának majd véget vet egy új, evilági testvériség, mely az elnyomottakat felszabadítja a társadalmi elnyomás alól, akik eközben megszabadulnak az őket egymástól elválasztó nemzeti homogenizációs tévképzetektől is. Hinni lehetett, hogy ha ma nem is, de holnaptól legalább nemzetközivé lesz a világ. A világorradalom azonban elmaradt, a népek felszabadításának antiimperialista álma tömeggyilkos zsarnokok gondolataként kompromittálódott.

A józan, pragmatikus, racionális éberek másféle modernitás létrehozásán munkálkodtak. A földgolyót versenypályának láttatták, ahol a fejlődés az előrejutás mércéje. A föld régiói és népei aszerint nyertek beosztást, hogy fejlettek, fejlődők vagy lemaradók. A legfejlettebbek nemcsak egy főre eső nemzeti jövedelmükkel, tömeges kényelemérzetet biztosító berendezéseikkel, jól működő politikai, gazdasági és szociálpolitikai vívmányaikkal tüntettek, hanem azzal is, hogy körükben a homogenitás és heterogenitás konfliktusa megoldódott. Azt a képzetet keltették, hogy demokratikus intézményeik, jogrendszerük, szociálpolitikai és oktatási intézményeik garantálhatják az érvényesülést, az egyéni boldogulást, és elefedtethetik a polgárokkal közösségi eredetük archetípusait. Úgy tűnt, hogy a jólét tisztító-tüze Észak-Amerika és Nyugat-Európa modern fogyasztói társadalmait a hajdanvolt etnikai, vallási, rendi identitások olvasztótégelyévé hevíti. A közös sors és emlékezet a közügyeiben állampolgárként és fogyasztóként egyaránt érdekelt ember magánügyévé válik.

Nem így történt. A fejlődési versenyben való részvétel az emberiség túlnyomó része számára kilátástalanná vált. Az imperializmus, majd a hidegháború korszakaiban még hihehető volt, hogy az elmaradottság külső tényezők műve, melyek elfojtják az elnyomott népek alkotó energiáit, és elzárják előlük a fejlődés lehetőségét. A gyarmati népek a gyarmattartókat hibáztathatták elmaradottságukért. A kelet-európai Golf-áram kis népei a második világháború eredményeként létrejött jaltai egyezség szovjet haszonélvezőjét vélhették a fejlődés fő akadályának. Afrika, Ázsia, Óceánia népei a 60-as évektől kezdve egymás után felszabadultak politikailag, és normálisnak tűnő nemzetállamok keretei közé kerültek. Legutóbb kéréstlen szövetségesük, a világ egyhatodán berendezkedett szovjet birodalom is az enyészeté lett. Oroszország és Németország között, a 90-es évek elején, független nemzetállamok egész sora támadt fel újra. A nemzetállami függetlenség azonban sem a volt gyarmatokon, sem a volt szovjet befolyási övezetben nem eredményezett prosperálást. A fejletlenségben fuldokló népek tengeréből a fejlett világ szigetként emelkedik ki. Körös-körül, a későn érkezett nemzetállamokból menekülők rohamozzák e szigetet.

A fejlett és a fejletlen régiók között mutatkozó égbekiáltó egyenlőtlenség, a lemaradás ellen folytatott küzdelem kilátástalansága azt mutatja, hogy a fejlettség eszményeit dédelge-

tő kultúra univerzalizmusa válságba került. Nehezen hihető többé, hogy akár emancipatorikus úton, akár a világkapitalizmus erejével megteremthető a magát normális nemzetállamok közösségeként tételező egységes emberiség, melynek békéjét és harmóniáját az egyes nemzetek által közmegegyezésszerűen vallott és elfogadott normák, szabályok, törvények biztosítják majd.

A fejlett és elmaradott pólusokra szétesett világban a zsidó–görög–keresztény értékekre épülő kultúra fölénye nem tartható tovább, mivel az csak annak ad, akinek már van, s akinek nincs, attól azt is elveszi, amije volt. Edward Said hívja fel a figyelmet arra, hogy a fejlett világ kultúrája a fejletleneket ellehetetlenítő, nagy hatású negatív reprezentációkat dolgozott ki, melyeket a modernizáció reménye hitelesíthetett. A monokulturális imperializmus egyetlen támasza a katonai és gazdasági erőszak. Az emberiség posztmodern állapotába lépett.

A modernizáció racionálisnak mondott kulturális alapjairól kiderült, hogy ugyanúgy irracionális elemekből tevődnek össze, mint azok a kultúrák, amelyek a modernitás szemüvegén keresztül sui generis irracionálisnak tűntek. Két világháború, de kiváltképpen a Gulag-szigetcsoporthoz és a holocaust után nehezen védhető bármilyen állítás, mely a modern társadalomszervezés tökélyét, a bürokratikus szervezett nemzeti állam normalitását hirdeti.

Másfelől az is nyilvánvalóvá vált, hogy a modernitás, mint technológia és szervezés, tradicionális bázison is megjelenhet. A racionális Nyugat által irracionálisnak beállított Kelet tudása összeegyeztethető a modern technológián alapuló termeléssel, és egyáltalán nem zárja ki a fejlettség fétisként láttatott gazdasági növekedést. A jövő egyik félelmetes lehetőségére a gazdasági erőforrásokkal megtámogatott kultúrák versenye, melyben az eltérő és egymással összeegyeztethetetlen hiteket, értékeket, előfeltevéseket valló gazdasági gigaszok mérik majd össze erejüket.

A gyarmati rend összeroppanása, majd a magát „második világnak” nevező szovjet birodalom eltűnése a fejlődésből kimaradtakat új kihívások elé állították. Mivel többé sem a nemzetközi testvériség, sem az egységes világpiac csodájában nem hihetnek, önmagukba kell fordulniuk, és saját kulturális identitásuk újrafelfedezésében kell vigaszt keresniük. Minden erejüket arra fordítják, hogy megszabaduljanak a kulturális imperializmus által róluk kialakított negatív reprezentációtól, melynek tükrében elmaradottnak, irracionálisnak, terrorizmusra hajlónak és tradícióktól lebéklyózottnak tűntek. E jogos igyekezetük azonban nélkülözni kénytelen a gazdasági és politikai erőt, melynek birtokában saját kultúrájuk pozitív és önépítő közösségteremtő tényező lehetne. Választási lehetőségeik és cselekvési terük, következképpen, beszűkült.

Külső elnyomóiktól megszabadultak, de az elnyomás hosszan tartó következményei annál szívósabban kísértene közöttük. Saját kulturális értékeik rehabilitálása és önnön kulturális identitásuk felmutatása a homogenizáció és normalizáció társadalomlélektani kényszerpályáját járja, melyen a fejlettség rangját kívívó hajdani elnyomóik jártak, mielőtt még a világ fejletlen részét a gyarmatosítás igájába fogták volna. Az eredeti nemzetépítés nyomába szegődve, a francia forradalom után 200 évvel fognak nemzetépítésbe, s az azzal szükségszerűen együtt járó véres vagy kevésbé véres, de mindenképpen erőszakos nemzeti homogenizációba. A kísérő demokratikus szolamok gyatrán álcázzák a kísérlet időszerűtlenségét és eredendően tekintélyelvű ihletését.

Az egykor volt „második” és „harmadik” világok kulturális egyenjogúságra törekvő nemzetei a velük szemben diktatórikusan gyakorolt monokulturális mintát egymással szemben kezdik agresszíven érvényesíteni. Az egymás ellen fordult hajdani elnyomottak egymás elnyomói kívánnak lenni, s ehhez mindazt az ideológiai és kulturális eszközt igénybe ve-

szik, melynek ártó hatását annak idején maguk voltak kénytelenek elszenvedni. A versengő homogenizációs világnézeti és kulturális igények a világot teljes káoszba látszanak sodorni.

Srí Lankától Boszniáig etnikai, vallási és kulturális konfliktusok vérzik be a világot. Botorság azt gondolni, hogy ha ezek a konfliktusok a világ egyik pontján időlegesen meg is oldódnak, egyik vagy másik konfliktus csillapodása közelebb viszi az emberiséget a harmónia, a béke felé. A világot csalfán szuverén nemzetállamokra tagoló rendszer maga olyan, hogy újra meg újra kipattintja az erkölcsi és lélektani gátakat nélkülöző pusztítást. A területek és más, korlátozottan rendelkezésre álló erőforrások birtokáért folyó marakodásnak a „tisztogatók” éppúgy kárvallottjai lesznek, mint az elüldözöttek, megerőszakoltak, megbecstelenítettek és elpusztítottak. Az újkori kollektív destrukció természetéhez tartozik ugyanis, hogy egyetlen kollektív identitás sem tűnik el egészen. Mindenki után visszamarad valaki, aki bosszúra lesz szomjas, hogy, esetleg nemzedékek életét átfogó, békésnek tűnő időszakot követően is, jogcímet találjon majd arra, hogy megtorolja az elődein esett sérelmeket. A szemünk előtt zajló dél-európai konfliktus világosan mutatja, hogy az unokák mekkora hévvel képesek megtorolni a nagyszülők által ejtett sebeket. Ha az öldöklés az identitás kollektív rétegei védelmében történik, akkor nem érvényes rá a „Ne ölj!” tilalma, az ölés többé nem számít bűnnek, nem von maga után bűnhődést. A nemzetközi viselkedés etikai normái sajnálatosan hiányoznak, s ha itt meg ott meg is fogalmazzák azokat, maguk a megfogalmazók sem hisznek abban, hogy megsértésük szankcionálható. A háborús bűnösök, vágyott nemzeti közösségük erényes tagjaiként, törölgethetik kezükről a vért, melyet értelmetlenül ontanak.

A kulturális identitáson esett sérelmek megtorlásának jogcímén folyó pusztítás félelmetes spiráljának fennmaradását két tényező látszik hathatósan támogatni.

Az egyik a világ fejlett régióiból álló informális impérium monokulturális szuggesztiója, melynek bűvöletében a fejletlenek „utol akarják érni” a fejletteket. Ez a cél szükségképpen csak a kiváltságos helyi elitek számára tűnhet megvalósíthatónak. Az uralmuk alatt tartott elnyomorodott népesség anyagi felzárkóztatását már csak a demográfiai robbanás okán sem tarthatják elérhető célnak. Belátható időn belül elképzelhetetlen, hogy a fejletlen régiók lakosai a fogyasztói társadalom áldásait élvezhessék. Nem várható, hogy a fejletlen régiókban a szüntelenül gyarapodó létszámú proletariátust szociálpolitikai védőháló oltalmazza, és a középosztályba való felemelkedés a nincstelenek milliói számára reálisan ösztönző lehetőség legyen.

A kulturális homogenizáció és a heterogenitás minden formájában láttatott paranoid ellenségkép kialakítása révén azonban a fejletlen régiókban létrejött nemzetállamok politikai, gazdasági és katonai elitje nagyon is képessé válik arra, hogy a többség szociális frusztrációit a nemzeti, etnikai, vallási agresszió pszichológiai töltőanyagává alakítsa. A helyi elitek kiváltságai ezáltal nemhogy megrendülnek, hanem egyenesen megszilárdulnak.

A másik tényező a fejlett világrészek érdekeltsége abban, hogy potenciális ellenfeleik egymással szembekerülve még véletlenül se próbálkozzanak a centrum megtámadásával. A centrum imperializmusa elleni retorikát a fejlett világ addig tűri, amíg az sovinizmussal, fundamentalizmussal és beteges nacionalizmussal társul. Ezek a tünetek valójában beleilLENEN a fejletlenek posztkoloniális reprezentációjába, melynek központi hiedelme a demokráciára való éretlenség. A vádló feltételezések listáján találjuk az individuumot maga alá taposó kollektívizmust, a terrorizmustól sem visszariadó irracionális rombolási vágyat, a kulturális és ideológiai fundamentalizmust, a békés polgári életvitelre való alkati képtelenséget.

Ha a jövőben a világ képe az egyenlőtlen feltételek mellett egymással versengő monokulturális kényszerek cinikus forgatókönyvei szerint alakul, akkor meg kell békélnünk a CNN naponta bőven áradó híreivel, amelyek a világot mint félelmetes és kaotikus helyet mutatják be, ahol senki sincs biztonságban, hacsak nem húzódik a „rendet” biztosító világcsendőr oltalmába. Az Öböl-háború csak a főpróba volt.

És itt térünk vissza kiinduló hírünkhöz. Az abban szereplő menekültekről semmit sem tudunk. A híradás masszává gyúrta őket össze, azt sugallván, hogy ha van is arcuk, nevük, életútjuk, nemi, etnikai és egyéb identitásuk, az mind nem érdekes. Tragikus hőseink ugyan Srí Lankából jöttek, de jöhettek volna Ruandából, Boszniából, Kasmírból, illetve gyakorlatilag bárhonnan a fejletlennek nevezett világból.

Megállíthatatlanul jönnek, nap mint nap, s mi a hírek által arra vagyunk hangolva, hogy ebben valami tisztességtelent, rendhagyót, deviánsat lássunk. Mintha nem az volna a leg-egyértelműbb és legnyilvánvalóbb dolog a világon, hogy a nyomorult javítani akarjon helyzetén, a haláltól fenyegetett életre törekedjen, a sötétben vakoskodó a fényre vágyjon, a tanulatlan szülő taníttatni akarja gyermekét...

A monokulturális beállítódást felváltó multikulturalizmus ott kezdődik, ahol az idegen természetesnek és magától értetődőnek tartott kizárása természetellenesnek és megérthetetlennek tűnik, és a befogadás, valamint a segítségnyújtás attitűdje lesz az uralkodó. Minden más reakció, hivatkozzon bármilyen nemes és ősi kulturális identitásra, valójában a xenofóbiát tápláló monokulturális üldöztetési téveszme szövetségese, a rabszolga kéjes azonosulása a rabtartóval.

A monokultúra agresszív és kirekesztő természetét könnyű felfedezni ott, ahol fegyverek dörögnek, megbecstelenítettek sikoltoznak, ártatlanok halnak erőszakos halállal. Ez azonban csak a folyamat vége, mely az önmagunkra vonatkozó homogenizációs általánosítással kezdődik. Mihelyt önmagunk személyes kulturális identitását egy személyten kollektívumhoz való tartozás egyenlegeként éljük meg, melyet a póre érzélem satíroz számunkra pozitívvá, és néhány meg nem gondolt gondolat tesz értelmessé, akarva-akaratlan kiteszítjuk a hozzánk igyekvőt, kiiktatjuk a segítségre szorulókat egyeteméből.

Homi Bhabha, a Nagy-Britanniában élő filozófus mutat rá arra, hogy a monokulturális tapasztalatot felváltó multikulturális tapasztalat eredendően személyközi. Énünk Másikba vetett horgonyait nem kereshetjük kizárólag azokban, akik saját kulturális közösségünkben élnek. Hirdessenek bármit az egyes eredetmítoszok és vallásalapítók, az általánosított Másik határai az emberiséggel azonosak, mely tagjaiban él, akiknek, paradox módon, ellenfele az általánosítás.

Az emberi állapot mindig konkrét. A szenvedés és a baj minden emberben ugyanazt a fájdalmat, szükségérzetet és menekülni vágyást váltja ki. A világ borzalmait nem osztályozhatók a monokulturális kényszerképzetek szabta csoportközi általánosítások szerint.

A fejlett, vagy magukat fejlettnak tartó, társadalmaknak nincs kulturális jogcímük arra, hogy kiutasítsák vagy eltanácsolják a hozzájuk menekülőket. A multikulturalizmus nem egyszerűen a kulturális pluralizmust jelenti, hanem a vágyat, hogy halljuk meg az emberi hangot, függetlenül attól, hogy milyen kulturális formák fátylazzák.

A multikulturális beállítódás tekintélyellenes. Ha egyszer az ember kulturális identitása kialakul, azt el nem vehetik tőle, legfeljebb önnön maga dobhatja el azt magától. Az egymással monomániásan harcot folytató ideológiai és kulturális konfliktusok a győzteseket éppúgy felfalják, mint a veszteseket. Egyedüli lehetőség a menekülés.

A menekülő kulturális identitása megmarad, és egyben meg is nemesül. A menekülő

már nem hihet az egyedül üdvözítő megoldásokban, egyedül igaz hitekben. A menekülő kénytelen-kelletlen maga mögött kellett hogy hagyja a fölényt, az egyedülvalóságot és a magától éretetődőséget, melybe beleszületett. Ezért más, mint azok, akik továbbra is vívják a harcot. De mégis megmarad annak, aki volt, hiszen az új közegben hiába is számíthatna befogadásra. Minél inkább akar asszimilálódni a befogadó kultúrába, annál inkább kívül marad. Mássá vált az odahagyottak számára, s más marad választott világában is. Másságaiból kell kikovácsolnia azonosságtudatát.

A menekülő a multikulturális tapasztalat csíholója. Ha elfogadjuk annak, aki, akkor hallatlanul értékes tapasztalattal gazdagodunk magunk is. Elbizonytalanodunk, miközben bizonyosságot nyerünk. Identitásunk kulturális összetevője nem lesz többé abszolút támasz, csak egy szó, vagy gesztus, egy tekintet, melynek ereje immár egyes-egyedül önmagunkból származik. Amíg a menekülővel nem találkoztunk, s nem nyújtottunk neki segítséget, addig az idegenben a hozzáférhetetlen, titokzatos másikat látjuk, akitől rettegünk, félünk. Ebbe a képbe fojtjuk szorongásunkat, hogy hátha mi is csak idegenek vagyunk, árvák, akik kollektív sorsot hazudnak maguknak!

A multikulturalizmus nem lép fel azzal a csalóka ígérennyel, hogy feloldja a kultúrák találkozásából szükségszerűen adódó konfliktusokat. Az egyes kultúrákban érvényes időszámítások nem átlagolhatók, a szent és profán meghatározásának egymással szögesen ütköző normái kibékíthetetlenek, a Bábelben összezavart nyelveken írott szövegek lefordíthatatlanok.

A kultúrák közötti találkozásoknak azonban mindig van egy olyan szintjük, ahol nem a tökélybe hajló, absztrakciót sugalló kompetenciák, hanem a tökéletlen, eseti performanciák lépnek érintkezésbe egymással. A halottak kommunikációképtelenek, még ha elevenek szájából szólnak is. A feladat több annál, hogy az idegenben meglássuk az ismerőst, vagy empátiásan megpróbáljuk megérteni, hogy számára miért tabu az, ami nekünk megengedett, vagy megfordítva. El kell ismernünk, hogy az idegennek éppúgy joga van saját identitásának titkaihoz, mint nekünk magunknak is. Meg kell békülnünk az idegen megismerhetetlenségével, hiszen mi magunk is megismerhetetlenek volnánk. De mindig akadhat egy pillanat, melynek villanásnyi ideje alatt, az adott helyzet kényszerében megérthetjük egymást. Erre kell készen állnunk.

A multikulturalizmus terébe került identitás töredezett, szétszórt, peremre szorított. Csak éppen többé már nincs, mert nem lehet ép, koncentrált, központi identitás. A jövő üzenetét hordozza a Rómában nemrég megnyílt mecset, a Zala megyei sztúpa. A fejlett és a fejletlen világ határai a jövőben nem államhatárok, hanem utcák, háztömbök, kerületi választóvonalak lesznek.

Kudarcc vár a magukat elbarikádozó, elzárkózó társadalmakra, a jólét gettóira. Csak hazudhatják a szabadságot ott, ahol az országhatárokat szögesdrótok, aknák, emberi húsrá éhes rendőröktyúk őrzik. A menekülők rohama megindult, és feltartóztathatatlanul tör előre. A kontinensek közötti tömeges migráció szociológiai tényei kikényszerítik, hogy megváltoztassuk a diaszpóralétről korábban kialakított mintáinkat.

A multikulturális állapotból adódó etikai, jogi, politikai, szociálpolitikai következtetések ma még levonatlanok. Nyilván újra kell gondolni a szuverén nemzetállam, az állampolgárság, a szociális és gazdasági jogok, a demokrácia egész problematikáját. Az emberi jogok ma még üres edényét meg kell tölteni tartalommal.

Semmiféle utópikus várakozásnak nincs helye. A multikulturális attitűd nem oldja meg a konfliktusokat, de kezelhetővé teszi azokat, rámutatván egyúttal arra is, ami kezelhetetlen. A kockázat azonban mindig az egyéné, aki kulturális identitása védelmében nem hajlandó

beoltatni magát, nem néz pornográfiát, a rítust előnyben részesíti a célszerű cselekvéssel. Választhasson mindenki, ki így, ki úgy. Az egymással ütköző kulturális előfeltételekből építkező diszkurzív terek persze nagyon is vitathatják a választhatóságot és önkéntességet. A vitának azonban nincs alternatívája, amíg folyik a vita, hallgatnak a fegyverek.

A multikulturalizmus normalizálja az abnormálisnak tekintett kollektív elrendeződést. Kiemeli a marginalitásból az idegent, miközben lemond a centrum csalóka támaszáról. A kultúrák kereszttüzében mindenki megmarad annak, aki volt, és az lesz, aki egyáltalán lehet: egyszer élő, boldogságra vágyó, szenvedésre érett, halandó ember.

IRODALOM

Bhabha, H. (ed.): *Nation and Narration*. Routledge, London–New York, 1990.

Kennedy, M. (ed.): *Envisioning Eastern Europe*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994.

Said, E.: *The Pen and the Sword. Conversations with David Barsman*. Common Courage Press, Monroe, 1994.

Gálik Mihály

A KÖZÖNSÉG PANASZA

Mi védi a polgárt a demokráciában a demokratikus berendezkedés egyik nélkülözhetetlen garanciális elemének, a médiának a túlkapasaitól? A látszólag köznapi kérdés már csak azért sem válaszolható meg könnyen, mert előzőleg abban kellene állást foglalni, mi is tekinthető túlkapasnak, hol húzódnak – Halmi (1994) kitűnő monográfiájának címével élve – a vélemény szabadság határai. A lehetséges válaszok halmaza szinte végtelen elemű, a válaszadó értékrendszere, az alapvető emberi értékekről vallott nézetei, vagy éppen a nem is tudatosult, rejtett előfeltevései meghatározzák, hogy egy-egy konkrét esetben hogyan minősíti a média produktumát.

Nem alaptalan az a nálunk is elterjedt nézet, hogy a média túlhatalomra tesz szert a modern társadalomban, s az egyénnek vajmi kevés esélye marad vele szemben, ha vélt vagy valós sérelem éri. Böll (1980) világhírű alapregényének tragikus hősnője, Katharina Blum, az önbíráskodást választja az elveszett, a média által elorzott tisztességét megbosszulandó, de ő is csak az újságíróval, a személlyel képes leszámolni, a gépezettel szemben szemernyi esélye sincs. Lehet-e segíteni a polgárnak, létrehozható-e olyan intézményrendszer, amely esélyt ad a köznapi embernek a nagy hatalmú médiával szemben? Anélkül hogy kereken válaszolnánk a kérdésre, elégedjünk meg azzal, hogy legalább meg kellene próbálni: ott, ahol lehet, ahol a hagyományokkal és a jogrenddel összefér, próbáljunk segíteni a polgárnak, magunknak. A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy a brit rádiózás és televíziózás rendszerébe hogyan épül bele, hogyan intézményesül a nagyközönség védelme.

A MŰSORSZOLGÁLTATÓ TÁRSADALMI FELELŐSSÉGE

A brit rádiózás és televíziózás rendszerét kifejezetten arra való tekintettel építették föl a törvényhozók az elmúlt évtizedek során, hogy a műsorszolgáltatók felelősek a társadalomnak működésükért. Ez az intézményi felelősség, Blumler (1994) szerint, az alábbiakban összegezhető:

- a nagyközönség társadalmi kérdések iránti érzékenységének erősítése;
- a szocializációs szerep ellátása, az oktatás támogatása;

- a széles körben elfogadott társadalmi értékek és normák védelme (szó szerinti fordításban: garanciák beépítése az ezekkel szembeni meggondolatlan rombolással szemben);
- garanciák beépítése, azt megakadályozandó, hogy egyes befolyásos érdekcsoportok, úgymint: a politikusok, a hirdetőik, vagy akár az újságírók, kisajátíthassák az intézményeket;
- nyitottság a különböző társadalmi rétegek és érdekcsoportok észrevételeire, nézeteire és kívánalmaira.

Ezt a műsorszolgáltatói felelősségvállalást törvényi rendelkezések és az ezekből eredtetett egyéb szabályok, előírások, irányelvek regimentje próbálja kikényszeríteni, a tények ismeretében nem is eredmény nélkül. A brit rádiózás és televíziózás szabályozása barokkosan zsúfolt ugyan, s emellett örökké viták tárgya (lásd Beszterczey 1995), de maga az ágazat funkcionálisan, a szabályozók akaratát visszaadva működik, vagy legalábbis eddig így működött. Az, hogy mennyire felel majd meg ez a szabályozás az éppen zajló viharos technológiai változásoknak, illetve hogy képes lesz-e majd ezekhez idomulni, nagyon kérdéses és lényeges felvetés ugyan, de nem tartozik mostani vizsgálatunk tárgyához.

A közszolgálati intézmény, a BBC alapító levelének szentsége, az abban lefektetett követelmények, az intézményen belül az évtizedek folyamán kialakult, és vaskos kötetekbe foglalt, műsorkészítési normarendszer – az alapdokumentumnak számító, ma érvényes úgynevezett Műsorkészítési irányelvek kötet 275 oldalra rúg –, az idők során kialakult munkaethosz, az irányelvek rendszeres, heti értelmezésének gyakorlata a vezetői munkában, szinte már önmagában elégséges garancia lenne a funkcionális működéshez. Természetesen, az intézmény fölé rendelt irányítótestület, a *kormányzótanács* is a garanciarendszer fontos része, de a szabályozás, mint látni fogjuk, nem áll meg itt. Mielőtt azonban erről rátérnénk, vessünk egy pillantást a kereskedelmi szektorra.

Az ötvenes évek közepén kialakított brit kereskedelmi televízió gazdasági szempontból nézve igencsak furcsa képződmény, hiszen lényege szerint, körzeti koncessziók alapján működő monopóliumok országos hálózata, melynek a televíziós piacon nincs – pontosabban szólva: a nyolcvanas évek legvégéig nem volt – versenytársa. Ez a megoldás lehetővé tette a szabályozók számára, hogy szinte tetszés szerinti műsorszervezetet követeljenek meg az egyes piaci szereplőktől, s ezt meg is tették. Mivel nekik történetesen a közszolgálati műsorszervezet volt a credójuk, így ezt írták elő. Ezzel létrehozták a BBC versenytársát a nézőkért való versenyben, s mivel a reklámpiacon megmaradt a monopólium, hiszen a BBC-t erre a piacra nem engedték be, jutott is pénz a közszolgálati műsorszervezet finanszírozására. Később ehhez hasonló szerkezetben alakították ki a kereskedelmi rádiózás piacát. A mi tájainkon élő ember szinte elérzékenyül: hát létezhet működő tervgazdaság is? Ki hitte volna!

A műsorszervezet mellett az ágazatot felügyelő hatóság, a BBC-éhez hasonló szigorúságú, egyéb normákat is előírt, amelyeket a műsorszolgáltatóknak be kell tartaniuk. A televíziózást jelenleg felügyelő ITC (Independent Television Commission) 1995 februárjában kiadott módosított műsorkészítési szabálygyűjteménye terjedelmében vetekszik a BBC megfelelő dokumentumával, s az elfogulatlan ítész aligha tudna tartalmi különbséget felfedezni a kettő között. Természetesen a hatóság kimerítően előírja a reklámozási és műsortámogatási szabályokat is. Mindezek betartása kötelező az egyes társaságok számára, ezt az ITC, illetve a kereskedelmi rádiózást felügyelő hatóság, a Radio Authority folyamatosan ellenőrzi, és megsértésük esetén szankcionálja. Az ITC ezen munkáját a regionális alapon szervezett, úgynevezett *nézők tanácsai* is segítik.

Mind a közszolgálati, mind a kereskedelmi szektor intézményei nagy súlyt fektetnek a hallgatói-nézői észrevételek fogadására és feldolgozására. A programszerkezet részét képe-

zik a „válasz joga” típusú műsorok, s amennyiben az érintettek úgy vélik, hogy nem kapnak megfelelő elégtételt a szerkesztőtől, a BBC kormányzótanácsának panaszbizottságához fordulhatnak. Hasonló szervezetek működnek a kereskedelmi szféra irányítótestületei mellett is. A televíziózást felügyelő ITC-hez befutott panaszokat szemlélteti az 1. táblázat.

1. táblázat

A kereskedelmi televíziók műsoraival kapcsolatos, az ITC-hez érkezett panaszok száma és megoszlása 1994-ben (abszolút számokban)

A panasz oka	Hír- és információs műsorok			Egyéb műsorok		
	ITV ¹	C4 ²	C/S ³	ITV	C4	C/S
Pontatlanság	80	13	1	20	1	–
Pártosság	33	24	2	–	1	–
Nemiség ábrázolása	2	3	–	87	19	2
Nyelvhasználat	9	19	–	52	28	4
Erőszak	8	8	1	139	27	4
Egyéb közízlés-sértés	168	82	5	360	135	13
Egyéb etikátlanság	124	182	1	50	7	–
Rasszizmus	45	5	–	34	7	–
Vallásellenesség	10	31	–	26	32	1
Nem megfelelő műsoridőpont	185	18	–	220	40	2
Helyi ügyek	11	–	–	–	–	–
Vegyes	267	67	18	265	56	11
Összesen	942	452	28	1253	353	37
Összes panasz:	3065					

(Forrás: ITC Annual Report and Accounts. 1994, 30. p.)

¹ Az ITV műsorai

² A Channel 4 műsorai

³ Kábel és/vagy műholdas műsorok

Mivel az egyes vitatott programokkal kapcsolatban általában több panasz is érkezik, a kifogásolt műsorok száma nagyságrenddel kisebb az összes panasz számánál. 1994-ben az ITC 31 műsor ellen emelt nézői panaszt talált jogosnak, ennek részleteit a Beszámoló a műsorokkal kapcsolatos panaszokról és intézkedésekről címet viselő negyedévi kiadványában hozta nyilvánosságra.

ÖNÁLLÓ PANASZFÓRUMOK

Az Egyesült Királyságban működő, a rádiózás és televíziózás intézményeitől független panaszfórumok viszonylag újkeletű képződmények, melyek szervezsen illeszkednek a nagy gonddal kreált rendszerhez magához. Ennek ellenére állítható, hogy általános szervezetszociológiai tényezők indokolják az ilyen fórumok felállítását. Érdeemes talán utalni a Nobel-díjas amerikai közgazdász, Coase egyik, majd három évtizeddel ez-

előtti, írására, amelyben a vezető angolszász országok – Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Kanada – egymástól igencsak elütő rádió- és televízió-rendszerének gazdasági hátterét és szabályozását vizsgálta (Coase 1966).

A jeles szerző szerint hosszú távon nem várható el egy szabályozó hatóságtól, hogy valóban a közérdek szolgáltatában működjék, s ez nem szándék dolga. Bármennyire is törekszik ugyanis a szabályozó a közérdek érvényesítésére, előbb-utóbb maga is azon keretekben gondolkodik és cselekszik, amit a felügyelt iparágban általánosan elfogadnak, s ezáltal fundamentális változtatások véghezvitelére képtelenné válik. „Az a tapasztalat, hogy a hatóságok a tendenciát tekintve azon iparágak foglyaivá válnak, melyeket szabályozniuk kellene” – fogalmaz igencsak sarkosan Coase, aki mellesleg a minimális szabályozás híve, s mint ilyen, szent borzadállyal tekint a britek által kialakított rádió-televízió ágazatra.

Noha a brit regulátorok aligha osztják Coase felfogását az ideális rádió- és televízió-szabályozásról, mégis arra a belátásra jutottak a nyolcvanas évekre, hogy sem a közszolgálati, sem a kereskedelmi szféra irányítótestületei nem tudják hitelesen eljátszani a választott bírák szerepét a nagyközönség és a műsorkészítő szervezetek közötti vitákban, s ezért szükség van független panasz fórumok föllállítására és működtetésére. Ehhez az 1980-ban elfogadott rádió- és televíziótörvény (Broadcasting Act) adta meg a felhatalmazást, amelynek alapján a kormány 1981-ben kinevezte a *panaszbizottság* (Broadcasting Complaints Committee) tagjait. A törvény minimum háromban határozza meg a tagok számát, a bizottságnak szokásosan öt tagja van. Panasszal csak olyasvalaki fordulhat hozzájuk, aki személyében érzi magát megsértve, megbántva valamely műsor által.

A *panaszbizottság* tagjai először arról döntenek testületileg, hogy érdemben vizsgálják-e a beérkezett panaszt, avagy sem. Igenlő döntés esetén egy összetett, hosszú időt felemésztő eljárás indul meg, melynek főbb szakaszai a következők:

- a műsorszolgáltatótól bekérik a vitatott műsort, és egyúttal felkéri, válaszoljon a panaszos észrevételeire;
- a panaszos reagál a műsorszolgáltató válaszára;
- ha az ügyet a két fél nem tudja lezárni, akkor következik a bizottság előtti meghallgatás;
- a meghallgatást követően a bizottság állást foglal az ügyben, s ezt az érintetteknek megküldi;
- amennyiben a panaszosnak adtak igazat, úgy a műsorszolgáltató köteles a bizottság állásfoglalását megfelelő módon, saját költségére, közzétenni valamelyik minőségi napilapban, és ismertetni saját műsorában.

A bizottság döntését természetesen mindkét érintett megtámadhatja a bíróság előtt, ekkor a jogerős ítélet zárja csak le az ügyet.

Miután a bizottságnál kizárólag magánemberek tehetnek panaszt a magánszférájukat ért sérelemre hivatkozva, s miután a magánszférát, hasonlóan az igazság és a becsület fogalmához, az angolszász jogrendszerek sem kísérlik meg meghatározni, ahol amúgy is hagyomány a laikus testületi bíraskodás, a bizottság nem jogászokból áll, s a „józan ész” szabályait igyekszik követni. Talán fölösleges hozzátenni, hogy a bizottság – belátása szerint – kikéri az egyes ügyekben jogi szakértők véleményét is. Az elmúlt másfél évtized tapasztalatai szerint jellemzően 400-500 panasz érkezik hozzájuk évente, ennek mintegy negyedével foglalkoznak érdemben. A bírósághoz csak kivételes esetekben jutnak el a vitás ügyek, azaz a bizottság állásfoglalásait az érdekeltek szinte mindig elfogadják.

A nyolcvanas évek végén a kormányzat úgy érezte, ideje újabb intézménnyel gyarapítani a rádiózást és a televíziózást szabályozó testületeket. A hivatkozási alap az volt,

hogy, a szoros felügyelet ellenére, túlteng a műsorokban az erőszak és a szex, rendszeresek a közízlést durván sértő műsorok. Az 1988-ban a kormány által kinevezett nyolctagú *Műsornormatanács* (Broadcasting Standards Council) arra kapott felhatalmazást, hogy a műsorokban ábrázolt erőszak, nemiség normáit, valamint a jó ízlés és az emberi méltóság védelmét célzó rendelkezéseket próbálják meg a műsorszolgáltatók számára értelmezhető módon leírni, s ezek betartását javallani, illetve panasz esetén megvizsgálni. No nem mintha akár a BBC, akár a kereskedelmi szektort akkor felügyelő IBA (Independent Broadcasting Authority) szűkében lett volna ilyen normáknak, irányelveknek, sztenderdeknek, nem beszélve arról, hogy már a *panaszbizottság* is javában működött, de úgy látszik, a briteknek a jóból soha nem elég. A *Műsornormatanács* intézménye bekerült a rádió- és televíziótörvény 1990-ben átdolgozott és elfogadott szövegébe.

A tanács, amelynek munkáját tizennégy alkalmazott segíti, a maga ajánlás jellegű műsorkészítési kódexét 1989-ben hirdette ki, majd öt évre rá, a kódexet átdolgozva, újra kiadta. Jellemzően 2000–3000 beadvánnyal foglalkoznak évente, az eljárás menete lényegében megegyezik a *panaszbizottság* esetében leírtakkal – azzal a lényegi különbséggel, hogy a panasztevő személyes érintettsége nem feltétele a panasz érdemi kivizsgálásának, s az egyes panaszokat a tanács tagjaiból alakult háromtagú bizottság vizsgálja ki és terjeszti a maga javaslatával döntésre a tanács elé. Az 1994/95-ös műsorszézonban 2247 beadvány futott be, a panaszok egyötödét ítélték részben vagy egészben jogosnak.

A tanács egyébként rendszeresen vizsgálhatja, hogy a brit közönség miként vélekedik azokról a kérdésekről, amelyekben ő maga normákat megszabni illetékes. Az eredményt a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

A brit nagyközönség vélekedése a műsorokban előforduló erőszakra, nemiségről és trágárságról az 1991–1993-as években (százalékban)

Megnevezés	1991	1992	1993
ERŐSZAK			
Túl sok	67	66	66
Nagyjából megfelelő	31	32	32
Túl kevés	2	2	2
NEMISÉG			
Túl sok	41	41	40
Nagyjából megfelelő	54	54	55
Túl kevés	4	4	4
TRÁGÁRSÁG			
Túl sok	65	60	57
Nagyjából megfelelő	34	38	41
Túl kevés	1	2	2

(Forrás: A Code of Practice. Second Edition. Broadcasting Standards Council, 1994.)

Meg kell jegyezni, hogy a „mi a túl sok”, „mi a nagyjából megfelelő”, „mi a túl kevés” egyébként sem nagyon objektív kérdések két időperiódusban értelmezendők: nevezetesen este kilenc óra előtt, majd ezt követően. Az este kilenc óra előtti időszak a briteknél vélel-

mezetten a családi rádiózás-tévézés ideje, s ami itt tilos, annak egy része este kilenc után megengedett. Ezenfelül a kábel- és műholdas csatornákra vonatkozó normák kevésbé szigorúak, hogy legyen még egy csavar a szabályozásban. Szóval nem egyszerű a tanács dolga, amelyik az érdemben vizsgált minden egyes panaszról, a maga havi bulletinjében, megjelenteti állásfoglalásait. Álljon itt két olyan példa az 1995. júniusi bulletin alapján, amely a magyar olvasó számára is könnyen értelmezhető, releváns.

Két néző panaszt tett amiatt, hogy az ITV a vízválasztónak számító este kilenc óra előtt fél órával a Született gyilkosok című filmet reklámozta. (Oliver Stone erőszakban tobzódó drámai alkotását egyébként nálunk is bemutatták). A vizsgálóbizottság úgy találta, hogy a rövid vágásokkal operáló reklámban semmi olyan nem volt, amit az adott időpontban ne lehetett volna bemutatni, így a panasz elutasítására tett javaslatot a tanácsnak, amelyik ennek megfelelően döntött.

Egy másik esetben egy hallgató sérelmezte, hogy a műsorvezető bántó módon kommentálta annak az asszonynak a halálát a Talk Radio UK délelőtti műsorában, akit a borjúexporttal szembeni tiltakozása közben az állatokat szállító kamion véletlenül halálra gázolt. A műsorvezető azon megjegyzését, hogy az asszony buta tehénként halt meg néhány ostoba borjú miatt, a vizsgálóbizottság különösen sértőnek találta, s ugyanígy minősítette ezt a tanács is, a panaszosnak adva igazat.

EGY BEKEZDÉS A KÖZÉRDEK, A KÖZJÓ ÉS A KÖZÍZLÉS NEMES ŐREIRŐL

A mikor arra a jogos kérdésre keressük a választ, hogy kik is azok a tiszteletre méltó hölgyek és urak, akik a közérdek, a közjó és a közízlés érdekében fáradoznak, az informális beszélgetésekben a britek rendszeresen így válaszolnak: „the great and the good”. Az e minősítésben rejlő frivolság talán megengedhetővé teszi, hogy ezt a kifejezést úgy adjuk vissza magyarul: a szépek és az okosak. Igen, a BBC kormányzótanácsa, az ITC és a Radio Authority igazgatótanácsa, a bemutatott panasztestületek tagjai garantáltan a brit elitből kerülnek ki, s ezt lehet szarkazmussal nézni, mint az egyik legjobb napilap, a *Guardian* szerkesztői teszik (Willmott 1990), de komoly vita az országban nem folyik róla. Mindehhez hozzávéve, hogy ráadásul a személyi kinevezésekben minden jog a kormányt illeti meg, a kontinensről jövő csak ámul és bámul, s azzal vigasztalja magát, hogy a szigeteken a közlekedés is baloldali, s így is működik.

*

Naivitás lenne azt gondolni, hogy az egyébként kétségkívül tapasztalható társadalmi konszenzus ellenére a nagy műgonddal kialakított brit rádiózási és televíziózási rendszernek ne lennének ádáz ellenzői. A liberális piacgazdaság egyik legismertebb szószólója, a nálunk is – legalábbis a közgazdászok körében – jól ismert Norman Macrae a BBC-t is privatizálná, amint azt a magyarul is megjelent esszéjében (Macrae 1992) kifejti. Idézhetnénk további kritikusokat, de ez alkalommal talán fölösleges, hisz csupán az volt a szándékunk, hogy bemutassuk, miként történik a nagyközönség rádióval és televízióval szembeni

panaszainak intézményes kezelése az Egyesült Királyságban. S hogy ne vádolhassa a tisztelt olvasó a szerzőt az állásfoglalás alóli kibújással, lezárásként hadd idézzük – kissé persze megcsavarva – az egyik honi szállóigét: „A rendszer bevált! Stop!”

IRODALOM

Beszterczey, G.: Melyik köz, milyen szolgálat? *Jel-Kép*, 1995. 1. sz.

Blumler, G. J.: British Television Through the Lens of Social Responsibility. Paper presented for the European Institute for the Media, 1994.

Böll, H.: *Katharina Blum elveszett tisztessége*. Európa Kiadó, Budapest, 1980.

Coase, R.: The Economics of Broadcasting and Advertising. The Economics of Broadcasting and Government Policy. *The American Economic Review*, May 1966.

Halmai, G.: *A vélemény szabadság határai*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994.

Macrae, N.: A privatizáció jövője 1992–2022. *Mozgó Világ*, 1992/6.

Willmott, N.: The „one of us” board game. *The Guardian*, 15 January 1990, 21. p.

Kéri László

POLITIKAI VITAMŰSOROK A MAGYAR TELEVÍZIÓBAN

1990. március második felében – néhány nappal a választások első fordulója előtt – az elszántabb televíziónézők ritka különlegesség tanúi lehettek, ha fennmaradtak megnézni az akkoriban szokásos politikai viták egyikét. Legalább kéttucatnyi ember ült körül egy hatalmas asztalt, és Vitray Tamás vezetésével megkísérelték megvitatni azt, hogy miért is maradt el a március 15-i ünnepségek televízióbeli közvetítése. Tizenvalahány ember eleve a pártok küldötteként foglalt helyet, további személyek az akkor még működő Kuratórium képviselőiben, öten-hatan pedig különböző rendű-rangú televíziós szakmai vezetőként vettek részt ebben az eleve halálra ítélt vitában. Senki nem gondolhatta komolyan ugyanis azt, hogy ennyi ember képes lesz együtt valóban érdemi polémiát folytatni egymással, de nem is ez volt akkor a cél.

Látszólag a televízió, a televíziózás került a vádlottak padjára, mert a közvélemény és a vitában megjelent pártok szószólóinak nagy része is úgy vélte, hogy a televíziósok fosztották meg a magyar nemzetet önnön legnagyobb politikai ünnepének nézőként is való élvezetétől. A beszélgetésből azonban hamar kiderült, hogy sokkal földhözragadtabb kampányfeladat elvégzése szerepel inkább napirenden: a részt vevő pártok többsége úgy vélte, hogy az eredendő hibát az SZDSZ követte el, és, e hitüknek megfelelően, jó ideig e párt leleplezésével foglalkoztak.

Miután a műsor késő este volt és a vitavezető nehezen törődött bele a televíziósok szégyenpadra ültetésének kollektív szándékába, ezért érdekes módon a beszélgetés mindinkább olyan alapkérdések felé terelődött, hogy kié is a televízió, kiket szolgáljon, ki jogosult irányítani a műsorpolitikát, mi lehet a politikai viták feladata a televízió műsorstruktúrájában, hogyan lehetséges biztosítani a különböző érdekű és véleményű vitapartnerek egyenrangú részvételét, a pártoké-e a televízió, avagy egyéb társadalmi-szakmai szervezetek is jogosultak beleszólni a műsorpolitikába, ki képviseli ilyen vitás helyzetekben a társadalmat, mire jogosult a televízió vezetése, a televíziós újságírók szakmai szempontjainak lehetséges-e érvényesülniük ilyen konfliktushelyzetekben – s egyáltalán kik és milyen kritériumok alapján szabhatják meg a tájékoztatáspolitikai aktuális, napi korlátait?

E bőségesre sikeredett felsorolással talán érzékeltethettük azt, hogy a megidézett esten felszínre került úgyszólván minden olyan kérdés, amelyre azóta sem sikerült sem politikai, sem pedig megnyugtató jogi válaszokat adni. Az elmaradt március 15-i ünnepségközvetítés már önmagában is egy bonyolult, és a választásokat közvetlenül megelőző, az át-

tekinthetetlen politikai harcok révén megoldhatatlan, játszma tanulságos mintadarabja volt. Maga az esemény megvitatása viszont lehetőséget teremtett volna nemcsak a felsorolt felvetések világos megfogalmazására, hanem arra is, hogy beláthassuk, a választások nyomán kialakuló új hatalmi politikai berendezkedés televíziózással kapcsolatos hatalmi-döntési igényét rendkívül nehéz lesz megnyugtató megoldásokká formálni. Nem is sikerült, azóta sem – pedig már túl vagyunk az újabb választásokon is.

Mindenesetre 1990 márciusának második felében még újdonságnak minősült az, hogy a televízió, avagy a rádió helyzete, állapota válik elsőrendű hírré, azaz a hírközlés szervezeti körülményei válnak mindenekelőtt hírértékű eseménnyé. (Az elkövetkező évek során, figyelemmel kísérve a rádió- és tv-elnökök változatos sorsát, volt módunk bőséggel megszokni ezt a képtelen helyzetet. A médiaháború kitüntetett frontszakaszainak haditudósításaitól azonban ezúttal eltekintünk, részint azért, mert nem tartozik szorosan ezen írás tárgyhához, részint pedig mert az érdeklődők számára gazdag irodalom áll rendelkezésre ez ügyben.)

Amúgy a vitában hihetetlenül érdekes pozícióharcok alakultak ki: a tv megbízott elnöke a társadalom érdekeit féltette a pártoktól, a pártok egy része a demokráciát a vélt SZDSZ-dominanciától, az SZDSZ és néhány más párt a nyilvánosságot – s így a demokrácia alakulását – a Kuratóriumtól, a televíziós szakmai képviselők saját munkájuk minimális autonómiáját az állandó pártbefolyástól, a Kuratórium ott lévő tagjai pedig a jogszerűséget a politikai befolyásolástól, egyedül szegény Vitray Tamás volt az (amúgy mindinkább elkedvetlenedve e maratoni vitában), aki a nézőket féltette attól, hogy kényszerű fogyasztói legyenek azoknak a belterjes politikai vitáknak, amelyek számukra érdektelenek és unalmasak.

Mindent egybevetve azonban: ez az éjszaka ritka pillanata volt az újkori magyar televíziózásnak. Szinte egybeolvadt ugyanis az aktuálpolitikai helyzet, a műsor, a műsor készítése, a mögötte lévő szervezeti és emberi tényezők sokasága s a nézői kiszolgáltatottság. Főlösképpen e több mint öt évvel ezelőtti történetet felidézni abban az esetben, ha az akkor felvetődő dilemmákra azóta válaszok, intézményi és megnyugtató megoldások születtek volna. Tudjuk, hogy nem így történt, ezért e tantörténet-erejű vita mindmáig iskolapéldája a hazai televízióműködés megoldatlan közéleti-politikai dilemmáinak. A továbbiakban ennek sokszínűségéből csak azt a jelenséget követjük figyelemmel, hogyan alakult a politikai viták televízióbeli sorsa a rendszerváltásnak elkeresztelt átalakulási folyamatok során.

KAMPÁNYVITÁK MINT KITÜNTETETT LEHETŐSÉGEK

A mióta hazánkban is kialakultak a versengő többpártrendszer és a szabad választások intézményes előfeltételei, azóta elvileg a televízióbeli politikai viták legfontosabb és kitüntetett területeit a választási kampányműsoroknak kellene jelenteniük. Ennek már csak azért is így kellene lennie, mert a választást megelőző kampányhetek során fordul csak nagyobb méretű lakossági figyelem a versengő politikai erők felé. (Mint számos ország példája bizonyítja, a választópolgárok döntő többsége ténylegesen csak a választás közeledtekor érdeklődik komolyabban a versengő politikai erők kilétéről.)

Igaz ugyan, hogy a kampány során minden létező kommunikációs megoldást, üzenetközvetítési lehetőséget igyekeznek megragadni a politikai erők, ám mégiscsak a televízió az

az eszköz, amelynek a legnagyobb a hatása, hiszen a társadalom legszélesebb felületén tudja szétteríteni a politikai üzenetek sokféleségét. Mindeme elméleti igazságok ellenére sem mondhatjuk azt, hogy akár az 1990-ben, akár az 1994-ben megfigyelhető, nyomon követhető televízióbeli kampányviták megfeleltek volna a várakozásoknak.

1990-ben még magyarázható volt a helyzet a többoldalú rutinalansággal. A pártok óriási többsége is csupán egy-két hónapos politikai múlttal rendelkezett, döntő többségük a párttörvény elfogadása után jegyeztette be magát a bíróságon, és alakította ki a legalapvetőbb szervezeti-működési formákat. A Magyar Televízióknak sem lehetett túlzottan nagy gyakorlata abban, hogy mitévő legyen egy olyan helyzetben, amikor először megközelítően félszáz, majd pedig – a kampány utolsó körében – 12 országos listát állítani tudó párt verseng egymással, elvileg azonos megszólalási lehetőségeket követelve. Utólag a kialakított megoldást nem mondhatjuk éppen rossznak. 8-10 tematikus beszélgetést szerveztek a pártok között oly módon, hogy minden alkalommal 4-4 párt képviselői ültek le egymással vitatkozni. S a korabeli televíziózás legfelkészültebb vitavezetői kísérelték meg moderálni a pártösszezsapásokat. (Különösen az 1994-es műsorokkal való összehasonlításban igaz ez a megállapítás, hiszen a '90-es kampányvitákat még például Farkas Zoltán, Kepes András, Tarnói Gizella, Kondor Katalin vezette – szemben az 1994-es kampányvita moderátoraival, amikor Liebmann Katalintól Papp Endréig terjedt a skála.)

Az egyes pártok szűk negyedórányi idővel gazdálkodhattak, s ez lehetővé tette azt is, hogy ne csak a saját véleményüket fejtsek ki a gazdaságról, agrárvilágról, avagy az önkormányzatok jövőjéről, hanem ellenfeleik véleményeire is érdemben reagáljanak.

A választásokat közvetlenül megelőző utolsó vita a miniszterelnök-jelöltek összecsapásának volt tekinthető, minthogy ekkor a 12, országos listát állítani tudó párt listavezetőit ültették le egymással. Ekkor ütközött ki a magyar választási rendszer azon sajátossága, amellyel a tévé az egész kampány során úgyszólván alig tudott mit kezdeni. Nevezetesen az, hogy az új magyar többpártrendszernek túl sok volt a szereplője ahhoz, hogy hagyományos televíziós módszerekkel, a néző számára is érthető, belátható és fogyasztható műsorokat lehessen kreálni. Egy olyan politikai küzdelemben ugyanis, ahol a résztvevők sokasága miatt nem lehet átlátni, hogy ki ki ellen, kivel összefogva és mi ellen harcol, ott nagyon nehéz a televíziós vitát korrekt módon megszervezni.

Más országok politikai rendszerei – a többszörös szűrés révén – a kampány végső fázisára elő tudják állítani a két-, legfeljebb háromszereplős politikai küzdelmeket. Ezért nem csoda, ha az amerikai, francia, német választási kampányok során a televíziós vitáknak évtizedek óta hihetetlenül nagy szerepük van a bizonytalan választók végső döntésének kialakulásában. A klasszikus választási vitaműsorokat leginkább az amerikai szisztémából ismerhetjük, ahol a kampány utolsó fázisában természetesen áll szemben – mintegy a westernfilmek dramaturgiáját modellezve – az a két főhős, akik között végül is az állampolgároknak dönteniük kell.

A magyar választási rendszerben azonban az országos listát állítani képes pártokat egészen a választás napjáig, elvileg, azonos esélyűnek kell tekinteni. Így állt elő az a képtelen helyzet a választások előestéjén, 1990. március 23-án is, hogy Antall Józseftől Nyers Rezsőig, Orbán Viktorától Thürmer Gyuláig tucatnyi miniszterelnök-esélyes jelölt volt kénytelen színelni egymással a polémiát. S nem csoda, hogy egy ilyen helyzetet még egy Vitray Tamás felkészültségű és rutinú moderátor sem tud megoldani.

Ebből a szempontból azt lehet állítani, hogy a választási kampányok során a Magyar Televíziót eleve megoldhatatlan helyzet elé állítja a kialakulatlan és még jó ideig változó,

sokszereplős magyar többpártrendszer. Igaz, hogy mindenki tudja, a versengő pártok távolról sem egyformán esélyesek. De ha a televízió döntené el, hogy a tucatszerű versenyző közül melyik az az egy-kettő, amelyiknek tényleg komoly esélye van, akkor az a vád érné, hogy pusztán magával e szelekcióval beleavatkozik a választás egyenrangú és demokratikus folyamatába. (S hogy mennyire nem képzelt vádakról van szó, talán elegendő felidézni azon kispártok állandó panaszait, amelyek mind '90-ben, mind pedig '94-ben úgy érezték: a Televízió folyamatosan diszkriminálta őket, s ennek volt köszönhető végső soron az, hogy még a parlamentbe bekerülés első küszöbét sem érték el.)

1994-ben hasonló problémákkal kellett volna megküzdenie a Magyar Televíziónak a választási kampány során. A helyzet nem változott, sőt abból a szempontból talán még romlott is, hogy elvileg 15 párt volt azonos esélyű, azaz volt képes országos listát állítani. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a kampány utolsó fázisában a televíziónak mindegyikük számára azonos vitalehetőséget kellett biztosítania. Végül a lehető legrosszabb megoldás született, amely még a négy évvel korábbihoz képest is visszalépés volt. Mind a 15 párt képviselőjét összecsoportosították ugyanis a szakosított viták során, 3-3,5 percet adva nekik arra, hogy pártjuk álláspontját megismertessék a nézőkkel. Ebből pedig példátlan bohózat kerekedett ki: egyetlen este mintegy tizenötször kívántak jó estét, majd udvaroltak a nézőknek, a maradék másodpercekben pedig elhadarták az aktuális pártprogramot. Ilyen körülmények között szó sem lehetett arról, hogy a pártok képviselői egymással érdemben szót váltsanak, hiszen a megszabott szűk időkeretek legfeljebb csak a legelemibb gesztuspolitizálásra adtak esélyt.

Természetesen sokféleképpen lehetett megragadni még e szűk lehetőséget is. Volt, aki eleve arra számított, hogy úgy sem jut még egyszer szóhoz, tehát jobb, ha a rövid időben próbál minél velősebb politikai programot bemutatni. Volt, aki – mint például Darvas Iván tette az SZDSZ részéről – úgy érezte, hogy egy ilyen rövid idő maximum egy vers elmondására elegendő. S volt, aki rájött, egy ilyen rövidre szabott tömegkommunikációs szereplési lehetőség csak arra jó, hogy valami olyan képtelen állítással rúkkoljon elő, amelyről néhány napig beszél majd az ország. (Talán sokan emlékeznek még a Zöldpárt képviselőire, akik erre a dramaturgiai elvre építettek.)

A teljesebb kép kedvéért azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a '94-es kampány olyan médiapolitikai közegben zajlott, amely eleve lehetetlenné tette a korrekt versengést. 1994 tavaszára ugyanis a kormányzó koalíció bizalmi emberei lényegében elfoglalták mind a Rádió, mind a Televízió kulcspozícióit. Így a rendkívül szűkösen mért kampányversenyek eleve beágyazódtak egy olyan kormányzati propagandaáradatba, amelynek révén a még normálisan megoldott politikai viták üzenete is nyomtalanul szívódott fel a hír- és dokumentumműsorok tendenciózus dömpingjében. Ily módon a politikai vita nem is közvetlenül a szereplők között zajlott, hanem latens módon. A televíziózás egésze – kezdve a szórakoztató műsoroktól az áldokumentarista produkciókig – vívta a politikai vitát azzal a közvéleménnyel, amelyről ekkor már – az egyébként ezerszer elszidott közvélemény-kutatási adatok alapján – jól lehetett tudni, hogy döntő többségében a kormányzó koalíció ellen fordult. Így ez a politikai vita nagyon is egyoldalúvá vált. S mint tudjuk, eredménytelennek is bizonyult.

1994 más szempontból is hozott újdonságokat a négy évvel korábbi kampányhoz képest. Ekkorra már számtalan helyi tévés társaság is hallatta a hangját. Budapesten is tucatszerű, országosan pedig többtucatszerű helyi és kábeltévé készítette rendre márciusban és áprilisban a maga kampányműsorait. Nehéz utólag megbecsülni, hogy mekkora nézettsége lehetett összesen ezeknek a produkcióknak, az viszont bizonyosan állítható, hogy mind a

városi televíziók, mind pedig a TV4, a Szív Tv és az egyéb próbálkozások bőséggel éltek a klasszikus politikai viták megszervezésének a lehetőségével. A helyi választóközetekben számtalan példája volt annak, hogy kormánypárti, illetőleg ellenzéki képviselőjelölteket ültettek le egymással szembe. Különösen gyakori volt ez a két választási forduló közötti három hét során, amikor a három állva maradt kandidátusnak adtak bőséges vitalehetőséget.

Nehéz utólag megítélni azt, hogy a közszolgálati televízió nagyon is propagandisztikus kampánytevékenysége és a kábeltévés, illetve helyi társaságok jóval függetlenebb és szabadabb produkcióinak üzenete miféle egységes, avagy egymást kioltó kampányüzenetté állt össze a választópolgár számára ezen a tavaszon.

A lényeg talán azonban nem ez, hanem amire utaltam: az elmúlt 5-6 év hazai politikai intézményi rendje kevésbé teszi lehetővé a megközelítőleg azonos erejű politikai vitapartnereket, ellenfeleket egyidejű megjelenítését. A jelenlegi pártstruktúra még csak nyomaiban hordozza egy későbbi váltógazdálkodás intézményes alapjait, ezért úgyszólván megoldhatatlan a választási kampányok egyenrangú, demokratikus, ugyanakkor színvonalas és a nézők által is nyomon követhető televíziós bemutatása.

Megoldást természetesen ilyen körülmények között is lehetne találni. Ez – az elmúlt két kampány tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy – egy átgondolt, többszörös szűrésre épült, az érintettek belegyezésén nyugvó, a Televízió legtapasztaltabb erőit felhasználó, a néző által is áttekinthető vitasorozat lehetne.

EGYÉB POLITIKAI VITAMŰSOROK

Eltekintve a kampányok kitüntetett szerepétől, nem állíthatjuk azt, hogy az átmenet éveiben a magyar néző kénytelen lett volna nélkülözni a politikai csatározásokat. Több-kevesebb rendszerességgel különböző műsortípusok tettek kísérletet arra, hogy időről időre, az ellenfelek párbjai révén is, módunk legyen megismerni a különböző álláspontokat, hatalmi törekvéseket.

A vitaműsorok aranykorát kétségtelenül a Napzárták jelentették. Sem előtte, sem pedig utána nem volt példa arra, hogy közéleti-politikai műsor olyan mértékű népszerűsége tegyen szert, mint ahogy ez a – sokszor késő éjszakába nyúló – Napzártá esetében tapasztalható volt. Bizonyára hozzájárult a sikerhez az is, hogy sokszor a legutolsó pillanatokig sem lehetett tudni, mi is lesz majd a témája, s kik lesznek a vendégei.

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy ez az aranykor olyan körülmények között volt csak elérhető, amikor a politikai változások maguk is olyan hihetetlen sebességet értek el, hogy sokszor egy hónap alatt több minden történt, mint korábban egy évtizedben. 1989 és 1991 között vadonatúj közéleti szereplők tömege ismertette meg magát a televízión keresztül. Nem volt ritka, hogy olyan emberek jelentek meg, életükben először, a kamerák előtt, akiknek a létezéséről ugyan sok-sok ezer embernek volt korábban is tudomása, de egy-két évvel azelőtt nyilvános szereplésük szóba sem jöhetett volna.

Ugyanehhez a fölfokozott hangulathoz tartozott az is, hogy gyors ütemben tűntek el a tematikus korlátok, azaz nemigen szabta már meg senki, hogy miről szabad, miről lehet vitatkozni, és miről nem. Ez a szabadság igaz volt a kommunikációs szféra egészére, és az újonnan született napi- és hetilapok óriási versenyt vívtak egymással. Szinte naponta,

hetente kerültek elő olyan dokumentumok, témakörök, emberek, esetek és konfliktusok, amelyekről a szélesebb közönségnek korábban nem lehetett tudomása.

A nyomtatott sajtóban tapasztalható robbanás így módon megkönnyítette a Napzárta-szerkesztők dolgát is, amennyiben estére szinte tálcán kínálta már az adott nap legizgalmasabb, leginkább érdeklődést kiváltó témakörét az újabb – most már vitapartnerekre épülő – feldolgozásra. A kivételes sodrású politikai változások sorozata mintegy törvényszerűen teremtette meg a maga legadekvátabb műsorformáját; a Napzárta joggal lett e korszak, s az egész magyar újkori televíziózás egyik legsikerültebb produktuma.

Valószínűleg ez volt az az idő, amikor a Televízió napi működése korábban soha nem látott erővel hatott a közvéleményre, vagyis a vitaműsorok maguk is hozzájárultak a politikai változások irányához, terjedéséhez, s az egész békés átalakulás szinte konfliktusmentes lezajlásához.

A választások után kialakult parlamentáris berendezkedés azonban fokozatosan elvette a létalapját a Napzárta-típusú műsoroknak. Mindenekelőtt azért, mert a majdnem napi gyakorisággal működő hatpárti parlament épp elég vitát termelt. Így nem volt szükség még mindezek szimulálására, megismétlésére, újbóli lejátszására. A parlamenti ülések televíziós közvetítése lehetőséget nyújtott a politikai élet iránt hevesebben érdeklődő nézőcsoportok számára ahhoz, hogy a formálódó politikát örökösen változó, konfliktusos alakzataiban kövessék figyelemmel.

1990 nyarán és őszén a parlament meglehetősen zajos és vég nélküli vitákkal terhelten kezdte meg működését. Az első hónapok hosszas ideológiai és történelmi polémiai összekapcsolódtak az új típusú közéleti szerepek keresésének nehézségeivel. Számítalan elemzés született ez idő tájt, s ezek mind ugyanazzal a tanulssággal fejeződtek be: olyan az új magyar parlamentarizmus, mintha véget sem ért volna a kampány, mindenki változatlanul győzni akar, legyőzni vélt vagy valóságos politikai ellenfelét. E konfliktusos belpolitikai világ csak tovább éleződött az őszi önkormányzati választások nyomán, majd a taxisblokádn idején érte el a csúcspontját. S rövid megnyugvás után úgyszólván szakadatlanul folytatódott 1991 februárjától, amikor a kárpótlási törvény sok hónapos tárgyalása elemi módon megosztotta a politikai élet főszereplőit.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a választás utáni első évben a politikai viták tematizálója, megjelenítője, általános kihordóterepe a magyar parlament lett. Ennek árnyékában a televízió is kénytelen volt előbb-utóbb új profilt keresni magának.

Ebből az alkalmazkodási folyamatból két műsorfajtát érdemes utólag kiemelni. Az egyik a Létkérdések volt, amelyben a szerkesztők arra törekedtek, hogy egy kormánypárti és egy ellenzéki reprezentatív politikust ültessenek le egymással vitatkozni, mégpedig közönség előtt. A helyszínt állandóan változtatták, és a főszereplőket is igyekeztek úgy kiválasztani, hogy egy-egy beszélgetés lehetőleg valamely alapvető és körülhatárolható kérdés körül zajljódjék. E többórás fórumot vágták utólag össze vitaműsorrá, amely egymásfél órás változatban került adásba.

Az elgondolás nem lett volna rossz, a lakossági jelenlét és a kérdés lehetőség, illetőleg a nézők előtt való szereplés kényszere valóban sok alkalommal kikényszerített érdemi, érdekes és tanulságos politikai vitákat. A hátránya azonban az volt, hogy az utólagos vágás és korrekció módot nyújtott a – az éjszakai műsorok esetében egyébként nagyon is szükséges – kockázat csökkentésére, s így a nagy izgalmak, a valódi csatározások jobbára kiiktatódtak.

E műsorsorozat legemlékezetesebb – és máig emlegetett – darabja az 1991 novem-

berében látható és később a közönség kéréseire meg is ismételt Kónya-Pető vita volt. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy ez az est önálló belpolitikai eseménnyé nőtte ki az adott korban magát. Nemcsak a két párt vezető képviselőjének vélekedése és magatartása volt rendkívül tanulságos, hanem mindenekelőtt a közönségreakciók. A műsor megismétlését követő közvélemény-kutatási adatok szerint a pártálláspontoktól függött nagymértékben az is, hogy ki miképpen érzékelte magának az egész vitának az alakulását, illetőleg az ott elhangzott álláspontokat is jórészt pártszimpátiák alapján minősítették. S nemcsak a meghívott közönség indulatai csaptak magasra, hanem a társadalom is jelentősen megosztott volt a vita alapkérdése, az igazságtétel és a kárpótlás tekintetében.

A Létkérdések című sorozat néhány más darabja is azt illusztrálta, hogy csak akkor van esély színvonalas és szélesebb nézői körök figyelmét is kiváltó politikai műsorok elkészítésére, ha valóban olyan szereplők ülnek le egymással vitatkozni, akik autentikusan képviselik a saját politikai platformjukat, képesek a véleményüket konfliktushelyzetben is – akár a többségi hangulat nyomása ellenére is – színvonalasan kifejteni, s egyáltalán alkalmasak a másik féllel folytatott kulturált polémiára. E sorozat hosszú távú életének eleve korlátot szabott az a tény, hogy a jelenlegi magyar politikai elit soraiban nem mondható nagynak az olyan – tömegkommunikációs fórumokon is eredményesen szerepelni képes – személyiségek száma, akikre ilyen produkciókat lehetne alapozni.

Ugyanezen időszak másik biztató kísérlete volt a Hőmérő. E szombat délutánonként jelentkező vitaműsor szintén arra épített, hogy kormánypárti és ellenzéki véleményeket szembesítsen egymással. Ellentétben az előbb említettel, ez élő műsor volt, eleve körülhatárolt időlehetőségekkel. A várható és kifejezetten igényelt nézői minősítések eleve kikényszerítették a gyors, frappáns véleménynyilvánítást, álláspont-bemutatást.

Összegezően megállapítható, hogy a Hőmérő – szemben más egyéb műsorkísérletekkel – megpróbálkozott szórakoztató elemeket is beépíteni a politikai viták világába. Ennek révén egyrészt megnyerhetőnek gondolt olyan nézői rétegeket is, amelyek egyébként nemigen vonzódnának a politikai vitaműsorokhoz. Másrészt félig játékos, félig komoly kellékei eljátszhatóvá, így indirekt módon taníthatóvá is tették a demokratikus politikai vitakultúrához szükséges minimális elemeket.

Rövid idő – néhány hét – múltán ez a műsor meglehetősen népszerűvé vált. Igaz, ehhez az is hozzájárult, hogy igen szerencsés időpontban sugározták (szombaton délután, amikor amúgy is meglehetősen nagy a televízió nézettsége). A vetélkedőkre emlékeztető külsőségek – a közönség azonnali szavazatai, a műsorvezető szerepe, a gyors szerepcserék – lehetőséget nyújtottak arra, hogy igen fontos társadalmi és politikai kérdésekről pro és kontra érvek, vélemények hangozhassanak el.

A műsornak csak az volt a szépséghibája, hogy a kormányzati koalíciót képviselő politikusok megnyilvánulásait – bármilyen összetételű közönséget hívtak össze – rendszeresen leszavazták. Ez pedig előbb-utóbb azzal a következménnyel járt, hogy a végrehajtó hatalom oldaláról mind nehezebbé vált színvonalas vitapartnereket, képviselőket szereplésre megnyerni. Végül is azonban nem ez, hanem a Televízió felső vezetésében lejátszódó puccsszerű személycserék vetettek véget ennek a műsornak is – mint oly sok más egyéb próbálkozásnak. Így feltehetőleg már soha nem fogjuk megtudni, hogy az ilyen típusú produkció alkalmas lett volna-e a politikai vitaműsorok szórakoztató formában történő, hosszabb távú intézményesítésére a Magyar Televízióban.

(Voltak ennek az időszaknak egyéb politikai műsorai is, mint például az Össztűz, vagy

a Napkelte mindennapos Kin[n a] padonjai – ám ezeket nem tekintem vitaműsoroknak, s ezért ezen írás keretében nem is tárgyalom. Mindenekelőtt azért nem, mert a vitaműsorokban különböző pozíciójú, különböző nézeteket valló, tulajdonképpen ellenfelek mérik össze egymással érveiket, és lehetőséget adnak a nézőnek arra, hogy maga is megvonja e szóváltások egyenlegét. Az Össztűz, illetőleg a Kin[n a] padon típusú műsorokban azonban az újságírók mérkőznek meg a meghívott politikus vendéggel, s így nem annyira a különböző politikai álláspontok csapnak össze egymással, hanem elsősorban az adott politikus – és az újságíró – tömegkommunikációs szereplési képessége, avagy az erre való képtelensége derülhet ki leginkább.)

AZ UTOLSÓ KÉT ÉV FEJLEMÉNYEI ÉS NÉHÁNY TANULSÁG

Már utaltam rá, hogy 1993 derekától alapvető változások történtek a TV vezetésében, s ezeknek komoly hatásuk volt a műsorstruktúra egészére, így a politikai műsorok lehetségszférájára is. Nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy e műfaj teljes mértékben eljelentéktelenedett, ám az bizonyos, hogy a korábbi néhány évhez képest jelentősen vesztett a fontosságából.

Ez egyrészt tudatos televíziós politika eredménye volt, másrészt a politikai élet egyéb jelenségeivel párhuzamosan együtt zajló folyamatok következtében állt elő. A választásokat megelőző fél-háromnegyed év belpolitikai televíziózását ugyanis alapvetően meghatározta a koalíciós törekvések propagálásának szándéka, illetőleg a vélt politikai ellenfelek megszólalási lehetőségeinek minimálisra korlátozása.

Az 1994. évi választások utáni gyors személycserék révén átalakuló televíziós gondolkodásmód viszont úgy ítélte meg, hogy magát a közszolgálati televíziót kell minél nagyobb mértékben depolitizálni. Az elhúzódozó médiaviták, a mind a mai napig meg nem született törvény, a privatizáció körüli zűrzavaros küzdelmek nem kedveznek annak, hogy újból kialakulhassanak a világos profilú belpolitikai vitaműsorok. A különböző próbálkozások mind ez ideig nem tudtak maguknak olyan nézői figyelmet kikövetelni, mint amilyent a korábbi négy-öt év példái mutattak.

Ám ez nem jelenti azt, hogy a politikai vita kikerült volna a magyar televíziózásból, hanem inkább azt, hogy az új helyzetnek megfelelően máshová helyeződnek a hangsúlyok. Továbbra is igaz, hogy a politikai élet alapvető ütközetei a parlamenti szintéren zajlanak. Így a Televízióknak nincs más dolga, mint ezt a maga teljes terjedelmében a néző számára hozzáférhetővé tenni. Ebben az értelemben a televízió kiszolgáltatót. Kérdéses ugyanis, hogy a választások után kialakult belpolitikai szituáció törésvonalai vitaképesek-e, vagyis meg tudnak-e formálódni közfigyelemre méltó pro és kontra politikai álláspontok.

Az 1994. évi választások óta kétszer is adódott alkalom a legalapvetőbb politikai ellenfelek parlamenten belüli küzdelmeire. Az egyik ilyen esemény az 1994. szeptember 27-i – jó előre beharangozott – kormányfői beszéd volt, illetőleg az erre adott ellenzéki pártreakciók és viszontválaszok egész napos látványa. A másik az ellenzéki pártok által kikényszerített, jelentős politikai vitaalkalom az úgynevezett Bokros-csomag vegyesnek mondható fogadtatását követően megtartott 1995. áprilisi *Politikai vitanap* volt. E rendkívüli parlamenti ülésen a pártok előre megállapodtak, hogy képviselőik mennyi időt fordíthatnak a

pro és kontra vélemények előadására, illetőleg a pénzügyminiszter a saját álláspontjának védelmére.

E két példa nagyon egyértelműen mutatja az újabb idők politikai vitaszokásait: adott a parlamenti működés, és a Televízió nem tesz mást, mint lehetőségeihez mérten minél pontosabban igyekszik a parlamentbeli pártvitákat bemutatni. A felek viszont magához a televíziós szerepléshez igyekeznek minél inkább alkalmazkodni. A parlamenti programok kialakítása körüli huzavonák mindinkább abból adódnak, hogy a kormánypárti és az ellenzéki vezérképviselők egyaránt tekintetbe veszik a televíziós közvetítések adta-teremtette lehetőségeket, amelyekkel minél inkább élni igyekeznek. A politikai professzionalizálódás sokaknál azt jelenti, hogy politikai szereplései során, mint legfontosabb tényezővel, előre számol a televízió nyújtotta lehetőségekkel.

Az az igazság, hogy ez a természet adta keretek által kijelölt politikai vitavilág sem nélkülözheti az előre nem látható szituációk által megteremtődő, váratlan politikai problémák televíziós megjelenítését. Nem véletlen, hogy az elmúlt időszak legnagyobb visszhangot kiváltó televíziós politikai produkciója az a Horn–Kuncze küzdelem volt, amelyet 1994 karácsonya előtt néhány nappal, mintegy 50 percen keresztül nézhettek a Napkelte törzsközönségének tagjai. Ebben a vitában úgyszólván minden feltétel adott volt: az ellenérdekelte felek, a mindent elsöprő politikai aktualitás (hiszen ekkoriban már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a koalíciós partnerek közötti napi küzdelem tétje, illetőleg a nézeteltérések nagyságrendje), a fölkészült műsorvezető, s két olyan politikus, aki tényleg alkalmas arra, hogy élő adásban megvédje a maga álláspontját.

Úgy tűnik, hogy a megváltozott politikai körülmények között csak olyan vitaműsoroknak van esélyük szélesebb körű érdeklődés felkeltésére, amelyek az említett kritériumoknak eleget tudnak tenni. Hiába léteznek ilyen meg olyan kitalált, előre tervezett produkciók, ha vagy a meghívott felek érdektelenek, felkészületlenek vagy alkalmatlanok a folyamatos vitára, vagy pedig az újságírók képtelenek színvonalasan vezetni a politikai mérkőzést.

A televízió egyetlen lehetősége a mai körülmények között a napi politikai küzdelmek háttérét megvilágító vitaalkalmak megteremtése maradt. Eleve adott ugyanis a parlamenti küzdelmek közvetítésének rendszeressége, illetőleg adottak a kötelező hírműsorok. Ezentúl már csak annak van létjogosultsága, ha e kettőt meghaladó, a háttér és a háttérben mozgó politikai-hatalmi erőviszonyokat is világosan kifejezni tudó nézetek képesek egy-egy műsorban színvonalasan ütközni. Úgy, hogy az átlagnéző is be tudjon pillantani a kulisszák mögé, érezze a beavatottság érzését, mert ily módon számára a politika nem egyszerűen egy műsor a sok közül, hanem valami olyan esemény- és küzdelemsorozat, amelyben a különböző érdekeket, értékeket és álláspontokat valló-válaló felek végül is az ő figyelméért és támogatásáért mérkőznek meg egymással.

Úgy tűnik, hogy a megváltozott körülmények közepette a magyar közszolgálati televízió jelenleg nem tudja ezt a feladatot megoldani. Az okok elemzése nagyon messzire vezetne, s nem is lehet a célja ezen írásnak az, hogy a televíziós hatalmi-irányítási-financezírozási rendszer ellentmondásait bemutató megértesse: miért éppen így áll a helyzet. Gyanítható azonban, hogy nem állunk megint messze attól a helyzettől, amikor majd utólag kell megint összehívni a tévéseket, politikusokat és minden érintettet annak a meg- és kibeszélésére, hogy már megint miért maradt le a Magyar Televízió valamely alapvetően fontos belpolitikai esemény időben történő, korrekt bemutatásáról.

Lendvay Judit

A KÜLFÖLDI TÉVÉADÓK VÉTELI LEHETŐSÉGE, POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉGE

Az elemzés adatai a Magyar Televízió megbízásából végzett nézőmérő műszeres közönségmérés úgynevezett alapozó felméréséből származnak. Az adatfelvételt az AGB Hungary Kft. megrendelésére a Szonda-Ipsos Média-, Piac- és Közvéleménykutató Intézet bonyolította 1994 szeptemberében 5000 háztartás négy éven felüli tagjainak országos reprezentatív mintáján. Az adatfelvétel során a kérdezőbiztosok személyesen meggyőződtek arról, hogy a kérdezettek otthonukban a tévékészüléken mely külföldi tévéadókat állították be. A háztartások antennacsatlakozásainak adatai a kérdezettek közlésén alapulnak. Az elemzésben csak azokkal a külföldi adókkal foglalkozunk, melyek potenciális közönsége a háztartásoknak legalább négy százalékára kiterjed.

1. A KÜLFÖLDI TÉVÉADÓK POTENCIÁLIS KÖZÖNSÉGE

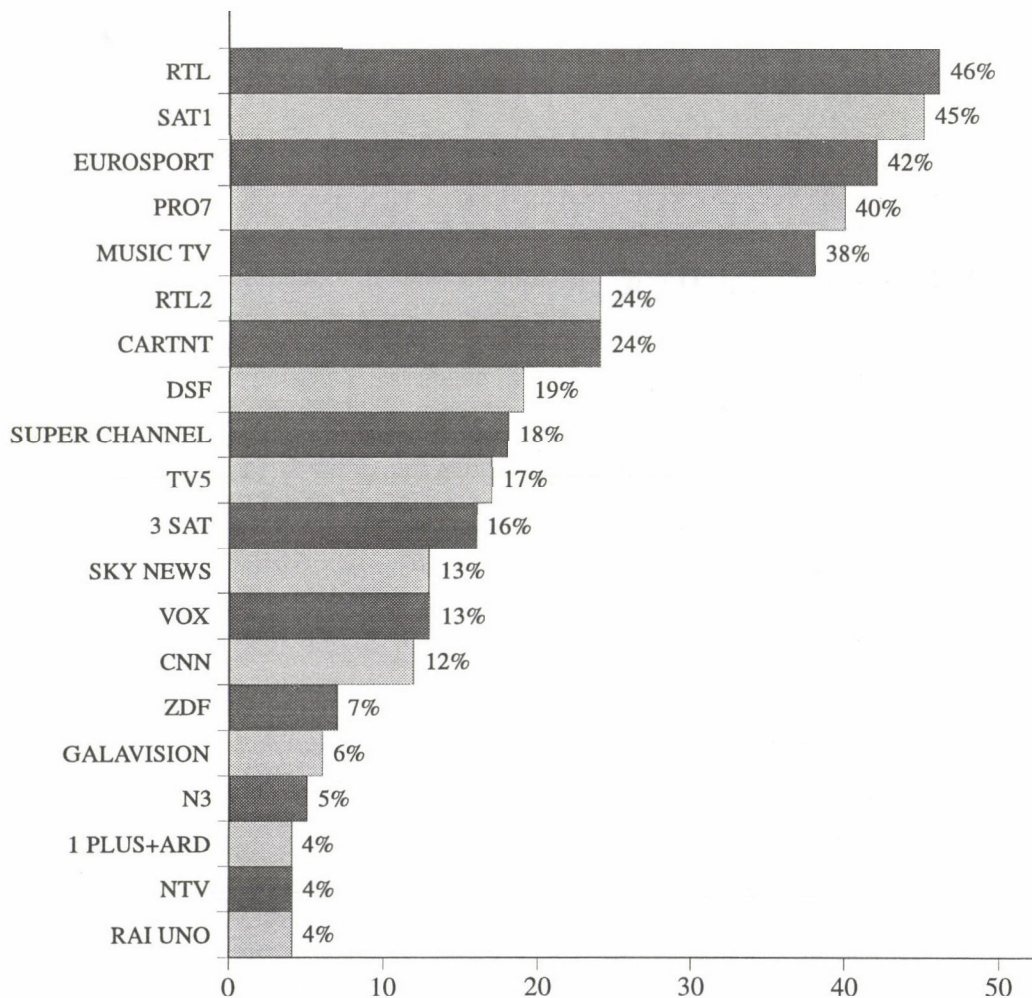
1.1. Műholdas adók

A legtöbb lakásban – a háztartások 46, illetve 45 százalékában – az RTL és a SAT1 műsora hozzáférhető és csaknem ugyanennyi helyen nézhető a EUROSPORT és a PRO7 (az otthonok 42, illetve 40 százalékában). Az arányok alapján ennek a négy adónak a potenciális közönsége 1,5–1,7 millió háztartás 4,0–4,6 millió tagjára terjed ki, beleértve a gyerekeket is. Ezek a tévéadók a háztartások 8–9 százalékánál több készüléken is állandó jelleggel hozzáférhetőek. A MUSIC TV vétele ugyancsak széleskörűen megoldott.

Azt, hogy a vizsgált külföldi műholdas adók hatóköre hogyan alakul a háztartásokban, az 1. ábra, a potenciális közönségnagyság becsült adatait az 1. táblázat mutatja be.

1. ábra

A külföldi műholdas tévéadók hatóköre (a háztartások százalékában)

A műholdas adások megjelenésének időszakához képest lényeges változás, hogy a teljes műsorkínálattal jelentkező német nyelvű adók mellett a legnépszerűbbek között megtalálhatunk néhány rétegigényt kielégítő angol nyelvű programot is: így a EUROSPORT-ot, a MUSIC TV-t, a CARTNT-t, illetve a fővárosban a CNN-t.

1. táblázat

A külföldi műholdas adók potenciális közönségének nagysága

	Háztartások száma (millió)	Személyek száma* (millió fő)
RTL	1,7	4,6
SAT1	1,7	4,4
EUROSPORT	1,6	4,1
PRO7	1,5	4,0
MUSIC TV	1,4	3,8
RTL2	0,9	2,4
CARTNT	0,9	2,4
DSF	0,7	1,9
SUPER CHANNEL	0,7	1,8
TV5	0,6	1,7
3SAT	0,6	1,6
SKY NEWS	0,5	1,3
VOX	0,5	1,3
CNN	0,5	1,2
ZDF	0,3	0,7
GALAVISION	0,2	0,6
N3	0,2	0,5
1PLUS+ARD	0,2	0,4
NTV	0,2	0,4
RAI UNO	0,2	0,4

* A 4–17 éves népességgel együtt.

1.2. Földi terjesztésű adók

A szomszédos országok földi sugárzású tévéadóinak vétele a határ menti megyékben egyszerű szobaantennával vagy tetőantennával is lehetséges, bár a közösségi antennarendszereken keresztül Magyarország jelentős részében hozzáférhetőek. Ennélfogva potenciális közönségük nagyságában – különösen az osztrák adók esetén – erősen érvényesül a földrajzi meghatározottság. Az elemzés csak az osztrák és a szlovák közszolgálati adók hatókörére tér ki, és nem foglalkozik az ukrán, a horvát, a szlovén stb. tévékkel, amelyek iránt egyébként is mérsékelt az érdeklődés (és hatókörük sem éri el a 4 százalékot).

A szomszédos országok földi sugárzású adói közül az ORF1 iránt a legnagyobb az érdeklődés: országosan a háztartások 17 százalékában hozzáférhető. A fővárosban – ahol vétele az AM micro rendszerhez kapcsolódva oldható meg – a háztartások 23 százalékában, a megyeszékhelyeken 19, az egyéb városokban 15 és a községekben 13 százalékukban hangolták be állandóra készülékeiket erre az adóra a nézők. Jóval mérsékeltőbb az érdeklődés a másik osztrák közszolgálati adó iránt a magyar lakosság körében: vétele a háztartások 9 százalékában biztosított. Az ORF2-t elsősorban megyeszékhelyeken és más vidéki

városokban keresik. (Ezek a településeken a háztartások 13-14 százalékában tapasztalható a vétele – másutt alig fordul elő.)

Az STV1 és az STV2 – a két szlovák adó – a háztartások 6, illetve 5 százalékához jut el. Vételi lehetőségeikben nincsenek lényeges különbségek a településtípusok szerint. Még inkább a megyeszékhelyeken mutatkozik irántuk számottevő érdeklődés: a háztartásoknak 9, illetve 11 százaléka programozta be készülékét erre a két adóra is, másutt 3–5 százalékuk.

A négy adó hatókörére vonatkozó legfontosabb adatokat a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat

A földi terjesztésű külföldi programok hatóköre

	Háztartások aránya (%)	Háztartások aránya (%)	Személyek száma* (millió fő)
ORF1	17	0,6	1,7
ORF2	9	0,3	0,9
STV2	6	0,2	0,6
STV1	5	0,2	0,5

* A 4–17 éves népességgel együtt

1.3. A külföldi tévéadók elérhetősége a vevőkészülékek száma szerint

Kézenfekvő, hogy az állandóra behangolt tévéadók számát nagymértékben befolyásolja a háztartásokban használt tévékészülékek száma: 1994 őszén 19 százalék volt azoknak az otthonoknak az aránya, amelyekben több készüléken televízióztak: a vizsgált tévéadók hatóköre mintegy kétszerese – sőt esetenként csaknem háromszorosa – ott, ahol egynél több a készülék. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy-egy külföldi adó potenciális közönségének nagysága nemcsak a vételi lehetőségek javítására szolgáló antenna korszerűsítésével, hanem a háztartásokban rendelkezésre álló készülékállomány bővítésével és modernizálásával is növelhető.

1.4. A külföldi adók elérhetőségének tényezői

Azt, hogy hazánkban ki milyen külföldi tévéadókat néz(het), döntő mértékben két adottság befolyásolja: közülük az egyik műszaki-technikai jellegű, a másik pedig földrajzi sajátosság. Egy-egy külföldi tévéadó potenciális közönségét részben az határozza meg, hogy ki milyen típusú antennával rendelkezik, részben pedig az, hogy ki, milyen jellegű településen lakik. Utóbbi nagymértékben meghatározza, hogy a háztartásokban milyen antennával veszik a műsorokat.

A két tényező közül a háztartásban felszerelt antenna típusa a fontosabb annak meghatározásában, hogy ki melyik külföldi adóhoz férhet hozzá. Legnagyobb szabadsága e téren azoknak van, akik egyéni parabolaantennát működtetnek:

- 88 százalékuk nézheti a SAT1-et;
- 87 százalékuk az RTL-t;
- 86 százalékuk a EUROSPORT-ot;

- 84–84 százalékuk a PRO7-et és a MUSIC CHANNEL-t-;
- 74 százalékuk az RTL2-t;
- 68 százalékuk a DSF-et;
- 67 százalékuk a CARTOON NETWORK-öt;
- 64 százalékuk a 3SAT-ot;
- 62 százalékuk a VOX-ot;
- 52 százalékuk a SKY NEWS-t;
- 51 százalékuk az NTV-t és
- 50 százalékuk a GALAVISION-t.

Kicsit más, de még mindig meglehetősen gazdag azoknak a műsorkínálata, akik az AM micro rendszerhez kapcsolódnak:

- a SAT1-et 92;
- az RTL-t 90;
- a PRO7-et 84;
- a MUSIC CHANNEL-t és a EUROSPORT-ot 83-83;
- a CARTOON NETWORK-öt és az ORF1-et 73-73;
- a TV5-öt 68;
- a SUPER NBC-t 64, valamint
- a CNN-t 54 százalékuk hangolta be. Egyedül az AM micro rendszerhez tartozó háztartások körében számottevő az ORF1, a TV5, a SUPER NBC és a CNN iránti érdeklődés.

Hasonló műsorkínálatot alakítottak ki a központi parabolához és a közösségi kábel-rendszerhez csatlakozó otthonokban. Ebben a nézőrétegben a SAT1, az RTL, a EUROSPORT, a PRO7, a MUSIC CHANNEL, az RTL2 és a CARTOON NETWORK tartozik a legkeresettebb külföldi adók közé.

A külföldi adók kínálatát részben a lakóhely is befolyásolja. Budapesten

- a SAT1 vétele a háztartásoknak 64 százalékánál lehetséges;
- az RTL-é 62;
- a EUROSPORT-é 60;
- a PRO7-é 57;
- a MUSIC CHANNEL-é 54;
- a CARTOON NETWORK-é 42 és
- a SUPER NBC 37 százalékuknál.

A megyeszékhelyeken szűkül a kínálat és a legnépszerűbb külföldi tévéadók jóval kevesebb otthonban hozzáférhetőek, mint a fővárosban:

- az RTL a háztartásoknak 60 százalékához;
- a SAT1 58;
- a EUROSPORT 52;
- a MUSIC CHANNEL 49;
- a PRO7 45 és
- a TV5 28 százalékukhoz jut el.

Egyéb városokban még kevesebb az állandóra behangolt külföldi tévéadók száma és a vételi lehetőségekkel élő háztartások száma is jóval kevesebb, mint a fővárosban vagy a megyeszékhelyeken:

- a SAT1 46;
- az RTL 45;

- a EUROSPORT 42;
- a PRO7 41 és
- a MUSIC CHANNEL 39 százalékukhoz jut el.

A külföldi tévéadók kínálata szempontjából legkedvezőtlenebb a helyzet a falvakban:

- a SAT1 és az RTL az otthonok 27-27;
- a PRO7 és a EUROSPORT 24-24 százalékához jut el.

A műholdas adások vételi lehetősége nagymértékben egységesíti a műsorkínálatot. Miként az a 3. táblázatból látható, legnagyobb az érdeklődés az RTL, a SAT1, a EUROSPORT, a PRO7, a MUSIC TV és a CARTNT iránt – függetlenül attól, hogy ki milyen településen lakik, de attól is, hogy milyen műholdvevő antennát használ. A potenciális közönség nagyságában természetesen vannak különbségek az előbbi két szempont szerint, de a népszerűségi sorrendben gyakorlatilag alig.

3. táblázat

A külföldi tévéadók hatóköre településtípusok és antennafajták szerint (százalékban)

Központi parabolaantenna		Egyéni parabolaantenna		AM micro antenna		Kábelcsatlakozás	
%		%		%		%	
BUDAPEST							
RTL,	85	PRO7	86	RTL	90	SAT1	87
SAT1	86	SAT1	88	SAT1	92	RTL	87
EUROSPORT	80	RTL	83	PRO7	84	EUROSPORT	83
PRO7	77	EUROSPORT	82	EUROSPORT	82	PRO7	78
MUSIC TV	72	MUSIC TV	79	MUSIC TV	82	MUSIC TV	77
CARTNT	49	CARTNT	63	ORF1	74	CARTNT	59
RTL2	45	CNN	56	CARTNT	73	RTL2	53
SUPER CH.	43	RTL2	55	TV5	70	SUPER CH.	51
TV5	43	VOX	49	SUPER CH.	64	TV5	51
DSF	35	3SAT	49	CNN	54	DSF	44
MEGYESZÉKHELY							
RTL	85	SAT1	88			RTL	80
SAT1	80	EUROSPORT	86			SAT1	76
MUSIC TV	67	RTL	85			EUROSPORT	70
EUROSPORT	66	MUSIC TV	85			MUSIC TV	68
PRO7	59	PRO7	81			PRO7	61
RTL2	36	DSF	77			TV	54
CARTNT	36	RTL2	74			SUPER CH.	41
ORF1	35	3SAT	65			CARTNT	33
TV5	34	CARTNT	64			DSF	33
SUPER CH.	33	VOX	58			RTL2	32

Központi parabolaantenna		Egyéni parabolaantenna		AM micro antenna		Kábelcsatlakozás	
	%		%		%		%
EGYÉB VÁROSOK							
RTL	89	MUSIC TV	90			SAT1	90
SAT1	89	EUROSPORT	89			RTL	88
EUROSPORT	81	SAT1	87			EUROSPORT	82
PRO7	77	PRO7	87			PRO7	81
MUSIC TV	72	RTL	86			MUSIC TV	77
RTL2	39	RTL2	79			RTL2	55
CARTNT	29	CARTNT	72			CARTNT	47
DSF	24	DSF	70			DSF	39
ORF1	23	3SAT	69			SUPER CH.	26
SUPER CH.	22	VOX	61			ORF1	21
KÖZSÉGEK							
SAT1	88	SAT1	89			RTL	90
PRO7	80	EUROSPORT	85			SAT1	88
EUROSPORT	78	PRO7	83			PRO7	77
MUSIC TV	56	MUSIC TV	83			EUROSPORT	74
ORF1	34	RTL2	80			MUSIC TV	63
RTL2	33	DSF	75			RTL2	46
RTL	27	VOX	68			ORF1	28
CARTNT	23	CARTNT	67			CARTNT	25
SUPER CH.	13	3SAT	67			3SAT	20
3SAT	12	SKY NEWS	55			DSF	18

Az AM micro vidéki adatait ezúttal nem adjuk meg, hiszen a rendszer döntően Budapestre és az agglomerációjába tartozó kisebb városokra és falvakra terjed ki.

Egyedül a Budapesten elterjedt AM micro rendszerhez csatlakozók alakítottak ki a többiekéntől némileg eltérő műsorkínálatot, amelyet elsősorban az ORF1, a TV5 és a CNN iránti fokozottabb érdeklődés jellemez.

2. A KÜLFÖLDI PROGRAMOK ÁTLAGOS ELÉRHETŐSÉGE ÉS AZ ELÉRHETŐSÉG TÉNYEZŐI

1 1994 őszén a magyarországi háztartások 52 százalékában volt olyan antenna, amelylyel műholddal továbbított vagy földi sugárzású külföldi tévéadók valamelyikének a vétele lehetséges.

A háztartások 44 százalékánál csak a „műsorszóró műholdak előtti televíziós korszak”

vételjavító antennái – a szobaantenna, a saját tetőantenna vagy a központi tetőantenna – működnek. Ezekben a háztartásokban a külföldi adók kínálatából csak a szomszédos országokét nézhetik a vételi körzetbe tartozó határ menti területeken. 4 százalék azoknak az otthonoknak az aránya, amelyekben nincs tévékészülék.

A műholdcsatlakozás kiépítése után sokan megtartották korábbi antennájukat, így a családok egy részénél – 16 százalékánál – a vételi lehetőségek két fő típusa közül mindkettő adott.

Azt, hogy egy otthonban milyen antennával televízióznak, elsősorban az határozza meg, hogy tagjai milyen típusú településen laknak. (A többváltozós elemzések szerint fontos befolyásoló tényező az is, hogy a háztartás mennyire ellátott különféle tartós fogyasztási cikkekkel. Az összefüggés kézenfekvő: minél felszereltebb egy lakás ebben a tekintetben, annál nagyobb jelentőséget tulajdonít a benne élő család annak, hogy éljen a korszerű műsorvételi lehetőségekkel is. A háztartás társadalmi státusát meghatározó tényezők – a családfő iskolai végzettsége, foglalkozása, az egy főre jutó jövedelem stb. – másodlagosak ebből a szempontból.) A műholdvétel lehetősége elsősorban a nagyobb városokban elterjedt, ahol a magasabb laksűrűség és a korszerűbb infrastruktúra következtében gazdaságosabb a közösségi antennarendszerek telepítése és üzemeltetése. A falvakban a kilencvenes évek közepén még mindig azoknak az antennáknak a használata a domináns, amelyek csak a földi sugárzású adók vételét javítják.

A műholdvevő lehetőségek közül

- legelterjedtebb a kábelcsatlakozás (a háztartások 34 százalékában);
- másodjára pedig a központi parabolaantennához való kapcsolódás (a háztartások 19 százalékánál).
- Jóval kisebb a saját parabolaantenna előfordulási gyakorisága (a háztartások 8 százalékánál), vagy a forgatható parabolaantennáé (1 százalék) és
- ritkább a döntően a fővárosban és agglomerációjában kiépített AM micro antennarendszer használata (az összes háztartás 6 százalékánál).

A felsorolt vételi lehetőségek közül a háztartások 15 százalékában több is megtalálható.

A korszerűbb, műholdas adások vételére is alkalmas antennák elsősorban a nagyobb városokban – a fővárosban és a megyeszékhelyeken – elterjedtek: a háztartásoknak közel háromnegyed részénél működik központi vagy saját parabolaantenna, megoldott az AM micro rendszerhez, illetve valamely kábelrendszerhez való csatlakozás. Legtöbbször központi parabolaantennához vagy kábelrendszerhez kapcsolódnak. Kisebb városokban a háztartások fele használ korszerű antennát – csaknem minden második lakáshoz tetőantenna (is) tartozik. A falvakban még kevésbé adottak a korszerű televíziózás lehetőségei: alig minden harmadik háznál van műholdvevő berendezés. A központi rendszerekhez való csatlakozás valószínűsége – az alacsony laksűrűség és a kisebb beépítettség miatt – ennél a településformánál a legkisebb, ugyanakkor a saját parabolaantenna használata itt a legelterjedtebb. A házak csaknem kétharmada saját tetőantennával (is) rendelkezik.

A különböző típusú antennák előfordulási gyakoriságát az 4. táblázat foglalja össze.

Az, hogy ki milyen antennával televíziózik, a legtagabb értelemben jelöli ki a különböző külföldi tévéadók potenciális közönségét. A potenciális közönség szűkebb, ám pontosabb értelmezését jelenti a behangolt tévéadók alapján történő meghatározás. Összességében a háztartások 57 százalékában tapasztaltuk 1994 őszén, hogy a tévékészüléken valamely külföldi tévéadó vétele lehetséges. Közülük 34 százalék csak műholdas, 6 százalék csak földi sugárzású adókat hangolt be, 17 százalék mindkettőt. Az ott- honok 43 százalékában egyetlen külföldi tévéadó sem hozzáférhető.

4. táblázat

*Különböző típusú antennák előfordulási gyakorisága település szerint (a háztartások arányában, százalékban)**

	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb városok	Községek	Országosan
Szobaantenna	20	7	12	17	15
Saját tetőantenna	19	22	41	64	40
Központi tetőantenna	15	11	7	1	8
Központi parabolaantenna	35	21	18	7	19
Saját parabolaantenna	7	6	8	11	9
AM micro antenna	22	2	–	2	6
Kábelcsatlakozás	47	57	33	14	34
Műholdvétel összesen	72	71	50	30	52

* A sorok összege meghaladhatja a 100 százalékot, hiszen a háztartásoknak egy jelentős része többféle antennát üzemeltet.

2.1. Az átlagos elérhetőség antennacsatlakozás szerint

A háztartások átlagosan öt külföldi tévéadót hangoltak be készülékeiken a vizsgálat időpontjában.

Ennek két és félszeresét (12–13 adót) regisztrálta az adatfelvétel azokban az otthonokban, amelyekben egyéni parabolaantenna működik, az egyéni parabolaantenna beltéri vevőegysége ugyanis feloldja azokat a vételi korlátokat, amelyek másutt a tévékészülék alacsony csatornaszámából adódhatnak. Ugyanakkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az egyéni parabolaantennához a legkorszerűbb tévékészülékek társulnak. (A háztartásoknak viszonylag kis részében használatos forgatható parabolaantenna még több – átlagosan 14 adó – vételét teszi lehetővé).

Azok, akik valamilyen központi, közösségi rendszerhez tartoznak, jóval kevesebb külföldi adót tudnak készülékeiken állandóra behangolni. Legkedvezőbb helyzetben közülük az AM micro rendszerhez kapcsolódó háztartások vannak e téren: körükben átlagosan tíz külföldi adó állandó vétele a megoldott. A központi parabolaantennát működtető háztartások és a kábelrendszerhez tartozók átlagosan hét-nyolc adót nézhetnek.

A műholdvevő lehetőséggel nem rendelkező családok közül csak minden másodiknál hozzáférhető valamely külföldi tévéadó: ezek száma azonban legfeljebb egy, és nagy valószínűséggel vagy valamelyik osztrák, vagy valamelyik szlovák közszolgálati tévé műsor kínálatát jelentik.

22. Az átlagos elérhetőség a lakóhely típusa szerint

Szemléletesek, de kevésbé látványosak a lakóhely szerinti különbségek: a fővárosban átlagosan hét, a megyeszékhelyeken átlagosan hat, más városokban átlagosan öt, a falvakban átlagosan három külföldi adó vétele lehetséges.

2.3. Az átlagos elérhetőség a vevőkészülékek korszerűsége szerint

A vételi lehetőségek további jellemzője a készülékállomány korszerűsége. Ma a háztartások többségében (76 százalékában) színesben nézik a televíziót és minden második otthonban (a háztartások 57 százalékában) távirányító segíti a csatornaváltást. Ezek nyilvánvalóan jóval modernebb készülékek, mint a fekete-fehér televíziók, vagy a távirányítót nélkülözők, ennél fogva a csatornahelyek nagyobb száma miatt több adó egyidejű behangolására alkalmasak. Ott, ahol csak fekete-fehérben televízióznak, átlagosan egy külföldi adó vétele a megoldott, ahol színesben, átlagosan haté. A távirányító nélkül televíziózó családokban átlagosan kettő, a távirányítóval rendelkezők átlagosan hét külföldi adót hangoltak be állandóra.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert

MEGSZÓLÍTÁSOK EGY ÁTALAKULÓ VILÁGBAN¹

Jelen dolgozatunkban egy, a kulturális-interakciós rétegződés témakörében 1987-ben végzett vizsgálatunk egyik résztémájával, a megszólítási formák korabeli sajátosságaival kívánunk foglalkozni.²

A TÖRTÉNETI–TÁRSADALMI KONTEXTUS

A megszólítási formák nemcsak a társadalmi viszonylatok leképezői, használatukra ugyanis jellegzetesen rányomja bélyegeit a mindenkori politikai konstelláció is. Az eredmények értelmezéséhez ezért korántsem lényegtelen a felvétel időpontjának szám-bavétele. A nyolcvanas évek második felének Magyarország a politikai kultúra számos tekintetében sajátos „senki földje”. A monolitikus berendezkedés politikai intézményrendszere lényegében még fennáll, de már számos ponton erodálódott. A második gazdaság térhódítása, majd a magángazdaság kezdeményei már megelőlegezik a váltást a piaci struktúrák felé. A nyilvánosság körüli viták is fontos változások előhírnökei. S hogy egy korántsem mellékes tényezőre is utaljunk, a külpolitikai környezet alapvető átalakulása is már a „levegőben van”.

Az érintkezési viszonyok olyan mikroelemei, mint például a megszólítási formák, a „szabad szemmel” alig észlelhető átalakulásokra is érzékenyen reagálnak. Még inkább így van, ha olyan fokú klímaváltozásról van szó, mint amely a nyolcvanas évek második felének Magyarországon határozottan végbement. Igen valószínű, hogy a monolitikus politikai kultúra jellegzetes érintkezési jegyeiről való fokozatos leválás már korábban, a hetvenes évek második felében, de a nyolcvanas évek elején mindenképpen megkezdődött. Mivel vizsgálatunk – legalábbis nagyszabású reprezentatív felvétel formájában – e kérdéskört Magyarországon először közelítette meg, nem rendelkezünk támpontokkal az időbeli összehasonlításhoz. Ilyen adatok híján az is nehezen állapítható meg, hogy az érintkezési kultúra rendszerváltás utáni formáira való átmenet valójában mikor kezdődött.³ Aligha járunk messze az igazságtól, ha a vizsgált időszakot (egészen közelről a panelszerű vizsgálat-sorozat e hullámának 1987-es évét) a „már nem – még nem” formulával jellemezzük. Az érintkezési mikrofolyamatok finom átrendeződése – a mozgalmi stíluselemek vissza-

szorulása és bizonyos hagyományos polgári formák visszatérése – a rendszerváltást bizonyos értelemben maga is előkészítette, noha e társadalmi stílusváltás csak a politikai változás nyomán vált tipikussá.

Az adott társadalmi-történeti konstelláció az érintkezési viszonyok általánosabb jegyeiben is megjelenik. A társadalmi viszonylatok olyan összetevőinek átalakulása, mint a szociális distancia, a hierarchikus szerkezetek rögzültsége, a formális és az informális elemek hangsúlya, vagy a rendies és a polgári stíluselemek relatív szerepe kétségkívül megjelenik a megszólításokban is. Ilyen értelemben tárgyunk sajátos „kulturális indikátorként” is felfogható. E megközelítési keretben született az elmúlt időszak egyik vezető kommunikációs szociológusának, K. E. Rosengrennek előzményül szolgáló kutatása is, amely a magázódásról a tegeződésre való áttérés hosszú távú trendjét és ezen belül a hatvanas évekbeli áttörést követte nyomon a svéd társadalomban.⁴

A hazai irodalomból vizsgált témánkhoz legközelebb Terestyéni Tamásnak a köszönésekről végzett vizsgálata áll (Terestyéni 1995). A Rosengrenéhez hasonló szociológiai megközelítésről hazai terepen nincs tudomásunk. A magyar szociolingvisztika idevágó fejleményeiről Kontra Miklós (1995) ad áttekintést (Kontra 1995). Meghatározott nyelvi formák kulturális-interakciós vonatkozásait az elmúlt időben több szerző is elemezte (mint Hollós 1975, Csató–Pléh 1987, Kontra–Váradi 1991, Pléh 1995). A megszólításokról szóló tanulmányunkban az interakciós kérdéskör vizsgálatának szociológiai vonulatához kívánunk csatlakozni.

AZ ALAPADATOK

A megszólítási formák vizsgálatára a kulturális-interakciós vizsgálat alapfelvételének első („Miliők”) kérdőívében került sor. Mivel – ahogy korábban említettük – résztémáról volt szó, a kérdéskört korántsem járhattuk körül minden részletében (a megszólítási szituációk és a szerepviszonylatok kimerítő megközelítése önálló vizsgálatot igényelne).

Az érintkezés lehetséges terei közül a munkahelyet választottuk. A munkahelyi környezetnek részben azért szántunk központi szerepet, mivel a mikro- és a makrokontextusok között egyfajta közvetítő szerepet tölt be, s a kontaktusok széles körét fogja át. (A személyes kapcsolathálózatokra vonatkozó vizsgálati adatainkból kiderül, hogy a nyolcvanas évek Magyarországán a személyes kontaktusok – nemzetközi összehasonlításban is – jelentős hányada kapcsolódott a munkahelyhez.⁵) Fontos szempont volt az is, hogy a felnőtt népességben belül munkahelyi tapasztalatokkal szinte mindenki rendelkezik.⁶ Mindez persze nem jelenti, hogy a munkahelyi miliő kiemelésével lényegében lefedtük a megszólítási formák spektrumát, és további szerepegyüttesek bevonása már nem módosítana a képen.

Hasonló megfontolásokat kell tenni a bevont konkrét megszólításokkal kapcsolatban is. Mivel – akár a munkahely terepére vonatkozóan – a megközelítően is teljes repertoár túlment volna a vizsgálat keretein, nyolc többé-kevésbé általánosan elterjedt megszólítási formát választottunk ki. A megkérdezettek a kártyalapon megadott nyolc megszólítás közül a munkahelyükre jellemzőnek tartottakat emelték ki.

Hogy – legalább az adott metszetben – árnyalt képet kapjunk, nem általánosságban, hanem konkrét szereprelációk mentén érdeklődtünk. A kérdőív öt viszonylatot sorolt fel. Külön kérdés vonatkozott arra, hogy hogyan szólítja meg a kérdezett a munkahelyi főnökét,

és ennek fordítottjára is. Egy harmadik kérdés a munkatársak egymás közti érintkezésére vonatkozott. Végül, a vezető beosztást betöltők esetében további két kérdést is feltettünk a főnök-beosztott viszony mindkét irányát illetően.

Az eredmények feldolgozása elvben két síkon folyhat. Az első esetben – az egyes relációkból származó adatokat összesítve – eltekintünk a konkrét szerepektől, s a megszólítási formák általános mintáját, szociokulturális rajzolatát vázoljuk fel az adott történeti kontextusban. A második megközelítés – a szereprelációkra helyezve a hangsúlyt – a vertikális és horizontális struktúrák szociológikuma felé közelítene. Jelen tanulmány – első lépésként – az előbbi célnak igyekszik eleget tenni. Az adatokat a konkrét relációktól eltekintve, megszólításonként összesítve fogjuk tehát kezelni.⁷

Az alábbiakban tehát a vizsgálatba bevont nyolc megszólítási formát mutatjuk be először. A megszólítások sorrendje az említési gyakoriságot követi. (1. táblázat)

1. táblázat

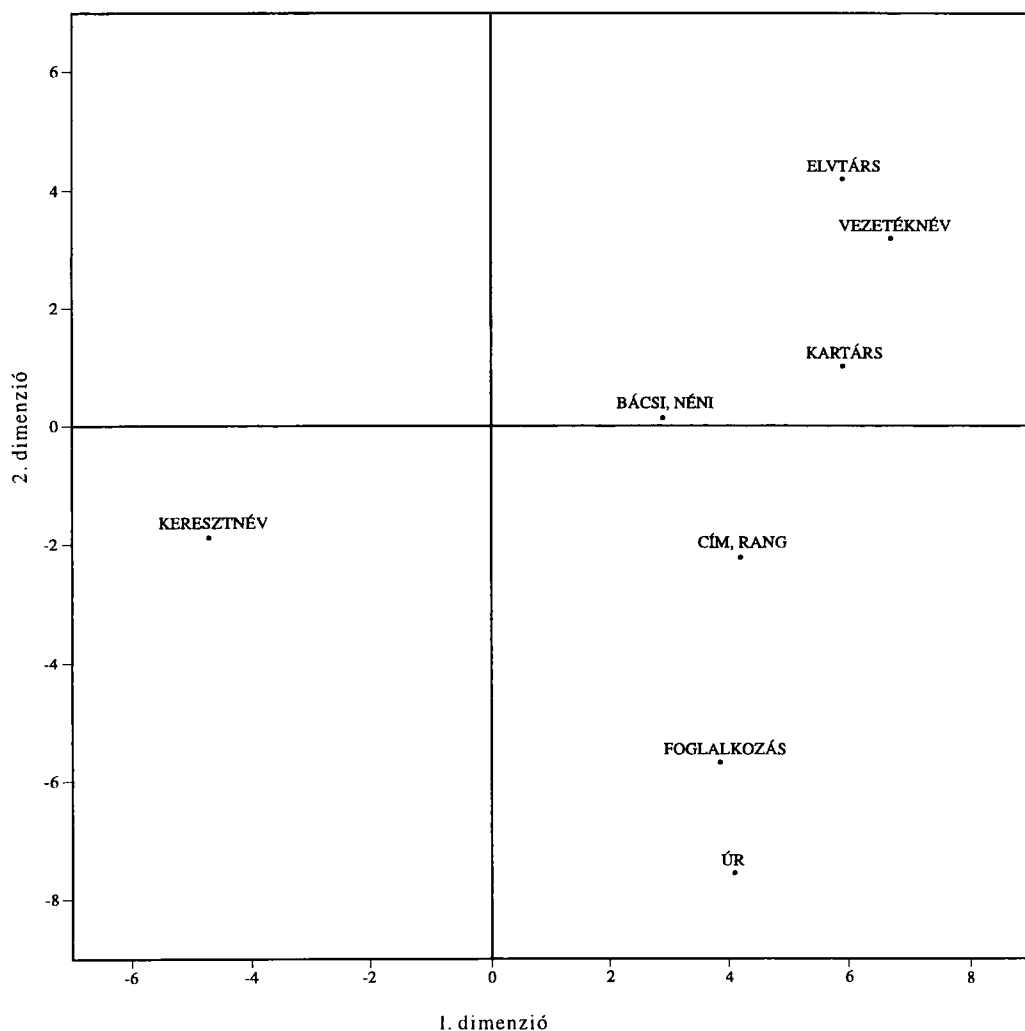
*A munkahelyi megszólítások előfordulásai
(az említések százaléká⁸)*

Keresztnév, becenév	98
Bácsi vagy néni	19
Vezetéknév	19
Cím, rang, beosztás megnevezése	17
Eltárs	10
Foglalkozás megnevezése	7
Kartárs vagy szaktárs	7
Úr (vagy asszony, kisasszony)	6

Az adatok világosan jelzik a nyolcvanas évekre kialakult alaptendenciát: az informális jellegű, a keresztnév, becenév használatán alapuló megszólítás térhódítását. Az uralkodóvá vált érintkezési formát nagy távolsággal követték a formálisabb megszólítások. Köztük is vezető helyen szerepelt az inkább vidékies környezetek familiáris „bácsizása-nénizése”. A táblázatból kitetszik továbbá, hogy a korábban a munkahelyeken is dívó mozgalmi stílus, az „elvtársazás” vizsgálatunk időszakára már meglehetősen visszaszorult. (Ahogy az inkább a szakszervezeti mozgalomhoz kapcsolódó „szaktárs” és a semlegesebb – a mozgalmi stílust a szakmai jelleg hangsúlyozásával kerülő – „kartárs” is). A polgári jellegű érintkezési formák (az „úr”, „asszony”) ekkor még aránylag szűk keretek közt jelentek meg.

Az egyedi megszólítások kommunikációs jelentését azok a dimenzionális szerveződések világíthatják meg, amelyek a vizsgált komponensek belső kapcsolatain, összefüggésrendszerén alapulnak. E „szemantikai tér” szerkezeti dimenzióit érzékletesen jeleníti meg az azonos típusú kategoriális változók (faktoranalízishez hasonló) PRINCALS-elemzése. (1. ábra)

1. ábra

A megszólítások szerkezeti dimenziói (PRINCALS)

Az elemzés alapján világosan értelmezhetően két dimenzió különül el. Közülük az első a megszólítások formális–informális jellegét fejezi ki, a „vezeték-”, illetve a „keresztnévvel” a pólusokon. (Ezen belül a keresztnév olyannyira dominálja az informális tartományt, hogy a viszonylag legközelebb lévő „bácsi–néni” megszólítás is a másik térfélen helyezkedik el.) A második dimenziót a megszólítások „mozgalmi–polgári” tengelyének nevezhetnénk, az „elvtárssal” és az „úrral” a végpontokon.

Az egyes komponensek közelségére-távolságára persze bizonyos tipikus együttjárások is rányomják bélyegüket. Az elvtárs és a vezetéknév, illetve az úr és a foglalkozás, valamint a cím-rang blokkosodása mögött alapvetően a „Kovács elvtárs”, valamint a „mérnök úr”, vagy „professzor úr” típusú megszólítások elemeinek együttes említése áll.

A keresztnév nagymértékű elkülönülése pedig részben azon alapul, hogy ez esetben önmagában is megálló, és a legtöbb egyéb formával össze nem illő megszólításról van szó.

E kétdimenziós szerkezet érvényét megerősítik a részletesebb elemzések. Az 1. ábrán látható szerkezet ugyanis a teljes népesség válaszaiból bontakozott ki, s a séma általánosíthatóságát jelentősen csorbítaná, ha az egyes alpopulációk belső mintázatai közt lényeges eltérések mutatkoznának. A különböző (foglalkozási, lakóhelyi, települési) alcsoportokra külön-külön elvégzett elemzések azonban csak árnyalatnyi módosulásokat hoztak az alapmodellhez képest. (Az alapmodell egy-egy blokkján belül esetenként változott ugyan valamelyest a rajzolat, de a dimenziók jellege ekkor is fennmaradt).

A nyolcvanas évek második felében tehát a „formális–informális” és a „mozgalmi–polgári” tengelyek feszítették ki a megszólítások szemantikai terét. Míg az első dimenzió érvényét az eltelt idő valószínűleg kevésbé érintette, biztosra vehetjük, hogy a másik (a mozgalmi–polgári) erőter a rendszerváltás után új típusú, legalábbis módosult szerveződésnek adta át a helyét.

A CSOPORTSPECIFIKUMOK

Mivel az érintkezési formák szorosan kötődnek az – akár a nagy szervezetekkel, akár a családdal, s más mikrocsoportokkal kapcsolatos – társadalmi szerepekhez, természetes, hogy az egyes megszólítások elterjedtsége is követi ezeket a specifikumokat. Bizonyos esetekben ez magától értetődő. A „bácsi–néni” forma használata nyilván alapvetően összefügg a környezet életkori összetételével, és – fordított előjellel – hasonló a helyzet a keresztnév használatával is. A megszólítási formákat másfelől sokban megszabják az intézményes kapcsolatrendszerek, a munkahelyi hierarchikus viszonyok. A szóban forgó sajátosságok vizsgálatát az egyszerű bontásokkal kezdjük. A szokásos objektív ismérvek közül az életkort, az iskolai végzettséget és a településtípust emeljük ki, majd ezekhez kapcsoljuk a megkérdezetteknek a (munkahelyi miliővel, illetve a „mozgalmi–polgári” dimenzióval közvetlenül összefüggő) ágazati hovatartozását és az 1986-os pártállását.⁹ (2. táblázat)

2. táblázat

*A megszólítások elterjedtsége az egyes életkori csoportokban (százalékban)*¹⁰

	–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–
	évesek					
Keresztnév, becenév	100	100	100	99	97	95
Vezetéknév	15	13	11	19	20	34
Foglalkozás megnevezése	5	6	5	5	7	12
Cím, rang, beosztás	17	13	13	15	24	24
Úr (asszony, kisasszony)	2	3	5	5	8	13
Kartárs, szaktárs	2	4	3	7	8	14
Elvtárs	4	3	7	8	14	21
Bácsi, néni	15	10	4	10	31	45

Az életkori csoportok mentén többé-kevésbé világosan a formális–informális dimenzió jellegzetességei figyelhetők meg. A 40 éven aluli korcsoportok esetében (melyek közt e szempontokból alig mutatkoznak eltérések) különösen erős az informális megszólítási forma dominanciája. Az idősebb korosztályokban, 50 és főleg 60 év felett jóval nagyobb a formális megszólítások súlya. Míg 40 év alatt az összes többi (formális) említés alig fele volt a keresetnévének, a 60 éven felüliek közt összességükben másfélszer gyakrabban fordultak elő.

Az eredmények azonban többféleképp értelmezhetők. Az életkori csoportok ugyanis – legalább – kétféle dolgot jelölnek: (az életciklus szakaszain való előrehaladással összefonódó) biológiai életkort és a generációs hovatartozást, az egyes történelmi periódusokban belépett kohorszok sajátos szocializációs múltját. A fenti adatok elvben mindkét irányban interpretálhatók. A fiatalok tipikus kapcsolathálózatai (a kortárscsoporti, a baráti/partneri kontaktusok átlagon felüli súlyával) valóban az informális érintkezési stílus jellegzetes megnyilvánulási terepei.¹¹ A családi, illetve a karrier-életciklus során aztán e kapcsolatok fokozatosan hátrébb szorulnak, és ez a jellegváltozás az érintkezési stílus formálisabbá válásában is kifejeződik. Gyengíti azonban ennek az értelmezési iránynak a bizonyító erejét, hogy táblázatunkban részben a 40–50, részben a hatvanadik év képezi a fő választóvonalat, a kortársi kontaktusok visszaszorulása viszont többnyire az életciklus korábbi szakaszaira esik. Legalább ekkora szerepe lehet a kohorsz- (illetve a periódus-) hatásoknak. Az ifjúsági szubkultúra térhódítása Magyarországon is a hatvanas években zajlott le; úgy tűnik, az érintkezési stílus terén is ez a periódus jelenti az alapvető választóvonalat. A hatvanas évek fiataljai a nyolcvanas évek második felének harmincasai-negyvenesei. Körükben, meg az utánuk jöttek között a formálissal szemben már abszolút túlsúlyra jutottak az informális megszólítási jegyek.

Érdeemes a hatvanon felüliek sajátos mintájára is kitérni, ha a kohorszhatások itt bizonyos tekintetben közvetettebben érvényesülnek is. Részben az előzőekben leírtak ellentétéről – a háború előtt született nemzedék másfajta szocializációs tapasztalatáról – lehet szó. A korabeli szocializációs minták a formáknak, a formális érintkezési elemeknek még egészében nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Az idősebb korcsoportok tagjai e formális stílusjegyeket maguk is inkább használják, és bizonyára fogékonyabbak is környezetük ilyen megnyilvánulásaira.

E kérdés kapcsán azonban egy módszertani körülményre is ki kell térni. A nyugdíjas korcsoportok esetében az utolsó munkahely valójában a nyolcvanas évek végénél korábbi időszakra vonatkozik. Részben ennek tudható be, hogy a vizsgálat idején már/még kevésbé kultivált megszólítási formák egyaránt a legidősebbek válaszaiban jelentek meg a leggyakrabban (akár a mozgalmi, akár a polgári stílusjegyeket tekintjük). Alighanem egy sajátos emlékezeti hatás is tetten érhető e korcsoportban. Ahogy a korral előrehaladva a különböző életszakaszokból származó emlékenyomok egymásra rakódnak, úgy veszít megkülönböztető erejéből a retrospektív felidézés.¹² Valószínű, hogy részben e körülménynek tulajdonítható mind az összevontatásnak a legidősebbek közti kimagasló gyakorisága, mind az eltérő korszakokhoz tapadó polgári és mozgalmi megszólítási formák párhuzamos megjelenése.

3. táblázat

A megszólítások elterjedtsége az egyes iskolázottsági csoportokban (százalékban)

	8 osztály alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem, főiskola
Keresztnev, becenév	96	98	98	99
Vezetéknév	32	18	12	12
Foglalkozás megnevezése	9	5	7	9
Cím, rang, beosztás	24	18	11	20
Úr (asszony, kisasszony)	11	5	4	8
Kartárs, szaktárs	9	6	6	6
Eltárs	15	8	9	11
Bácsi, néni	46	16	9	7

A megszólítási formák kulturális specifikumainak érdekes eleme, hogy a formális pólushoz tartozó megszólítások egy része (mint például mind az elvtárs, mind az úr, valamint a cím, rang és a foglalkozás megnevezése) az iskolázottsági hierarchia két végpontján jelenik meg (3. táblázat). A 8 osztály alatti végzettségűek magas értékei részben a fent leírt életkori jellegzetességekkel függnek össze (e csoport tagjai jórészt 60 éven felüliek). Azonban a kérdésblokk közvetlen vonatkozására, a munkahelyi szerepviszonylatokra is utalni kell. Az iskolázottsági hierarchia két végpontjához jellegzetesen a munkahelyi szervezeti hierarchia ellenpólusai, vezetők és beosztottak kapcsolódnak. Az olyan megszólítási formák, mint a cím, rang, a foglalkozás megnevezése, mögött egyfelől a beosztottól a főnök felé irányuló differenciális megnyilvánulás húzódik meg, az iskolázottsági hierarchia másik végpontján viszont (különböző szintű) vezetők egymás közti tiszteletadásáról van szó.

4. táblázat

A megszólítások elterjedtsége az egyes települési csoportokban (százalékban)

	Főváros	Vidéki város	Nagyközség	Kisközség
Keresztnev, becenév	98	98	98	98
Vezetéknév	17	17	19	24
Foglalkozás megnevezése	6	7	7	6
Cím, rang, beosztás	14	17	15	24
Úr (asszony, kisasszony)	10	5	6	5
Kartárs, szaktárs	5	8	6	6
Eltárs	9	10	13	9
Bácsi, néni	8	18	22	28

A településtípus szerinti tagozódás ismét csak a kulturális centrum-periféria viszonyokkal áll a magyar társadalomban hagyományosan szoros összefüggésben (4. táblázat). A lakóhelyi jellegzetességek a kulturális stílusjegyek lesüllyedésének és felemelkedésének is sajátos tükrözői. A „lesüllyedt kultúrjavak” a települési periférián, a „divatba jövők” a centrumban összpontosulnak.

E korlátozott értelemben a település szerinti adatok az időbeli összehasonlítás pótlékai-nak is tekinthetők. Így fogható fel például a formális megszólítások java részének a köz-

ségek közti nagyarányú előfordulása a nyolcvanas évek második felében. Ebben a sorban kell említeni az „elvtárs” megszólítást is. Ennek előfordulása a fővárostól a nagyközségig nőtt, s csak a közigazgatási-hatósági hierarchiának egész az alájár szoruló kisközségnél tört meg. Az előbbiekkal szemben a polgári stílusú úr, asszony megszólítási forma reneszánsza viszont a fővárosban jelenik meg a nyolcvanas években.

A munkahelyi kontextus számos vonása az ágazathoz, a tevékenységi szférához kapcsolódik legközvetlenebbül. E kontextuális tényező szerepére még visszatérünk, de indokolt néhány jellegzetes adatot már itt kiemelni.

Az ágazat tényezője részben átfedi az előbbi két ismérvet. Így például a mezőgazdaság és az építőipar nagyrészt alacsonyabb képzettségű vidéken élő munkavállalókból áll. Nem meglepő tehát, hogy e két ágazatban kiugró a „bácsi, néni” megszólítás használata. Nem magyarázhatók azonban pusztán ilyen összetételbeli jellegzetességekkel az egészségügyi, a kulturális és a közigazgatási szféra közti markáns eltérések: ezek mindegyike zömében iskolázott városi népességet ölel fel. A közigazgatási szférára csak kisebb mértékben érvényesek a mozgalmi stílus nyolcvanas évekbeli visszaszorulásáról elmondottak: az „elvtárs” megszólítást a hivatali világban itt az átlagosnál közel háromszor többen, 28 százalékban említették. Ehhez társult a „cím, rang” ugyancsak átlagon felüli (25 százalékos) előfordulása. Ez utóbbi még jellemzőbb az egészségügyi szférára (30 százalékkal), azonban e megszólítási forma itt egészen más jellegű szindrómába ágyazódik be. Az egészségügyben mind az „úr, asszony”, mind a foglalkozás megnevezésén alapuló megszólítást kiugró, az átlagost több mint háromszor meghaladó 23-23 százalékos arányban említették, a polgári és a rendies stíluselemek sajátos keverékét tükrözve. A kulturális szféra viszont – mindkét előbbi ágazattal ellentétben – a formális típusú megszólítások valamennyi válfajának erőteljes elutasításával tűnik ki. Ebben a tipikusan értelmiségi közegben vált a nyolcvanas évek leginkább dominánssá az informális érintkezési stílus.

De a zömében alacsonyabb képzettségű munkavállalókat, vagy középszintű szakembereket foglalkoztató ágazatok is jellegzetes stílusjegyek lelőhelyei. A mezőgazdaság és az építőipar specifikumáról már szoltunk. Abban viszont alighanem az egykori szakmai identitás nyoma érhető tetten, hogy a kereskedelmi alkalmazottak között (17 százalékos említéssel) a többi ágazatnál messze gyakrabban fordult elő az – ekkorra már jószerint kihalt – „kartárs/szaktárs” megszólítás.

Az MSZMP-tagok és a pártonkívüliek közti különbség elsősorban az „elvtárs” használatában nyilvánult meg (20, illetve 9 százalékkal). Kisebb volt ehhez képest az eltérés az „úr/asszony” megszólítási formát tekintve (4, illetve 6 százalék).

Már az eddigi egyszerű, kétdimenziós elemzések is tartalmaztak utalásokat a megszólításokat kondicionáló tényezők fontosságáról, az önálló befolyások világosabb feltárása céljából azonban a következőkben többváltozós regresszióelemzést alkalmazunk. Az eddig számításba vett ismérvek mellett további társadalmi–demográfiai indikátorokat (mint a nem, a szellemi/fizikai munkavállalói státus és a vezető beosztás) is bevonunk a független változók sorába.¹³ A kulturális-interakciós rétegződés néhány speciális mutatóját is alkalmazzuk az elemzések során. A kapcsolathálózati tényezők közül a személyes network kiterjedtségét, valamint a személyes network tagjainak általános társadalmi presztízsszintjét jellemző indikátorokat használjuk fel.¹⁴ A tudásstílus-változók oldaláról a kognitív-instrumentális, a kapcsolatteremtő-önprezentációs és az uralmi-reprezentatív stílusjegyek birtoklását faktorpontszámokban kifejező mutatókat vonjuk be az elemzésbe.¹⁵ A függő változók oldalán a nyolc konkrét megszólítási index mellett egy, az alkalmazott megszólítások sok-

féleségét jellemző (az említések összegzésén alapuló) mutatót is felhasználunk. Az 5. táblázat a kilenc regresszióelemzés eredményeit az áttekinthetőség érdekében összevontan, s leegyszerűsítve (csak a szignifikáns összefüggések irányát és szignifikanciaszintjét jelezve) tekinti át.

5. táblázat

A megszólítások használatát meghatározó társadalmi-demográfiai és kulturális-interakciós változók (regresszióelemzés;

+++/- - -: $p < .001$; ++/-: $p < .01$, +/-: $p < .05$)

	Ker.- név	Vez.- név	Fogl.	Cím, rang	Úr	Kar- társ	Elv- társ	Bá- csi	DB
Életkor	---	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++
Nem (+ ffi)				++			+++		+++
Lakóhely (+ vidék) ¹⁶				++	--				+++
Iskolai végzettség							--	---	
Vezető beosztás		++			-	++			
Szellemi/fizikai (+ szellemi)		-					+++		
1986' párt- tagság				+			+++		
Network méret					+			++	
Network presztízs		--						---	-
Kognitív- Instrumentális				--				-	--
Kapcsolatteremtő- önprezentáció									
Uralmi-reprezentatív tudásstílus				+		+++			
$r^2 =$	2%	6%	1%	3%	2%	3%	7%	16%	16%

Az elemzések néhány új mozzanattal egészítik ki a fent vázolt képet. A változók önálló szerepét jelző eredmények megerősítik – s feltehető, ez az összefüggés azóta sem vesztette érvényét –, hogy a megszólítási stílus, s ezen belül is elsősorban a formális–informális jelleg legfontosabb meghatározója az életkori/generációs tényező. Ami a megelőző elemzésekből még nem világlott ki, a nem szerepe: a hivatalos pozíciókból nagyobb arányban részesedő férfiak a nőknél inkább használták a formális típusú megszólításokat. A vezető beosztás is több ponton, főként a formális, illetve a mozgalmi jelleg irányában befolyásolta az érintkezési stílust. A munkahelyi miliőre is utaló dichotóm (szellemi–fizikai) foglalkozási kategorizálás érdekes részlettel gazdagítja az elemzést. Az egyebek közt az iskolázottságot és a munkajelleget is együttesen kezelő elemzés további fényt vet a mozgalmi stílus nyolcvanas évekbeli visszaszorulására. Egyfelől az „elvtárs” megszólítás használatától általában a magasabb végzettségűek tartózkodtak inkább, másfelől a fizikai munkavállalók kerültek leginkább e mozgalmi stílust. (Vagy ők álltak legtávolabb azoktól a terepektől, hierarchikus szintektől, ahol a szóban forgó érintkezésmód legtávolabb őrizte szerepét.)

A további részletek a kulturális-interakciós jellegzetességekkel kapcsolatosak. A kapcsolathálózati gazdagság mutatója – többnyire a gyenge kötésű kapcsolatokra jellemző módon – az eltérő stílusvilágok felé való nyitottságot jeleníti meg. A nagyszámú network-szál birtokosai közt mind a polgári típusú „úr, asszony”, mind a népiesebb „bácsi, néni”

megszólítások használata gyakoribb az átlagosnál. A személyes kapcsolathálózat presztízs-szintjét (a milió „emelkedettségét”) jellemző mutató esetében pedig részben az utóbbi „népies” megszólítási stílustól való távolságtartás fejeződik ki, részben az, hogy a vezetőnév használata által fémjelzett formálisabb érintkezésmód a „magasabb régiókban” a nyolcvanas évekre már visszaszorult.

A tudásstílusok megközelítési irányából az uralmi-reprezentatív és a kognitív-instrumentális dimenziókkal kapcsolatos eredmények említhetők. (Miután az „elvtárs” esetében az 1986-os párttagság és a vezető beosztás kiszűrése után e dimenzióval már nem tapasztalható szignifikáns összefüggés), az uralmi-reprezentatív stílus olyan formális megszólítási jegyekkel mutat kapcsolatot, mint a „cím, rang” és a „kartárs, szaktárs”. A kognitív-instrumentális stílusnak viszont az – érintkezési formákon belül is – „ökonomikus”, egyszerűsége törekvő alapállása mutatkozik meg abban, hogy tipikus hordozói általában véve szűkebbre szabják az alkalmazott megszólítások spektrumát (s különösen a „rang, cím” és a „bácsi, néni” formuláktól tartózkodtak).

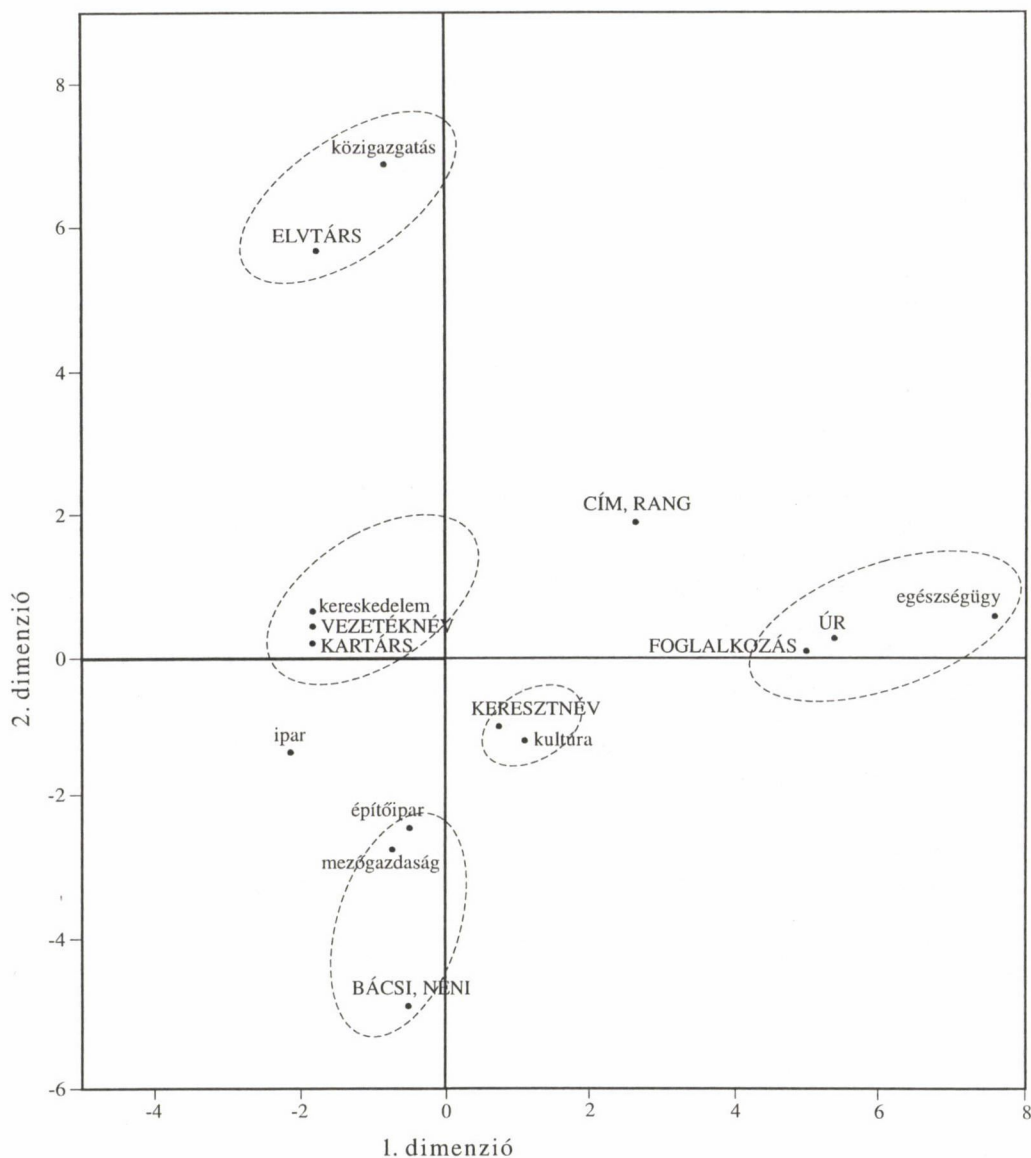
A MEGSZÓLÍTÁSOK SZOCIOKULTURÁLIS TÉRKÉPEI

Míg az előzőekben a megszólítások társadalmi-demográfiai erőterének egyes meghatározó elemeire helyeztük a hangsúlyt, a következőkben szintetikusabb képet kísérlünk meg felvázolni. A vizuális megjelenítés technikáinak segítségével a megszólítások társadalmi-kulturális „lelőhelyeit” próbáljuk szemléletesebben megragadni.

Hasonló grafikus ábrázolással már találkozhattunk tanulmányunk egy előző részében, a megszólítások belső dimenzióinak és szemantikai terének felvázolásakor. A módszerek hasonlósága ellenére, a következő esetekben alapjában másfajta elemzésre kerül sor. Míg az előbbi esetben kiindulópontunk a megszólítások belső viszonyrendszere volt, most a megszólítások és a szociokulturális csoportosulások közti kapcsolatokat vesszük alapul. Ennek során a megszólítások egymáshoz viszonyított térbeli pozíciója nem marad változatlan. A rajzolatok dimenziói is kevésbé értelmezhetők közvetlenül, mivel igen heterogén jellegű tényezőegységeket vonatkoztatunk egymásra. Ami itt igazán érdekes: az egyes megszólítások és az esetenként bevont társadalmi, kulturális csoportok közelsége-távolsága. A vizuális sémákat sajátos „térképekként” foghatjuk fel, melyek az esetek jó részében önmagukért beszélnek.

Első elemzésünk a munkahelyi ágaikat vonja be vonatkoztatási keretül. Mint már utaltunk rá, az ágazatnak-szférának több szempontból is kitüntetett a jelentősége (közvetlenül vonatkozik a munkahelyi kontextusra, és más társadalmi ismérvek – mint a lakóhely, iskolázottság, munkajelleg – hatását is magába foglalja.) Mint már jeleztük, valóban pregnáns stílusjegyeket figyelhettünk meg az ágazatok egy részénél.

Az elemzést a különmemű kategoriális tényezőegységek grafikus vizsgálatát lehetővé tevő OVERALS-technikával végeztük. (2. ábra.) A csomósodási pontok szemléltetése céljából egy-egy stíluszóna körvonalait berajzoltuk a modellbe. E klaszterrajzolatok kétségkívül tartalmaznak bizonyos önkényességet is (ezt a bizonytalansági elemet a rajzolatok szaggatottsága érzékelteti).

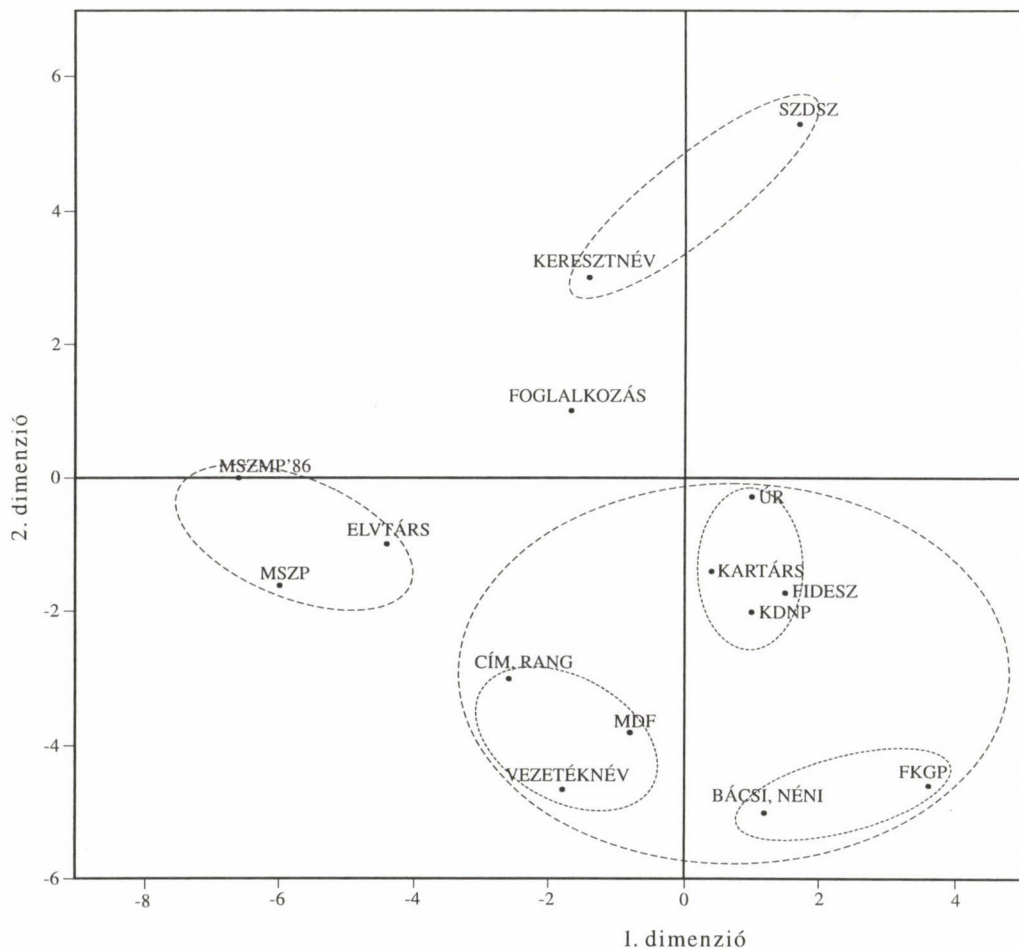
A 2. ábra plasztikusan foglalja össze azokat a sajátosságokat, amelyeket különböző vonatkozásban már bemutattunk. Világosan jelzi, hogy az ágazatok valóban jól elkülöníthető társadalmi, kulturális jegyek hordozói. Új elemként, a rajzolatról leolvasható néhány ágazatnak az adott szempontból való elkülönülése (így például a közigazgatásé a maga mozgalmi, és az egészségügyé a tradicionális-rendies vonásaival).

Ahogy a fentiek is érzékeltetik, nem érdektelen az érintkezési stílusoknak a politikai miliőbe ágyazottsága sem. Persze itt különösen számot kell vetni a többféle idősíkkal, azzal a ténnyel, hogy a vizsgálatosorozat a rendszerváltást megelőző és már azt követő időszakokat ívelt át. Adatbázisunk is különböző jellegű mutatókat ölel fel ebben az összefüggésben. Az egykori párttagság szerepéről már szoltunk a fentiekben. Az 1980-as évek második felében végzett felvételeinkből a politikai beállítódásokra vonatkozóan közvetlenül ez az egy adat állt rendelkezésünkre. A tulajdonképpeni pártpreferenciákkal való összefüggés vizsgálata természetszerűen csak 1989–90-től vált lehetővé. Az alapfelvétel egy szűkebb részmintáján 1990 februárjában egy további felvételt is végeztünk, s e szűkebb populációra vonatkozóan a pártpreferenciákról ekkor nyert adatokat is bevonhatjuk a mostani vizsgálatba. Tekintve, hogy elemzésünkben az 1980-as évekből való megszólítási stílusokról és az 1990-es pártpreferenciákról van szó, az eredmények nem értelmezhetők közvetlenül a politikai és az érintkezési stílusok viszonyaként. Mivel a későbbi pártkapcsolódások – legalábbis magjukban – egy-egy jellegzetes szubkulturális mező köré szerveződtek, az itt jelzett pártpreferenciákat inkább a szóban forgó kulturális miliók indikátoraként, mint elsődleges politikai jelentésükben értelmezzük. (3. ábra.)

A 3. ábrán jól értelmezhetően öt klaszter különül el, közülük három egy tágabb blokkba ágyazódik. Az egykori MSZMP-tagsággal és az 1990-es MSZP-támogatással a mozgalmi megszólítás kapcsolódik össze. A liberális szubkulturát jelképező SZDSZ-preferencia az informális, keresztneven történő megszólításhoz áll közel. Az előbbi két klasztertől a legtávolabb a (leendő) kispapok szavazók és a „bácsi, néni” megszólítás összekapcsolódása áll. Ez utóbbihoz jóval közelebb helyezkedik el az MDF-szavazótábornak az olyan formális komponenseket előnyben részesítő érintkezési stílusa, mint a vezetéknév használata és a cím, rang megnevezése. E klaszter és a liberális mező közt pedig – valójában a népességbeli átlagot kifejező középpont közelében – olyan hagyományos polgári, alkalmazotti stíluselemek („úr, asszony”, „kartárs”) található, amelyek az adott periódusban a KDNP és a FIDESZ közönségére voltak elsősorban jellemzőek. (Az eltelt évek során közülük valószínűleg a FIDESZ táborában történtek a – szóban forgó szempontból is – legnagyobb változások.) Az utóbbi három klaszter viszonylagos közelsége alapján ugyanakkor egy olyan – a majdan az 1994-es választások után az ellenzéki pártokat felölelő – tágabb blokk is körvonalazódik, amelynek érintkezési stílusjegyei közt a polgári, a konzervatív és a népies elemek egyaránt megtalálhatók. Ha e tágabb blokk együvé tartozásáról megalapozottan beszélhetünk, eredményeink ezúttal az érintkezési stílus oldaláról erősítik meg a magyar társadalom háromosztátú – baloldali-liberális-konzervatív – politikai-kulturális tagolódásáról kifejtett felfogásokat.

3.ábra

Megszólítások és pártállások – az 1986-os MSZMP-tagság és az 1990-es pártpreferenciák¹⁷
(OVERALS-elemzés)

JEGYZETEK

¹ Ez a cikk rövidített verziója annak a tanulmánynak, amelyet az MTA Nyelvtudományi Intézet megbízásából készítettünk. Az eredeti, részletesebb anyag Kontra Miklós szerkesztésében egy előkészületben lévő tanulmánykötetben fog megjelenni.

² Az alapvizsgálathoz egy speciális szociolingvisztikai felvétel is kapcsolódott. Erről részletesebben lásd Kontra (1995).

³ Művészeti és tömegkommunikációs tartalmak ilyen szempontú elemzése pótolhatná bizonyos fokig ezt az űrt.

⁴ Magyar nyelvű változatát lásd Rosengren (1980).

⁵ Lásd erről Angelusz-Tardos (1987).

⁶ A felvétel idején nyugdíjasok és gyeden vagy gyeken lévők esetében a kérdés az utolsó munkahelyre vonatkozott. (Kétségtelen, e körülmény következtében megszorítással értendő, hogy a vizsgálat a nyolcvanas évek második felének állapotát rögzítette. Ugyanezen ok miatt a nyolcvanas évekbeli változások minden bizonnyal letompítva tükröződnek az adatokban.)

⁷ Mivel valamennyi kérdezettől a fentiek közül csak az első három viszonylatról érdeklődtünk (a személyes vezetői szerepről értelemszerűen csak a minta tagjai kisebb részének tehetünk fel kérdést), a megkérdezettek összehasonlíthatósága céljából csak ezt a három alkérdést használjuk fel azoknak az indexeknek a kialakításában, melyek további elemzéseink alapját képezik. Indexeink az egyszerű verziót választva azon alapulnak, hogy a kérdezettek az egyes konkrét megszólítási formákat bármely szereprelláció tekintetében említették-e (akár egy, akár több alkalommal).

⁸ Mivel egy megkérdezett több megszólítást is említhetett (annál inkább, mert bizonyos megszólítási formák – mint például „professzor úr!” – eleve több komponenst foglalnak magukba a kérdőívben megadottak közül), az említések százalékos összege meghaladhatja a 100-at.

⁹ A korabeli MSZMP-tagság adata a vizsgálat sorozat első, 1986-as felvételéből (a TÁRKI sztenderd szociodemográfiai alapsurveyéből) való.

¹⁰ Itt és a továbbiakban a (három viszonylaton alapuló) összevont adatokat használjuk a megszólítások indikátorául.

¹¹ Lásd Angelusz–Tardos (1987).

¹² Az ilyen emlékezeti hatásokról lásd például Bradburn et al (1987).

¹³ Az ágazat mutatóját mint nominális változót ezekbe az elemzésekbe nem vontuk be.

¹⁴ Ezekről a mutatókról lásd Angelusz–Tardos (1987).

¹⁵ Ezekről lásd a tudásstílusokkal foglalkozó tanulmányunkat: Angelusz–Tardos (1990).

¹⁶ A fővárostól a vidéki városra és a nagyközségen keresztül a kisközség irányában.

¹⁷ A pártpreferencia-mutatók a szokásos („Ha ma lenne a választás...” kezdetű) kérdés pártválasztásainak dichotomizálásán alapulnak.

IRODALOM

Angelusz, R.–Tardos, R.: A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 1987/2.

Angelusz, R.–Tardos, R.: Alapadatok a tudás-stílusok társadalmi eloszlásáról. In: Andorka, R.–Kolosi, T.–Vukovich, Gy. (eds.) *Társadalmi Riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 1990.

Bradburn, N. M.–Rips, L. J.–Shevell, S. K.: Answering autobiographical questions: The impact of memory and inference on surveys. *Science* (236), 1987.

Csató, V.–Pléh, Cs.: Indirekt felszólítások a magyar nyelvben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1987.

Hollos, M.: Comprehension and Use of Social Rules in Pronoun Selection by Hungarian Children. *Working Papers in Sociolinguistics*, 24, 1975.

Kontra, M.: On current research into spoken Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language*, 111, 1995.

Kontra, M.–Váradi, T.: Suksükölő értelmiség.

Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ*, 1991/2.

Pléh, Cs.: On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language*, 111, 1995.

Rosengren, K. E.: *Kulturális mutatók. A svéd jelképrendszer 1945–75*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. TK Műhely 32, 1980.

Terestyéni, T.: Styles of knowledge and greeting habits in Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language*, 111, 1995.

Bartók János

PÁRTPREFERENCIÁK MOTIVÁCIÓI AZ 1994-ES VÁLASZTÁSOK ELŐTT

Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportban végzett korábbi vizsgálataink folytatásaként az 1994. évi parlamenti választásokat megelőzően több adatfelvételt is kezdeményeztünk a hazai politikai kultúra, és ezen belül egyebek között a pártpreferenciák témakörében. Míg korábbi kutatásainkban elsősorban arra irányítottuk figyelmünket, hogy a pártválasztások miképpen függnek össze néhány, szokásosan „kemény”-nek nevezett társadalmi-demográfiai jellegzetességgel (nem, életkor, lakóhely, iskolai végzettség, foglalkozás, anyagi helyzet stb.)¹, az újabb vizsgálatokban a pártvonzódások elemzésébe politikai attitűdökre és vélemény típusokra vonatkozó „lágy” változókat is igyekeztünk bevonni. A jelen beszámolónk ezen újabb vizsgálatok néhány eredményét közli a pártválasztások mögött meghúzódó beállítódásokról.

A bemutatandó elemzések adatai két olyan, azonos mintán, azonos kérdőívblokkokkal végzett adatfelvételtől származnak, amelyek egy panelszerűen felépülő, követéses vizsgálat sorozat részeit képezték.² Az első adatfelvételre 1993 novemberében és decemberében került sor 1000 fős országos (a nem, az életkor és a településtípus szerint) reprezentatív mintán. A második adatfelvétel 1994 áprilisában, közvetlenül a parlamenti választások előtt történt az előbbi adatfelvétellel azonos mintán. (A második kérdésnél válaszmegtagadás, illetve egyéb okok – elköltözés, fellelhetetlenség stb. – miatt ténylegesen 651 főre csökkent azon kérdezettek száma, akik az első mintában is szerepeltek.)³

POLITIKAI ÉRDEKLŐDÉS ÉS PÁRTVÁLASZTÁS

Magától értetődő feltételezésnek tűnt, hogy a parlamenti választások közötti lanya politikai érdeklődés a választásokat közvetlenül megelőzően jelentősen emelkedik. Az adatfelvételek eredményei azonban rációfoltak erre a hipotézisre: az 1994. májusi parlamenti választásokat megelőzően a kérdezetteknek a politika ügyei és eseményei iránti érdeklődése gyakorlatilag ugyanolyan intenzitású volt, mint 1993 novemberében–decemberében (1. táblázat).

1. táblázat

A politika iránti érdeklődés (százalékban)

	1993	1994
Egyáltalán nem érdekli a politika	26	25
Kicsit érdekli a politika	55	59
Nagyon érdekli a politika	19	16
Összesen	100	100
N = 651		

A változások statisztikai szempontból nem haladják meg a véletlen ingadozások mértékét (egymintás, párosított t-próbával számolva). A tényleges parlamenti választásokon való viszonylag nagyarányú részvétel mindenestre azt mutatja, hogy a politika iránti mérsékelt érdeklődés vagy éppen érdektelenség nem okvetlenül jár együtt a választási hajlandóság csökkenésével.

Várakozásainknak megfelelően a politikai érdeklődés szignifikánsan erősebb volt a férfiaknál, a 41–60 éves korosztálynál és a magasabb iskolai végzettségű csoportokban (2. táblázat). A politikai érdeklődés intenzitásának tekintetében az egyes pártokat preferálók között – sem 1993 végén, sem közvetlenül a választások előtt – nem mutatkoztak statisztikai szempontból jelentős különbségek; ugyanez vonatkozik a településtípusok szerinti csoportokra is.

2. táblázat

*A politikai érdeklődés átlagai különböző csoportokban**(egyáltalán nem érdekli = 1, kicsit érdekli = 2, nagyon érdekli = 3)*

	1993	1994
<i>Nem</i>		
Férfiak	2,07	2,06
Nők	1,94	1,87
<i>Életkor</i>		
18–31 éves	1,88	1,82
31–40 éves	1,98	1,96
41–50 éves	2,09	2,07
51–60 éves	2,09	2,12
61 év felett	2,00	1,90
<i>Iskolázottság</i>		
8 általános alatt	1,77	1,68
8 általános	1,83	1,80
Középiskola	2,01	2,02
Főiskola, egyetem	2,49	2,31

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy az emberek milyen mértékben vallják magukat bal- vagy jobboldalinak, és vajon bal-, illetve jobboldali beállítottságuk kongruens módon tükröződik-e a pártpreferenciáikban. A vallott politikai állásfoglalást egy olyan tízfokú skálával mértük, amelyen minden kérdezett saját maga jelölhette be a helyét az 1 = baloldali és a 10 = jobboldali szélső pontok között. 1994-ben a választásokat megelőzően az így

kapott értékek átlaga 5,16 volt, vagyis a kérdezettek összességükben nézve középre húztak (3. táblázat). A válaszok gyakorisága a skála közepén tömörült (az 5-ödik és a 6-odik pozícióra eső, valamint a semleges válaszok összege meghaladta az 50 százalékot), a válaszok eloszlása a normális eloszláshoz volt hasonló, a harang alakú görbe balra egy kicsit púposabbnak, jobbra egy kicsit laposabbnak mutatkozott (a leginkább jobboldali válaszok aránya mindössze 2 százalék volt, a leginkább baloldaliaké is csak 4 százalék).

3. táblázat

A politikai álláspontok megoszlása 10 fokú skálán mérve (százalékban)

Leginkább baloldali					Leginkább jobboldali					Semleges	Összesen
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
4	3	11	9	28	26	6	5	2	2	3	100

N = 553

A politikai álláspontok között nem találtunk szignifikáns különbségeket nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus szempontjából, annál inkább szignifikánsnak mutatkoztak a különbségek a pártvonzódások szerint (4. táblázat). Az MDF, az FKGP és a KDNP szavazói (csekély különbséggel) inkább jobboldalinak vallották magukat, míg az MSZP hívei erőteljesen baloldalinak. Az SZDSZ és a FIDESZ pártolói összességükben véve az enyhén baloldali sávban helyezkedtek el.⁴ (A FIDESZ az 1994-es választások előtt még egyértelműen liberális elkötelezettségű pártként határozta meg magát.)

4. táblázat

Politikai álláspontok átlagértékei az egyes pártok szavazóinál (1 = leginkább baloldali, 10 = leginkább jobboldali)

MSZP	SZDSZ	FIDESZ	KDNP	FKGP	MDF
3,9	5,0	5,4	5,9	6,0	6,1

Az összefüggés az egyes pártok arculata és az őket preferáló kérdezettek politikai álláspontja között tehát teljesen egyértelmű és közvetlen volt: a jobboldali beállítódás jobboldali párttal, a baloldali beállítódás baloldali párttal társult, vagyis a kérdezettek következések voltak a pártpreferenciákban.

A PÁRTVÁLASZTÁS INDOKLÁSAI

Azok a kérdezettek, akik határozottan megjelölték, hogy melyik pártot preferálják, 1993 novemberében-decemberében és 1994 áprilisában egyaránt 17 előre megfogalmazott állítás közül válogathatták ki azokat a lehetséges indokokat, amelyek szerintük leginkább hatással voltak pártválasztásukra. Csökkenő sorrendbe rendeztük ezeket az állításokat aszerint, hogy 1994-ben a megkérdezettek hány százaléka jelölte meg őket mint fontos pártválasztási szempontot (5. táblázat).

5. táblázat

A pártválasztás indokai (a mindkét alkalommal válaszolók százalékában)

	1993	1994
Ez a párt javulást fog hozni az országnak	66	70
Ennek a pártnak az eszméivel értek egyet.	68	67
Ennek a pártnak a legszimpatikusabbak a vezetői	65	62
Elégedett vagyok a párt eddigi teljesítményével	51	51
Más párt sem csinálná jobban	50	46
Jobb volt régen, mert volt munka, biztos megélhetés	40	45
Azok az emberek is erre a pártra szavaznak akiknek adok a véleményére	37	36
Ez a párt már bizonyított	33	33
Ez a párt fog győzni	35	33
Ez a párt már megtanult kormányozni	28	29
Legfontosabb a szélsőjobb hatalomra kerülésének megakadályozása	29	29
A múltkor is rájuk szavaztam	30	28
Minden parlamenti párt lejáratja magát	23	27 ***
Legfontosabb a kommunisták visszatérésének megakadályozása	24	24
Ez a legkisebb rossz, tehát jobb híján szavazok rájuk	30	22 ***
Ez a fő ellenzéki párt	22	21
Ha más párt kerülne hatalomra, zűrzavar lenne	19	18

A pártpreferenciákat befolyásoló indítékok fontossági sorrendjében nem tapasztaltunk statisztikailag szignifikáns különbségeket 1993 tele és 1994 áprilisa között, kivéve a ***-gal jelzett két állítást, amelyeknél a változás jelentős volt ($p \leq 0,05$, párosított egymintás t-próbával számítva). Azon állítás gyakoribbá vált elfogadása, hogy minden parlamenti párt lejáratja magát, egyértelműen arra utal, hogy a választások közeledtével sokakban erősödött a csalódottság, a kiábrándultság érzése. Ugyanakkor a választópolgárok egy részének tudatosabb állásfoglalását jelezte 1994 áprilisában a „jobb híján” típusú indoklások szignifikáns csökkenése.

A pártválasztás leggyakrabban megjelölt indokai között egyaránt szerepeltek racionális (az ország sorsának javulását váró) és érzelmi (szimpatikus vezető) természetűek, emellett jelentős hatást gyakorolt az eszmei-ideológiai azonosulás is. Azt, hogy az egyes indokok miképpen függenek össze egymással, az 1993 novemberi–decemberi mintában főkomponens-elemzéssel próbáltuk megragadni. Az elemzés a pártpreferenciák négy összetett dimenzióját emelte ki. (6. táblázat.)

6. táblázat

Dimenziók a pártválasztásban (faktorsúlyok mátrixa)

	1. Pozitív pártkép	2. Tapasztalat	3. Elhatárolódás	4. Kiábrándultság
Ennek a pártnak a legszimpatikusabbak a vezetői	.63			
Ez a párt javulást fog hozni az országnak	.59			
Ez a fő ellenzéki párt	.59			
Elégedett vagyok a párt eddigi teljesítményével	.56			
Ez a párt fog győzni	.50	.32		
Ennek a pártnak az eszméivel értek egyet	.48		.35	
Azok az emberek is erre a pártra szavaznak, akiknek adok a véleményére	.44			
Ez a párt már megtanult kormányozni		.76		
Ez a párt már bizonyított		.71		
Legfontosabb a kommunisták visszatérésének megakadályozása			.76	
Legfontosabb a szélsőjobb hatalomra kerülésének megakadályozása			.60	
Más párt sem csinálná jobban		.35	.45	
A múltkor is rájuk szavaztam			.44	
Minden parlamenti párt lejáratta magát				.67
Ez a legkisebb rossz, tehát jobb híján szavazok rájuk			.32	.65
Jobb volt régen, munkamert volt biztos megélhetés				.59
Ha más párt kerülne hatalomra, zűrzavar lenne	.33	.33		.34

Az első és legfontosabb ilyen dimenziót POZITÍV PÁRTKÉP-nek nevezhetjük, miután olyan pártválasztási indokokat fog egybe, amelyek valamilyen pozitív attitűdöt, pozitív várakozást, pozitív érzelmet fejeznek ki: a párt vezetői iránti szimpátiát, a pártban való bizalmat, elégedettséget az eddigi teljesítménnyel, a párt győzelmébe vetett hitet, eszmei azonosulást és az akceptált véleményvezérek általi megerősítettséget. A második, tisztán elkülönülő faktor a párt már megszerzett TAPASZTALAT-ára hivatkozó – szintén pozitív tartamú – indoklásokat emeli ki a legerősebben: „ez a párt már megtanult kormányozni”, illetve „ez a párt már bizonyított”. A harmadik dimenzió mentén viszont többnyire olyan indokok kerülnek egymás mellé, amelyek nem a választott párt iránti pozitív attitűdöt és elismerést, hanem inkább bizonyos párt(ok), illetve bizonyos politikai erő(k) iránti negatív

beállítódást tükröznek, mindenekelőtt erőteljes elhatárolódást a szélsőségektől. Ezért joggal illethetjük ezt a dimenziót az ELHATÁROLÓDÁS névvel. A negyedik dimenzió által egybefogott indokok elsősorban csalódottságot, KIÁBRÁNDULTSÁG-ot fejeznek ki: minden párt lejáratja magát, egyik párt sem igazán jó, régen – amikor nem létezett több párt – jobb volt.

Egy szempontos varianciaanalízissel megvizsgáltuk, hogy az előbbi négy dimenzióban az egyes társadalmi-demográfiai csoportok eltérnek-e egymástól (7. táblázat).

7. táblázat

A faktorszokórok átlagai az egyes csoportokban (csak a szignifikánsan különböző átlagok vannak feltüntetve)

	Pozitív pártkép	Tapasztalat	Elhatárolódás	Kiábrándultság
<i>Életkor</i>				
18–30 éves		–.16		
31–40 éves	–.13			
41–50 éves	–.01			
51–60 éves	.43			
61 év felett	.18			
<i>Településtípus</i>				
Budapest		–.16	.14	
Vidéki város		–.08	–.11	
Falu		.22	.05	
<i>Iskolázottság</i>				
8 általános alatt				–.20
8 általános				–.03
Középiskola				–.02
Főiskola, egyetem				.25
<i>Pártválasztás</i>				
FIDESZ	.11	–.29	–.03	–.21
FKGP	.06	.03	.00	.24
KDNP	–.23	–.03	.14	–.41
MDF	–.31	1.16	.69	–.35
MSZP	.21	.18	–.33	.42
SZDSZ	.26	–.53	.25	–.17

A PÁRTKÉP milyensége tekintetében nem találtunk szignifikáns különbségeket a nemek, a korcsoportok, a különböző iskolai végzettségűek és a városiak-falusiak között. Jelentős volt viszont az eltérés a preferált párt szerint. A POZITÍV PÁRTKÉP dimenziójához tartozó indoklások az MSZP-t és az SZDSZ-t választókat igen erősen, az MDF-et és a KDNP-t választókat viszont igen kevésbé jellemezték. Az FKGP és a FIDESZ szavazói nagyjából e két pólus között félúton helyezkedtek el. A választási ciklus végén tehát az MSZP és az SZDSZ preferálói elégedettek voltak pártjukkal, pozitív képet formáltak róla, bíztak benne, ezzel szemben az akkori kormánykoalíció két meghatározó pártjának vonatkozásában azok is kevésbé pozitív pártképről tettek tanúbizonyságot, akik (felte-

hetően változatlanul) ezeket a pártokat preferálták. A TAPASZTALAT dimenziója erősen differenciált életkor és településtípus szerint: az idősebbek (50 év felett) és a falvakban élők pártválasztásának indoklásában a fiatalokéhoz és a városi lakosokéhoz képest szignifikánsan nagyobb szerepet játszott az a szempont, hogy preferált pártjuknak már van kormányzati tapasztalata. Az egyes pártok szavazói közül ez a tényező az MDF és az MSZP szimpatizánsainak választását befolyásolta a legerősebben, az SZDSZ-t választókat pedig a legkevésbé, ami magától értetődőnek tűnik, hiszen az előbbi két pártról (az MSZP esetében az elődről) mondható el, hogy már volt kormányzati tapasztalata. Az ELHATÁROLÓDÁS dimenzióban igen erősnek mutakozó elutasítás a politikai szélsőségekkel szemben a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a fővárosiak körében volt a legjellemzőbb, az alacsony iskolázottságúak és a vidéki lakosok körében a legkevésbé jellemző. A pártpreferenciákat tekintve a szélsőségek elutasítása az MDF-et, valamint az SZDSZ-t választókat motiválta a legerősebben, az MSZP-t választókat a legkevésbé. A KIÁBRÁNDULTSÁG dimenziójában életkor, iskolázottság és lakóhely szerint nem találtunk szignifikáns különbségeket, a pártpreferenciák szerint viszont igen: leginkább az MSZP-t és az FKGP-t választók körében volt jellemző ez a fajta attitűd, vagyis az, hogy kiábrándulva, jobb híján választották ezen pártok valamelyikét.

JEGYZETEK

¹ Bartók János: Pártpreferenciák Magyarországon – 1992–1993. *Jel-Kép*, 1994/1.

² A szóban forgó vizsgálatsorozat azon kérdőívblokkjait, amelyekre az itt ismertetendő elemzések épülnek, Bokor Ágnes készítette.

³ Az adatfelvételeket az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport megbízásából a Szonda-Ipsos bonyolította le.

⁴ Elemzésünkben csak a hat leggyakrabban választott – a parlament összetételét akkor is, most is meghatározó – párt szerepel; a többi pártot a kérdezettek csak statisztikailag elhanyagolható gyakorisággal választották.

Szilágyi Erzsébet

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS SOROZATOK NÉHÁNY MŰFAJI JELLEGZETESSÉGE¹

A sorozatok, vagyis az állandó hősöket szerepeltető, visszatérő szituációkból és motívumokból építkező, önálló epizódokra tagolódó, folytatásos alkotások a film, a rádió és a televízió legnépszerűbb termékei közé tartoznak. Jelen dolgozat a sorozatszerű filmes, rádiós és televíziós produktumok sajátosságainak számbavételéhez igyekszik – film- és médiatörténeti példák segítségével – adalékokat szolgáltatni.

ISMÉTLŐDÉS ÉS SOROZATSZERŰSÉG

A film-, a rádió- és a tévésorozatok olyan narratív műfajt képeznek, amelynek egyik meghatározó sajátossága, hogy darabjaiban az összetevők és a motívumok az alkotás egészen végigvonulva, ismételve-ismétlődve újra és újra megjelennek. Mint különféle irodalomelméleti megközelítések kimutatták, az ismétlések-ismétlődések egyfelől fontos szerepet játszanak a várhatóság, a kiszámíthatóság, az ismertség, a megszokottság érzésének kialakításában, másfelől ugyanakkor alapját képezik a többértelműsítésnek, a variálhatóságnak, az újfajta kombinációk létrehozásának.

„Nagy általánosságban kétféle ismétlődést különböztethetünk meg aszerint, hogy valamely alkotóelem, vagy az alkotóelemek közötti viszony ismétlődik. Az első esetben ugyanaz a részalkotó új összefüggésbe kerül, s így az ismétlődés többértelműsít. Ez viszont már összefügg azzal, hogy az ismétlődés változatokra ad lehetőséget, ami a várhatóság, a kiszámíthatóság megteremtése után az ismétlődés legnehezebb szerepe lehet. Amellett, hogy várhatóságot, kiszámíthatóságot eredményez, az ismétlődés egyúttal felesleget (redundanciát) is létrehoz. A felesleg kétarcú jelenség. Egyrészt megkönnyíti az üzenet felfogását: egy mű annál érthetőbb, minél kevesebb új ismeretet közöl. Az ismétlődés hiánya érthetlenséget eredményez, a felesleg minden közlés alapfeltétele, a kultúra és a társas viselkedés velejárója, nélküle lehetetlen emlékezni, elsajátítani, tanulni.”²

Az ismétlés alapelem minden fikciós műalkotás világának a megteremtésében, emellett ugyanakkor a megértést és az értelmezést segítő eszköz is, mely a mű és a befogadó kommunikációs kapcsolatában válhat fontossá. Ha ez utóbbi oldalt vizsgáljuk, akkor az ismétlés, az ismétlődés ama mindennapi élethelyzetet építi be a műalkotásba, amely az emberi kommunikációs érintkezésekben a konformizálás kialakítását segíti elő, megkönnyítve a kommunikációs folyamatok elindítását, az interakcióba való belépést, segítve az ötletek, a helyzetek, a viszonyok felismerését, átlátását. Az ismétlődéssel ugyan bizonyosfajta megkettőzés (sokszorozódás) áll elő, vagyis felesleg, redundancia keletkezik, de a befogadó számára az élménybefogadás egyszerűbbé válik. Nem utolsósorban az ismétlődés mennyiségi és minőségi jellemzői döntenek el, hogy egy műalkotás, adott esetben egy tömegkommunikációs sorozat, milyen mértékű eredetiséggel bír a befogadók értékelésében.

A tömegkommunikációs eszközök a megjelenésükkor eleve az ismétlésre, ismétlődésre építettek, hiszen ahhoz, hogy a közönség kegyeit megnyerjék, gyakran nyúltak a (messzi) múltból jól ismert és kedvelt témákhoz, hősökhöz, történetekhez, mítoszokhoz. Így Honoré de Balzac műveiből több mint 50 némafilm készült, Charles Dickens regényeiből is szinte ugyanennyi. Miguel de Cervantes *Don Quijote de la Mancha* című regényéből 10 filmet forgattak 1903 és 1926 között. William Shakespeare szinte minden drámájának, tragédiájának, vígjátékának elkészítették a némafilmváltozatát is. Így többek között a következőkét: *Vízkereszt* vagy *amit akartok*, *Antonius és Cleopatra*, *Vihar*, *Cymbeline*, *Veronai nemesek*, *Hamlet* (ebből 16 változat [vagy inkább másolat] készült 1900 és 1920 között), *III. Henrik*, *V. Henrik*, *Julius Caesar*, *Lear király*, *Macbeth*, *III. Richard*, *Othello*, *Rómeó és Júlia*, *Szentivánéji álom*, hogy csak a legismertebbeket említsük.³

„A film magáévá tette a népszerű műfajokat, s ez nem merült ki csupán idegen formák és motívumok megragadásában. Miután kifényezte és új dimenziókkal ruházta fel a kölcsönvett műfajokat, nem annyira a látványelemekre fente a fogát, hanem inkább a közönségre, amely átáramlott a moziba. A műfajvándorlás a lényegyet tekintve a közönségvándorlást jelezte.”⁴

Az addig felhalmozott művészeti értékek ismétlődtek a filmvásznon és olyan mítoszokat teremtek, amelyek a közönséget a könnyen befogadható, könnyen értelmezhető filmekhez vontatták.

Umberto Eco az ismétlésre-ismétlődésre épülő műalkotásoknak öt típusát különítette el egymástól:

- folytatott történet;
- újrafeldolgozás;
- sorozat;
- saga;
- intertextuális dialógus.⁵

A *folytatott történet*ben egy korábbi alkotás hőseivel találkozhatunk új időpontban, új helyzetben, esetleg új helyszínen. Tipikus példák lehetnek az irodalomból az Arthur király mondakör meséi vagy id. Alexandre Dumas a *Három testőr* és a *Hűsz év múlva* című regényei, a filmvásznon pedig a *Csillagok háborúja* és a *A birodalom visszavág* című filmek vagy az *Indiana Jones*-történetek és a *Superman*-epizódok.

Az *újrafeldolgozás* egy korábbi sikeres történet ismételt elmondása. Ilyenek például a dr. Jekyll és Mr. Hyde sztori és a *Lázadás a Bountyn* különféle változatai vagy Shakespeare

számos művének újabb és újabb filmes és televíziós feldolgozásai. Valamely téma vagy történet újrafeldolgozása a formanyelv tekintetében természetesen nem feltétlenül ismétlés, hanem teljességgel originális, újító értékű alkotás is lehet. Így például Pudovkinnak Gorkij *Anyá*⁶ című regényéből készült filmje sokak szerint teljesen új korszakot nyitott a filmes gondolkodásban.

Újrafeldolgozás egyébként nemcsak irodalmi témák átvételével, nemcsak a verbális művészetektől történő kölcsönzéssel történik, hanem a film-, a rádió- és a televízióiparon belül is gyakori. Így például a *39. lépcsőfok* című filmnek elkészült egy 1935-ös és egy 1950-es változata is.⁷ Ugyanígy a francia új hullám egyik indító filmje, a *Kifulladásig* is kétszer került feldolgozásra.⁸

Sorozatnak nevezi Eco a történetek olyan egymásutánját, amelyben viszonylag állandó a szituáció és a főszereplők köre. Mellettük a másodlagos szereplők változnak, mintegy azt sugallva, hogy a történet eltér az előzőektől, holott a séma általában ugyanaz.

„A sorozat esetében az ember azt hiszi, hogy (mindig ugyanazon) történet újdonságát élvezi, holott valójában a változatlanul maradó narratív séma visszatérését találja vonzónak. Ebben az értelemben a sorozat azt a gyermeki szükségletet elégíti ki, hogy újból halljuk mindig ugyanazt a történetet, s megvigasztalódjunk a felületes álruhába öltözött visszatérő azonostól.”⁹

A sorozat műfaján belül – a televízió „nagy étvágya”, illetve látványosan növekvő produktivitása jóvoltából – témák, epizódzárások, szerkezet szerint alműfajok alakultak ki. A szappanoperáktól (melyekről a későbbiekben még szó lesz) a helyzetkomédiákon át a bűnügyi sorozatokig több típus különíthető el egymástól. Eco a történet szerkezete szempontjából megkülönbözteti a hurokként és a spirálként építkező sorozatokat. Az előbbi a főhős életét vagy tetteit nem kronologikus rendben követi (példaként a *Starsky és Hutch* vagy a *Columbo* című televíziós krimisorozatok említhetők), az utóbbiban viszont az egyes epizódok időben és tartalmilag is ráépülnek az előző epizódokra. A sorozatjelleg, a szerialitás nemcsak az elmondott történet következménye lehet, hanem a sztár, a népszerű színész azonosságához is kötődhet. Így válhatnak sorozattá az Eco által is hivatkozott John Wayne- vagy Jerry Lewis-filmek, vagy – hogy magyar példát is említsünk – Kabos Gyula vagy Latabár Kálmán filmjei.

A *saga* a sorozat egy sajátos alfaja, olyan családtörténet, amelyben az idő múlásának központi szerepe van. Eco, példaként a *Dallas* című sok száz részes televíziós világsikert emelve ki, a sagát „álcázott sorozatnak” nevezi.¹⁰

Intertextuális dialógus akkor jön létre, amikor az egyik műalkotás egy másikkól átemel, megismétel egy jellegzetes, ismert összetevőt vagy motívumot. Az intertextuális dialógus példaként említi Eco *Az elveszett frigyláda*¹¹ című filmből az arab óriást és Woody Allen *Bananas*¹² című filmjéből az odesszai lépcsősort. *Az elveszett frigyláda* esetében az intertextuális elem dekódolásához a mesék világát, logikáját kell ismerni, a *Bananas* esetében Eisenstein *Patyomkin páncélos*¹³ című filmjét.

„Az intertextuális dialógus ilyen megjelenései egykor jellemzőek voltak az experimentális művészetre, s előfeltételeztek egy kulturálisan nagyon kifinomult Ideális olvasót. A hasonló eljárások a tömegkommunikáció világában is megszokottá váltak, s ez a

tény megláttatja velünk, hogy a tömegkommunikációs eszközök előfeltételezik és folyamatossá teszik olyan információk birtoklását, amelyeket más eszközök már továbbítottak számunkra.”¹⁴

A művek közötti utalások, „idézések” a befogadók számára sajátos intellektuális öröm, afféle felismerési élmény átélését teszik lehetővé. Erre példa lehet az *E. T.*¹⁵ című film egyik jelenete, amelyben a világűrből érkezett földönkívüli találkozik egy, a néző számára *A birodalom visszavág*¹⁶ című filmből ismerős megjelenésű lénnel, akit *E. T.* sorstársként üdvözl.

„Korábbi alkotásoknak kulturális utalásrendszerként való felhasználása a művészet általános jellemzői közé tartozik, a művészetek öntudatát fejezi ki. A XVIII. század vége óta a történetiség tudatának elterjedésével egyre nagyobb fontosságra tett szert az idézésnek ez a típusa.”¹⁷

Ez a történeti tudat és tudás bizonyos fejlődési szakasz után jelent meg a filmes, rádiós és televíziós alkotóknál. Az első híresebb esetek az 1950-es évek végén induló francia új hullám filmjeiben lehetők fel, így például Jean-Luc Godard *Élni az életét* című filmje formailag és tartalmilag is Carl-Theodor Dreyer *Jeanne d'Arc pere* című alkotásából idéz.¹⁸ A tömegkommunikációs eszközök mára már bőven és szabadon építhetnek egyrészt a kultúra egészéből, a művészetek szinte mindegyikéből, másrészt a saját történetükből származó tudásra.

SZERIALITÁS A FILMTÖRTÉNETBEN

A szerialitás, az ismétlés, a sorozatjelleg a filmtörténet kezdetén több szempontból is fontos jellegzetesség volt. Segítségével alakult ki a filmnyelv, fejlődött a filmes gondolkodás, jött létre az a filmszerűség, amely mindenki számára bizonyította, hogy a film nemcsak szórakoztató technikai érdekesség. A film úgy vált önálló kifejezési formává, hogy nagy mennyiségben készültek a műtermekben újrafeldolgozások, folytatott történetek és sorozatok. A film indulását kölcsönvett műfajok, kölcsönvett témák, kölcsönvett közönség jellemezte, sőt kölcsönvett alkotók is, hisz a filmrendezők között sok volt a színháztól átcsábult rendező és színész. Az igényesebb alkotók a témák átvételekor persze a saját tehetségüket, látásmódjukat, szempontjaikat, ötleteiket is beépítették a máshonnet kölcsönzött, újrafeldolgozott történetekbe.

„Miután átvette a műfajokat, a film új esztétikai dimenziót adott nekik, erősebbé, univerzálisabbá tette őket, olyanná, amilyenek korábban nem lehettek. Épp ezért évek múltán, amikor senki sem emlékszik már a műfajok eredetére, hajlamosak vagyunk olyan jelenségeknek tekinteni őket, amelyeknek megvan a maguk kizárólagos filmi sajtószerepe.”¹⁹

Mint fentebb említettük, Umberto Eco a sorozatok egyik jellegzetes válfajának a nagy sztárok, a kiemelkedő színész személyiségek filmjeit tekintette. Ha ugyanis az ünnevelt sztárok, mondjuk, a film őskorából Theda Bara, Asta Nielsen, Mary Pickford és mások filmjeit néz-

zük, nyilvánvaló, hogy az általuk alakított típusok (a femme fatale; a naiv, de céltudatos nő; a naiv és kihasználható nő stb.) szinte változatlanul jelennek meg azokban a filmekben, amelyekben játszottak. De sorozatként foghatók fel az első filmműfajok közül az azonos főszereplőjű burleszkek is, éppen az olyan állandó figurák miatt, mint a Max Linder alakította kispolgár, a világ abszurdításait fapofával tűró Buster Keaton, az elidegenedett világban botladozó, a társadalom periferiájára szorított kisember Charlie Chaplin megjelenítésében. Említhetnénk az utódokat is, például a csetlő-botló francia kispolgár Hulot urat vagy a helyét nem lelő, olasz bohócot, Totót. A közönség ezeknek a színészgyéniségeknek köszönhetően úgy élhette át a burleszkeket, mint a mindennapok kisemberének mítoszát. A mítoszjelleg különösen Charlie esetében él máig: sajátos kosztümje; baja, sétapálcája, keménykalapja a modern kor kiszolgáltatott, csetlő-botló kisemberének a szimbólumává vált.

„André Malroux beszámol arról, hogy Iránban látott egy filmet, amelyet valójában sohasem vettek fel: Chaplin életrajzát. Perzsa filmkölcsonzók egy sereg Charlie-film jelenetét a szokásosnál hosszabb játékfilmmé állították össze. A Chaplin-mítosz így tisztán öltött testet. Kérdés, vajon híven tükrözi-e a montázs Chaplin életét? Mindenesetre elképzelhető egy film, amely Chaplin filmkarrierjének valamennyi korszakából jellegzetes képsorokat vág össze, s amely nemcsak Charlie rengeteg kalandját öleli fel, hanem tükrözi fejlődését is. Ez nem pusztán kaland-, hanem már-már fejlődésregény lenne.”²⁰

A sorozatszerű állandóság és ismétlődés mint sikertényező színészpárosok elhíresülését is segítette. Így váltak Stan és Pan, Zoro és Huru, a Marx fivérek vagy a prágai Jan Werrich és Jiri Voskovec a városi humor népszerű filmes megfogalmazóivá, a városi folklór megörökítőivé.

A kiemelkedő színészgyéniségre épülő sorozat különösen az amerikai film történetében foglalt el jelentős helyet, valószínűleg azért, mert az amerikai film volt a leginkább közönségorientált: amikor azt tapasztalták, hogy egy figura, illetve egy színész sikereket arat, akkor addig ismételtették, addig szerepeltették újabb és újabb filmekben, amíg csak képes volt a közönséget vonzani. Így például az amerikai film első sztárja, Pearl White 1914 és 1923 között maga is szériák főszereplőjeként vált ismertté.

Sorozatokként kezelhetjük az újabb és újabb Drakula- és Frankenstein-változatokat, a Tarzan-történeteket, a vámpír-, a zombi- vagy a farkasemberfilmeket. Ezek az alkotások a szórakoztatás mítoszainak sajátos újrafogalmazásai, és bár értékviláguk sokak szemében meglehetősen kétes, egy-egy darabjuk kétségtelenül jelentős hozzájárulást jelentett a filmes formanyelv kialakulásához. Például a francia film indulásakor Louis Feuillade rendező a vámpírokról és Fantomasról is készített olyan többrészes sorozatokat, amelyek a szürrealista költők szemében a filmművészet létjogosultságának bizonyítékai voltak.

SOROZATOK A RÁDIÓBAN ÉS A TELEVÍZIÓBAN

A sorozatok máig tartó virágkorát a rádió, majd még inkább a televízió megjelenése hozta magával. Ez a virágzás nem utolsósorban annak köszönhető, hogy az elektronikus médiában a sorozatszerű újrafeldolgozás az egyik legfontosabb fikciós műfaj,

hiszen az irodalmi művek, a regények tolmácsolása többnyire epizódok sorozatán keresztül történik. A legjellegzetesebb sorozatszerű rádiós és televíziós műfajjá azonban nem az irodalmi feldolgozás, hanem a szappanopera vált.

A szappanopera a kereskedelmi rádiózás tipikus terméke. Mint ismeretes, az új műfaj onnét nyerte a nevét, hogy epizódjait előszeretettel használták szappanreklámok hordozóiként.

A klasszikus (rádiós) szappanoperák legfőbb sajátosságait a következőkben határozták meg a kutatók:²¹

- többnyire nappali időszakokban közvetítették őket;
- meghatározott közönségértéknek, elsősorban nőknek, háziasszonyoknak szóltak;
- azonnali, könnyű érthetőséget biztosítottak (hiszen háztartási munka végzése közben hallgatva kellett követni az eseményeket, sőt akkor sem volt szabad kiesni a történetből, ha valaki egy epizód meghallgatását elmulasztotta);
- tartalmilag a mindannapok világában mozogtak, hőseik mindennapi életének intimitásába engedtek bepillantást;
- leggyakoribb témáik: magányos nők élete, a házasság problémái, egy-egy család élete, története (később a nő- és családtemák kiegészültek egyéb témákkal, például ma is népszerűek a kórházsorozatok);
- előadásmódjukban dokumentumszerű egyszerűséget és hitelességet teremtettek.

A szappanoperák fontos formai jellegzetessége, hogy az egyes epizódok végén a feszültség csúcspontján szakítják meg a történetet, mintegy feszült várakozást keltve a folytatás iránt. Emellett

„a nappali folytatásos történet legszembetűnőbb szerkezeti tulajdonsága, hogy nincs sem eleje, sem vége. Olyan összefüggő történetek, melyekben a cselekmény hol összefonódik, hol párhuzamosan fut. Az adott programban az egyes epizódok eltérő ritmúsúak, de ez nem akadályozza meg a konfliktus teljes megoldódását. Az egyes epizódok befejezése általában átvezet a másik epizódba és a következő, a folytatódó történet gyakran e félig megoldott konfliktus részeként jelenik meg.”²²

A rádiós szappanoperák fénykorának az USA-ban az 1930-as és az 1940-es évek számítottak. A televízió megjelenésével új fejezet kezdődött. Míg 1940-ben 64 szappanopera volt hallható az országos és a helyi rádiókban, ez a szám a televízió tömeges elterjedésével 1950-re 27-re csökkent, viszont rohamosan szaporodott a szappanopera jellegű tévésorozatok száma.²³ A műfaj első televíziós változatai a rádióból kerültek át a képernyőre. Így például a *The Guiding Light* (A vezérlő fény) című alkotás mint rádiós szappanopera indult el a siker útján 1937-ben. 1941-ben meg akarták szüntetni, miután azonban hallgatók tízezrei fejezték ki levélben ragaszkodásukat a sorozathoz, mégsem törölték a műsorból. A televízió 1952-ben vette át a témát, és a közönség 1956-ig mind a rádióban, mind a képernyőn találkozhatott kedvenc hőseivel, majd 1956 után már csak a televízióban futott a sorozat.

Az amerikai rádióhallgatók és televíziónézők 1930–1982 között Robert C. Allen²⁴ megállapítása szerint közel 100 000 órát barangolhattak „szappanország”-ban. 1970-ben az Egyesült Államok tévécsatornáin naponta összesen 510 percnyi, 1982-ben 690 percnyi szappanoperát lehetett látni, később ez a mennyiség valamelyest csökkent.²⁵

A sugárzás időhosszában számbavétele mellett a kutatók azt a tartalmi kérdést is megvizsgálták, hogy a szappanoperák epizódjainak cselekménye milyen típusú problémák kö-

rül bonyolódott. Az adatok szerint a negyvenes évekhez képest a hetvenes évek végére dominánssá vált a magánéleti jellegű házassági-családi problematika, és ezzel a tematika egészében véve némileg egysíkúvá vált. (1. táblázat)

1. táblázat

*Problémátípusok az amerikai szappanoperákban (százalékban)*²⁶

Problémátípus	1941	1970	1977
Házasság	18	29	28
Család	10	12	22
Egészségügy	9	24	16
Társadalom	22	14	11
Románc	16	7	11
Bűnügy	9	14	11
Egyéb	16	0	0

A tévosorozatoknak azonban a szappanoperák csak az egyik alműfaját képezik. A negyvenes évek végétől az Egyesült Államok tévécsatornáin a legkülönbébb témakörökben született sorozatok sokaságát kezdték vetíteni a nézőknek, mégpedig egyre inkább a főműsoridőnek számító esti órákban. Az első kirobbanó televíziós sikerek között tartják számon a *Superman* című sorozatot, mely 1950-től volt látható a képernyőn és Amerikában nemzedékek sora nőtt fel rajta. Maga a figura először egy képregényben jelent meg 1938 júniusában. Ezután a rádióban voltak hallhatók a kalandjai több folytatásban, majd rajzfilm- és játékfilmhős lett belőle. A közönség kedvencévé a televíziós sorozat után vált, olyannyira, hogy a főszereplő figurát alakító színész szinte egyé vált Supermannel, és nem is tudott kilépni ebből a skatulyából.²⁷

Az első tömegsikerek után mára már se szeri, se száma a televíziós sorozatoknak. Miközben népszerűségük a közönség körében elvitathatatlan, sokan vannak, akik a műfaj alkotásait mindennemű esztétikai értéket nélkülöző, silány tömegtermékek tekintik, és népszerűségük láttán kétségbeesetten keseregnek a kultúra romlásán. Ezzel a türelmetlenül elutasító állásponttal szemben azonban szép számmal akadnak olyan kutatók is, köztük például Umberto Eco, akik a tévosorozatokban olyan új típusú esztétikai minőséget sejtene, amely korunk embere számára a klasszikus görög mítoszteremtő alkotásokhoz hasonló műfajt képvisel.

„A sorozatok új esztétikájáról csak akkor lehet szó, ha előfeltételezzük a közönség és a produktumok közötti megegyezést; csak egy ilyen megegyezés révén szűnik meg a sorozat a művészetek szegény rokonának lenni, s válik az új esztétikai fogékonyságot kielégítő művészeti formává, tulajdonképpen a posztmodern görög tragédiájává.”²⁸

JEGYZETEK

¹ Részletek a szerző *Szerialitás/ismétlés a tömegkommunikációs eszközökben és a közönség* című kandidátusi értekezéséből.

² Szegedi-Maszák Mihály: Az ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve. In:

- Szegedy-Maszák Mihály: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1980. 369. l.
- ³ Forrás: Blech, Richard (ed.): *Malá enciklopédia filmú*. Obzor, Bratislava, 1974.
- ⁴ Michalek, Boleslaw: *Korunk filmművészete*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum (Filmművészeti könyvtár 48.), Budapest, 1974. 159. l.
- ⁵ Eco, Umberto: Újítás és ismétlődés. A modern és a posztmodern esztétika között. *TK Tájékoztató*, XVIII/1. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1987.
- ⁶ Anya (Maty, szovjet, 1926, r.: Vsevolod Pudovkin).
- ⁷ 39. lépcsőfok (Thirty Nine Steps, amerikai, 1935, r.: Alfred Hitchcock), és 39. lépcsőfok (angol, 1950, r.: Rhomas Ralph).
- ⁸ Kifulladásig (A bout de souffle, francia, 1959, r.: Jean-Luc Godard) és (Breathless, amerikai, 1983, r.: Jim McBride).
- ⁹ Eco (1987), i. m. 11. l.
- ¹⁰ Eco (1987), i. m. 13. l.
- ¹¹ Az elveszett frigyláda fosztogatói (Raiders of the Lost Ark, amerikai, 1981, r.: Steven Spielberg).
- ¹² Bananas (amerikai, 1980, r.: Woody Allen).
- ¹³ Patyomkin páncélos (Bronyeszonec Patyomkin, szovjet, 1925, r.: Sz. M. Eizenstein).
- ¹⁴ Eco (1987), i. m. 17. l.
- ¹⁵ E. T. – A földönkívüli (E. T.: The Extra-Terrestrial, amerikai, 1982, r.: Steven Spielberg).
- ¹⁶ A Birodalom visszavág (The Empire Strikes Back, amerikai, 1980, r.: George Lucas).
- ¹⁷ Szegedy-Maszák (1980), i. m. 401. l.
- ¹⁸ Élni az életét (Vivre sa vie, francia, 1962, r.: Jean-Luc Godard), Jeanne D'Arc pere (Jeanne D'Arc, francia, 1928, r.: Carl Theodor Dreyer).
- ¹⁹ Michalek (1974), i. m. 159. l.
- ²⁰ Gregor, Ulrich–Patalas, Enno: *A film világtörténete*. Gondolat, Budapest, 1966. 42–43. l.
- ²¹ Cantor, Muriel C.–Pingree, Suzanne: *The Soap Opera*. Sage, Beverly Hills–London–New Delhi, 1983.
- ²² Cantor–Pingree (1983), i. m. 22. l.
- ²³ Cantor–Pingree (1983), i. m. 48. l.
- ²⁴ Allen, Robert C.: *Speaking of Soap Opera*. The University of North Carolina Press, Chapek Hill and London, 1985.
- ²⁵ Cantor–Pingree (1983), i. m. 48–49. l.
- ²⁶ Cantor–Pingree (1983), i. m. 81. l.
- ²⁷ Rovin, Jeff: *The Great television Series*. A. S. Barnes and Company, South Brunswick and New York, Thomas Yeseloff Ltd., London, 1977.
- ²⁸ Eco (1987), i. m. 27. l.

Komlósi László Imre

A JELENKORI ÉRVELÉSELMÉLET KÉRDÉSEI

I. RÉSZ*

MEGISMERÉS, KOMMUNIKÁCIÓ, ÉRVELÉS
ÉS A NYELVFILOZÓFIAI HAGYOMÁNYOK

„Argumentum est ratio, per ea, quae certa sunt,
fidem dubiis adferens.”
Quintilianus

Az érveléstan kortárs megítélésében kétféle, egymással alapvetően szemben álló nézet fogalmazódik meg: az egyik tábor úgy véli, hogy a klasszikus, arisztotelészi felosztás (*retorika, dialektika, logika*) továbbéléséről, esetleg annak a modern kutatások révén előállt finomításáról beszélhetünk (lásd Habermas 1970, 1971, 1981, 1983; Lorenz 1990; Barth, Krabbe 1982; Føllesdal, Walløe, Elster 1988, 1992); a másik tábor radikális váltásról, teljesen új szempontú elemzések megszületéséről tesz tanúvallomást, miszerint az emberi megismerés és gondolkodás, valamint az ebből következő érvelés-rendszerek nem a formállogikai rendszerek, hanem a hétköznapi, praktikus, inferenciális érvelés és a hétköznapi nyelvhasználat intrinzikus sajátosságainak elemzése alapján modellálhatók (lásd Toulmin 1972; Toulmin, Rieke, Janik 1979; Blair and Johnson 1980; Cox and Willard 1982; Willard 1983; Johnson-Laird 1983; Copi 1986; Fogelin 1987; Rescher 1977, 1988; Willard 1989; Woods and Walton 1989; Nozick 1993; Eemeren and Grootendorst 1992, 1994).

Bármely tábor érveit is tartsuk elfogadhatóbbnak, az tény, hogy, Stephen Toulmin (1958), Chaïm Perelman és Lucie Olbrechts-Tyteca (1958) és C. L. Hamblin (1970) úttörő munkásságának köszönhetően, ma már az *argumentációelmélet* fogalmán egy saját kritériumait használó szaktudományt értünk, amely mind a tudományelmélethez, mind a társadalomtudományok elméletéhez saját kánonjaival tud hozzájárulni.

Az *érvelési tevékenység* talán egyik legkézenfekvőbb és legegyszerűbb megközelítését adja Nussbaumer 1995-ben, miszerint „az érvelési tevékenység olyan eljárás, amely során az egyik beszédpartner egy vitatott állítást/tételezést valamely (vélt módon) nem vitatott állítás segítségével vitathatatlanná, nem vitatottá kíván/képes tenni” (lásd Nussbaumer 1995, p. 3.)¹. Az érvelési tevékenység *pragmatikai szempontból* abban áll, hogy a beszédpartneremet az adott kérdéses/vitatott tényállásról alkotott meggyőződésében és/vagy az ab-

* A tanulmány második része a következő számunkban lesz olvasható. – A szerkesztőség.

ből elvárhatóan következő cselekedetében – a saját meggyőződésnek megfelelően – befolyásoljam. Más szóval, érvelési tevékenységgemmel az a célom, hogy a (beszédhelyzetben konstruált) világból a vitatott állítást kiküszöböljem azáltal, hogy elérjem azt, hogy opponáló beszédpartnerem elfogadja az én véleményemet, azaz az én jobb, a helyzethez jobban illő, az adott kontextusban érvényesebbnek tűnő érvem alapján (Habermas szavaival: *der zwanglose Zwang meines besseren Arguments*) az én vélekedésemben osztozzék, ami végső soron (eredeti) álláspontom/viselkedésem jogosságát erősíti meg. Ez a felvázolt kép természetesen egy egysíkú, *idealizált konszenzusteremtő érvelési folyamatot* sugall. Mind az intim-társas, mind a nyilvános-társadalmi cselekvési szférában másfajta szerepe is lehet az érvelési tevékenységnek. Világosan kell látni, hogy a konszenzus kiharcolása/kialkudozása más csatornákon is történhet. A nyilvános szférában lezajló érvelések esetében különösen gyakori, hogy az érvelési tevékenység másodlagos hatások elérését szolgálja (a beszédaktus-elméletben használt *perlokúciós erő* kifejezés lehet itt megfelelő párhuzam!): szolgálhatja a saját álláspont reklámozását, akár a másik álláspontjának negatív reklámozását, lejáratását, vagy esetleg korábban kialakított álláspontok és azok alapján meghozott döntések visszamenőleges legitimációját. Ezek a felvillantott lehetőségek („anomáliák?”) csupán azt szolgálják e téma tárgyalása kapcsán, hogy lássuk, milyen módon nyílik meg az út a *szimbolikus cselekvési formák* irányába. Talán belátható, hogy az érvelési tevékenység olyan verbálisan megvalósuló társas interakció, amely összetett szándékok és hatásmechanizmusok „torzítása” alatt realizálódik.

Az érvelési tevékenység közvetlen összefüggésben áll az *emberi megismerés* folyamataival, függetlenül attól, hogy az egyén megismerési funkcióit, vagy a társas megismerés funkcióit vizsgáljuk. Kommunikációelméleti és tudományelméleti szempontból kézenfekvő, hogy a *tudományos megismerés folyamatával* hozzuk kapcsolatba az érvelési tevékenység elemzését. Olyan általános módszer megfogalmazása látszik szükségesnek, amely számot ad az olyan, az érvelési folyamattal összefüggő résztevékenységekről, mint a megfigyelés, hipotéziskialakítás, modellálás, feltételezés, bizonyítás, igazolás, következtetés, értékelés, felülvizsgálás, interpretálás (lásd a Komlói 1985a, Komlói 1990c, Komlói 1992, Komlói 1993, Komlói és Blaskó 1994 és Komlói és Knipf 1987 tanulmányokban megjelenő ilyen irányú törekvéseket). Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy mind a tudományos, mind a hétköznapi megismerés folyamata egy adott szociokulturális kontextusban zajlik le, amelyben a formállogikai rendszerek konzisztenciafeltételére visszavezethető igazság, érvényesség, tudás fogalmak mellett kimondottan episztémiai és pragmadialektikus természetű fogalmak is alapvető szerephez jutnak, például olyanok mint a hit-, hiedelem- és meggyőződés-rendszereket involváló bizonyítás, meggyőzés és érvelés, vagy akár a konszenzus, racionalitás, elfogadhatóság és plauzibilitás. Az érvelési tevékenység tehát egy nagyon is „feltöltött légkörben” zajlik le és valósul meg. A vizsgálati hagyományok szerinti elemzése ezért nemcsak hogy a különböző diszciplínák (szövegtan-nyelvészet, megismeréstudomány, pszichológia, tudományelmélet, filozófia, politikai tudomány, jog- és orvostudomány stb.) közötti kényszerű elszigeteltségben ment legtöbbször végbe, hanem az arisztotelészi felosztás szerinti részterületek között megosztva, elkülönítve, sokszor egymástól elszakítva jelent meg. A jelenkori törekvések markáns jellemzője, hogy az érvelési tevékenység megalapozottabb megértéséhez elengedhetetlennek tekintik a *lényegi inter-diszciplinaritást*, valamint a *módszertani elvek tisztázását*.

A modern érveléstan alappilléreinek leverésében kétségtelen az a szerep, amely az 1958-ban megjelent munkájával Stephen Toulminnak, valamint Chaim Perelmannak és Lu-

cie Olbrechts-Tytecának jutott. Mindkét mű alapján véve a *racionalitás rekonstrukciójának szükségességéből* indul ki, hiszen a logikai empirizmus hagyományai szerinti nem racionálisnak minősülnek bizonyos értékítéletek és döntések, amelyek a hétköznapi gondolkodás és érvelés gyakorlatában érvényesek és elfogadhatóak („legitimate arguments”). Perelmanék az „új retorika” *argumentum-tipológiájának* segítségével gyakorlatilag az ilyen „kétes” státusú ítéletek és döntések rehabilitációját hajtják végre. Toulmin, sokkal inkább az analitikus nyelvfilozófia hagyományaiból kiindulva, *argumentációs sémák* segítségével kimutatja az érvelések mögött meghúzódó úgynevezett kvázilogikát, amely habár nem a formális deduktív, illetve induktív logika normáit, de mégis rendszeres, logikai standardokat követ. Toulmin argumentációs sémája gyakorlatilag azt a pozitív állítást tartalmazza, hogy meg kell határozni az *argumentáció logikáját*, amely azáltal létezik, hogy a konkrétan elemezhető érvelési folyamatok (argumentumok) általános struktúrával rendelkeznek.

Ezen indítatások alapján válik érzékelhetővé, hogy a klasszikus érvelés formális természetéből és merev gyakorlatából következő, valamint a hétköznapi érvelések elemzéséből kimutatható hiányosságok miként válhattak célpontjává az „új retorika” hagyományának.² Az utóbbi 25 évben alakultak ki és hódítottak teret (túlnyomórészt Észak-Amerikában) az érveléstudományban ma már elengedhetetlen részdiszciplínák, olyanok, mint az *informális logika*, *természetes logika*, *empirikus logika*, *formális dialektika*, *informális érvelési rendszerelmélet*, valamint a *kritikai gondolkodás mozgalma*. (Lásd például Blair and Johnson 1980, Copi 1986, Fogelin 1987, Govier 1985, Thomas 1986, Walton 1989, Paul 1989.) Az Egyesült Államokban számos, egyetemhez kapcsolódó argumentációs központ működik. Kimagasló érdeklődésre tarthat számot a „*Chicagói Interakciós Iskola*” (Stephen Toulmin, Thomas Goodnight, Thomas Farrell, David Zarefski, Michael Leff), amely a Northwestern University keretein belül működik.

Az új európai hagyományok is figyelemre méltóak, hiszen egyrészt az angolszász analitikus filozófia, kiváltképp a beszédaktuselmélet, másrészt az európai talajú filozófiai logikák termékeny hatása figyelhető meg, a német filozófia és tudományelmélet berkeiben különösképpen a „*Második Frankfurti Iskola*” eredményei, kimagaslóan pedig a Jürgen Habermas nevével fémjelzett „*univerzálpragmatika és a kommunikatív cselekvések elmélete*” és a Karl-Otto Apel nevével fémjelzett „*transzcendentális pragmatika*”. Az „*Erlangeni Iskola*” (Wilhelm Kamlah, Paul Lorenzen, Kuno Lorenz) tudományelméleti hatásával emelkedik ki, ezen belül is a *konstruktív tudományelmélettel és a dialogikus logikával*. A „*Groningeni Iskola*” (Else Barth, Erik Krabbe, Jon Martens) az argumentációelmélet formállogikai és dialogikus logikai ötvözésének eredményét hozta. Az „*Amszterdami Iskola*” (Frans van Eemeren, Rob Grootendorst, Tjark Kruijer és mások) a beszédaktuselmélet, a téves következtetéseken alapuló érvelések és az informális-praktikus érvelés kutatásán alapuló „*pragma-dialektikai argumentációs*” hagyományokat képviseli. Az Universiteit van Amsterdam ad helyet az ISSA-nek és a SICSAT-nek. Perelman hagyományának folytatói a „*Brüsszeli Argumentációs Iskola*” tagjai. Az „*Oslói Iskola*” (Dagfinn Føllesdal, Lars Walløe, Jon Elster) a tudományelméleti hermeneutika és a hipotetikus-deduktív megismerési módszer hagyományainak kiépítői. Ezenkívül jelentősebb argumentációs kutatóközpontok működnek Franciaországban, főleg Párizsban és Nancyban.³

Miben áll a klasszikus argumentációelméleti hagyományok megőrzése, illetve azok komplementer megváltoztatása, átalakítása, esetleges hiányosságainak kimutatása a jelenkori érveléstanban?

A 20. századi filozófia „nyelvészeti fordulata” nemcsak a nyelvfilozófia területén, de a tudományfilozófia és érveléstudomány területén is radikális szemléletváltást eredményezett. Az egyik ilyen jelentős, ma már széles körben elfogadott alaptételezés az, hogy az *argumentáció fogalmát az argumentációs logika rendszerén belül megadható kritériumok alapján racionálisnak tekinthető viselkedési formákra vezeti vissza*. Ezen viselkedési formáknak, amelyek beszédcselekvés-elméleti objektumokként vizsgálhatók, egyik alapkategóriája az *argumentatív viselkedés*, amelynek előfeltételei olyan racionális megnyilvánulások, amelyek felülvizsgálhatók, azaz kritikai észrevételeknek alávetethetők és megalapozottak, azaz plauzibilis érvekkel alátámasztottak. A *racionalitás* a nyelvileg és cselekvésszerű kompetens személyek olyan diszpozicionális képessége, amely egyben alá is vetődik az interszubjektív elérhetőség által objektívnek minősülő megítélhetőségnek. Az érvelési folyamat során felmerülő, a beszédpartnernek által támasztott problémás, konfliktusos, ellentmondásos érvényességi igények szabályozott felülvizsgálhatóságának szükségessége (mint látjuk, az érvelési folyamat *sine qua non feltétele*) kapcsolja az argumentatív viselkedést egy szisztematikusabb értelemben definiált *kommunikáció* fogalomhoz, amely alapján az argumentatív cselekvéseket a kommunikatív cselekvések olyan válfajának tekinthetjük, amely objektíven megítélhető nyelvi megnyilvánulások racionalitás kritériumát tételezi és amelynek őszinte célja az ellentmondásos érvényességi igények feloldása, megszüntetése. Egy argumentációelméletnek tehát tisztáznia kell a *racionalitás diszkurzív fogalmát*, azaz azt, hogy a nyelvi kommunikációban *milyen módon nyernek diszkurzív igazolást a beszédpartnernek által támasztott érvényességi igények*.⁴

Habermas javaslata szerint az *argumentatív viselkedés* vizsgálata, amely sajátosan tipologizálható nyelvi aktusok eredménye, az empirikus pragmatika (más szóval a viselkedés-tudományi kommunikációelmélet) tárgyát képezi, és mint ilyen, a lehetséges beszédhelyzetek általános szerkezeti jegyeit viseli magán. Így válik a viselkedéstudományi kommunikációelmélet a szélesebben értelmezett, általánosabb horderejű *univerzális pragmatika* (más szóval a kommunikatív kompetencia elmélete) részévé. Ezen nyelvi aktusok háttérben a kommunikatív cselekvések általános strukturális jegyei húzódnak meg: a konszenzus- és megértésorientált cselekvés struktúrájából következik, hogy egy argumentatív beszédaktus esetében a beszélő szándéka szerinti perlokúciós hatás (például meggyőzés), annak minden következményével együtt, akkor, és csak akkor, jöhet létre, ha a beszédpartner, akire a szándékolt hatás irányul, úgy érti és értékeli az adott illokúciós aktust, mint amit a konszenzus- és megértésorientált cselekvés *inherens struktúrájának* megfelelően hozott létre a beszélő.⁵ Az inherens struktúra mögött meghúzódó pragmatikai feltétel a megegyezés, egyetértés, konszenzuselérés mint kooperatív cél. Papp Zsolt kiváló Habermas-elemzése ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A megegyezés beszéd- és cselekvésképes szubjektumok »egyesülő egyezkedésének« folyamata. A megegyezés célja az egyetértés; ennek racionális alapja, hogy az senkire sincs kiróva, rákényszerítve. Mármost perdöntő [...], hogy a megegyezés, mint *telosz*, benne rejlik az emberi nyelvben. A nyelvileg közvetített interakció példája paradigmátikus: a nyelvi cselekvések *más* cselekvések számára szolgálnak koordináló mechanizmusokként.” (Papp 1984, p. 77.)

A másik jelentős alaptételezés abban áll, hogy a diszkurzív viselkedés szabályszerűségei a dialógusok dinamikájának elemzéséből állapíthatók meg, amellyel közvetlen módon a *dialogikus logika* foglalkozik.⁶

Az argumentációs logika és a dialogikus logika eredményeit, illetve célkitűzéseit alapul véve megállapíthatjuk, hogy az érvelési folyamat elemzésének szempontjából mind-

két irányzat támaszkodik mind a formális logika keretein belül kidolgozott és megfogalmazott következtetés-rendszerekre (azaz a szemantikai egységek közötti logikai relációk törvényszerűségeire), mind pedig a pragmatikai egységek (azaz nyelvi cselekvések) közötti belső, nem szükségszerűen deduktív viszonyokra, amelyek az informális logikák keretein belül nyernek megfogalmazást.

Mennyire tekinthetjük tehát tarthatónak a klasszikus, arisztotelészi felosztást, milyen értelemben beszélhetünk annak a jelenkori érveléstan számára továbbélő relevanciájáról?

Az arisztotelészi hármas tagoláshoz *három analitikus szempontú kategória* rendelhető hozzá, amelyek új fénybe helyezhetik a felosztás indoklását, értelmezését⁷. Az argumentatív cselekvés vizsgálatában érdemes egy strukturális elkülönítésen alapuló módszertani különbségtételt megtenni. Az argumentáció, amely a kommunikáció általános és intrinzikus jegyei által szabályozott, megegyezésorientált cselekvések reflexíven alkalmazott verbális-szimbolikus interaktív cselekvésekként megtestesülő aktualizációja, megközelíthető és megfogható három, elméletileg elkülöníthető szempont alapján.

Az argumentatív cselekvést (érvelési tevékenységet) tekinthetjük:

a) *folyamatnak*, amely a normatívan szabályozott, az „auditoire universel” felé irányított ideális/idealizált beszédhelyzetekről ad számot;

b) *eljárásnak*, amely az érvelést, mint pragmatikai eljárások összességét, mint sajátosan szabályozott, diszkurzív kooperáción alapuló interakciós formákat vizsgálja; e formák hátterében egy *ritualizált versengés* forgatókönyve áll, amelyben a tét az, hogy a felkínált érvek közül melyik lesz/legyen a jobb, a sikeresebb egy adott argumentatív kontextusban;

c) *eredménynek*, amely az argumentatív-diszkurzív aktusok jól formált termékeit a meggyőző erővel rendelkező érvek, állítások létrehozásában látja, és amely az érvelés belső szerkezetében a felépítés módját és a belső viszonyokat elemzi.

Ennek értelmében a *retorika* tárgya az a folyamat, amely a diszkurzív viselkedés tényét univerzális, általános érvényű, inherens struktúrájú, racionális kommunikatív cselekvésként valósítja meg. A *dialektika* tárgya az az eljárás, amely az érvek univerzális, valamint kontextusspecifikus kritériumok alapján történő legitimálódását a sajátosan szabályozott interakciós formákban, mint a megismerő szubjektum univerzális jegyeit feltáró interakcionizmusban artikulálódó, önmegvalósító cselekvési mintákban valósítja meg. A *logika* tárgya annak a produktumnak a vizsgálata, amely az argumentatív aktusok révén hoz létre jól formált és meggyőző erővel rendelkező érveket, állításokat.

Azt remélem, hogy a tanulmány elején felvetett „szakadás” kérdésében sikerült egy szubtilisabb képet nyújtanom arról, vajon milyen indítatások, intellektuális érdekek és érdeklődések mentén alakul a jelenkori érveléstudomány terepasztala. Elkerülhetetlen volt, hogy az elmúlt 25 év „fejleményeiről”, azok tendenciáiról, ha mégoly érintőlegesen is, ismertetést nyújtsak az olvasónak. A tanulmány második, következő folytatásában kapnak helyet azok a részletes elemzések, amelyek a pragmatikus szemléletű, főleg angol-szász–észak-amerikai talajú *nyilvános érvelés* hagyományainak területére tartoznak: a jogi, politikai, médiaérvelések, valamint a társadalmi és szubkulturális konfliktusok által életre hívott argumentatív viselkedési minták. Bizonyos értelemben azt kísérli meg a tanulmány második része megmutatni, milyen értelemben és mértékben hat és hathat az érveléselemlet magára az argumentációs gyakorlatra különböző politikai-kulturális környezetekben, illetve maga a nyilvánosság, az argumentációs kultúra milyen mértékben és módokon hat és hathat az érveléstan elméleti alapjaira.

JEGYZETEK

¹ Ehhez szellemében hasonló, tartalmában azonban jelentősen különböző Habermas 1981-ben található argumentumdefiníciója: „Az argumentumok olyan eszközöknek tekinthetők, amelyek segítségével az egyik beszédpartner által hipotetikusán támasztott érvényességi igény dolgában interszubjektív egyetértés jöhet létre, következésképpen pedig a vélemény tudássá formálódhat át.” (Habermas 1981, p. 48.)

² Nemzetközi tudományos szervezetek és társaságok képviselik az argumentációelméleten belüli különböző tudományos érdeklődéseket: AILACT = Association for Informal Logic and Critical Thinking; ISSA = International Society for the Study of Argumentation; SICSAT = International Centre for the Study of Argumentation; CEEA = Centre européen pour l'étude de l'argumentation.

³ Természetesen sem az észak-amerikai, sem az európai iskolák felsorolása nem kimerítő jellegű, inkább csak a jellemzőbb irányultságok indikálását szolgálja. Az európai iskolák aktívan alkotó személyiségeinek jelentősebb munkáit a tanulmány irodalomjegyzékében az érintett név alatt többnyire megtalálja az olvasó.

⁴ Az érvényességi igények diszkurzív igazolhatóságának elméletére lásd Habermas 1970, 1971, 1981, 1983 munkáit.

⁵ Az egy másik izgalmas, a tárgyalat kérdéskör hermeneutikai beágyazódása felé történő nyitás témája, hogy „az egyezkedés és az egyezkedő megértés egy sikerorientált (tehát a propozicionális tartalmat, az illokúciós erőt és a perlokúciós hatásokat a társas cselekvés formái előírásai és normái szerint elérni képes) kooperatív értelmezési folyamat terméke és célja”. (Lásd Komlósi 1992, p. 854.)

⁶ A dialogikus logika világos, nem technikai, filozófiai antropológiai leírását találja az olvasó Lorenz 1990: 3.4 *Animal Symbolicum* című fejezetében. Komlósi 1990b részletesen elemzi a dialógusdinamikát ideológiai nyomás, valamint kohézív csoport jelenléte mellett.

⁷ A három analitikus szempontot, tudomásom szerint, Habermas javasolta eredetileg, amelynek kifejtése Habermas 1981:47–48-ban található.

IRODALOM

- Barth, Else, M. and Erik C. W. Krabbe: *From Axiom to Dialogue*. Berlin: Walter de Gruyter, 1982.
- Blair, Anthony, J. and Ralph. H. Johnson (eds.): *Informal Logic. The First International Symposium*. Inverness, Cal.: Edgepress, 1980.
- Cassirer, Ernst: *Essay on Man*. New Haven: Yale University Press. 1944.
- Copi, Irving M.: *Informal Logic*. New York/London: Macmillan. 1986.
- Cox, Robert. J. and Charles A. Willard (eds.): *Advances in Argumentation Theory and Research*. Carbondale/Edwardsville: Southern Illinois UP, 1982.
- Eemeren, Frans H. van and Rob Grootendorst: *Argumentation, Communication and Fallacies. A Pragma-Dialectical Perspective*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum, 1992.
- Eemeren, Frans H. van and Rob Grootendorst (eds.): *Studies in Pragma-Dialectics*. Amsterdam: SICSAT, 1994.
- Eemeren, Frans H. van, Rob Grootendorst, Sally Jackson and Scott Jacobs: *Reconstructing Argumentative Discourse*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press, 1993.
- Eemeren, Frans H. van, Rob Grootendorst and Tjark Kruijer: *Handbook of Argumentation Theory: A Critical Survey of Classical Backgrounds and Modern Studies*, Dordrecht: Foris, 1987.
- Fogelin, Robert, J.: *Understanding Arguments: An Introduction to Informal Logic*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1987.
- Føllesdal, Dagfinn, Lars Walløe und Jon Elster: *Rationale Argumentation. Ein Grundkurs in Argumentations- und Wissenschaftstheorie*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1988.
- Føllesdal, Dagfinn, Lars Walløe und Jon Elster: *Argumentasjonsteori, språk og vitenskapsfilosofi*. Oslo: Universitetsforlaget, 1992.
- Govier, Trudy: *A Practical Study of Argument*. Belmont/Cal.: Wadsworth, 1985.

Govier, Trudy: *Problems in Argument Analysis and Evaluation*. Dordrecht: Foris, 1987.

Habermas, Jürgen: Towards a Theory of Communicative Competence. *Inquiry* (1970) 13: 360–375.

Habermas, Jürgen: Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. In: Habermas, J. und N. Luhmann (Hrsg.): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie?* Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 101–141, 1971. (ford.: „Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elemzéséhez”. In: *Szociológiai Figyelő* [1987]: 5–29.)

Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns, Band I: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1981.

Habermas, Jürgen: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.

Hamblin, C. L.: *Fallacies*. London: Methuen, 1970.

Johnson-Laird, P. N.: *Mental Models*. Cambridge: CUP, 1983.

Komlósi, László I.: Parsing, Mental Representation, and Discourse Interaction. In: Hintikka, J. and F. Vandamme (eds.): *Logic of Discovery and Logic of Discourse*. New York: Plenum Press, pp. 97–108. 1985a (szintén in: *Communication and Cognition* 18:95–106.)

Komlósi, László I.: Konszenzus, koherencia és kognitív diszpozíciók a közösségi nyelvben, *Tertium non datur* 2. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, pp. 67–89, 1985b.

Komlósi, László I.: *On the Semantic and Pragmatic Determinacy of Predication: The Functional Perspective on Linking*, Budapest: kandidátusi disszertáció, 1988a.

Komlósi, László, I.: Connectedness and Discourse Structure: Perspective Semantics of Predications and Coherence of Discourse. In: Conte, M.–E., J. S. Petőfi and E. Sözer (eds.): *Text and Discourse Connectedness*. (*Studies in Language Companion Series* 16.) Amsterdam: John Benjamins, pp. 421–434. 1988b.

Komlósi, László I.: Argumentative Discourse and Socialization: Conflict and Consensus in Social Interaction. In: Williams, D. C. and M. D. Hazen (eds.): *Argumentation and Community*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press (megjelenés alatt), 1990a.

Komlósi, László I.: The Power and Fallability of a Paradigm in Argumentation: A Case Study of Subversive Political Discourse. In: F. H. van Eemeren and R. Grootendorst (eds.): *Proceedings of the Second International Conference on Argumentation*. Amsterdam: SICSAT-ISSA, pp. 994–1005, 1990b.

Komlósi, László I.: Dialogical Rationality Versus Pragmatic Rationality: Reconstructing the Notion of »Conflict« in Verbal Interaction. In: *The Osijek-Pécs Working Papers III*, Pécs: Janus Pannonius University, pp. 127–139, 1990c.

Komlósi, László I.: Cselekvésemélet és filozófiai pragmatika: Kritikai észrevételek Habermas univerzál-pragmatikájá, az angolszász beszédaktus-elmélet és a konszenzuális jelentésemélet összefüggései kapcsán. *Magyar Filozófiai Szemle* (1992) 5/6: 847–878, 1992.

Komlósi, László I.: A megismerés pragmatikája: praktikus racionalitás, inferencia rendszerek, dialógus és torzított társas kommunikáció. In: Pléh, Cs. and V. Csányi (eds.): *MAKOG 1993*. Budapest: ELTE (megjelenés alatt), 1993.

Komlósi, László I. and József G. Blaskó: The Argument of Retributive Justice: A Dilemma for Democratization. In: Williams, D. C. and M. D. Hazen (eds.): *Argumentation and Democratic Social Change*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press (megjelenés alatt), 1992.

Komlósi, László I. and József G. Blaskó: In Quest of Epistemic Certainty in Inference Making and the Status of Practical Inferences in Reasoning: Validity and the Pragmatic Foundation of Reasonableness. In: N. Bradean (ed.): *Festschrift for Endre Fülei-Szántó on his 70th*, Budapest: Budapest UP. pp. 63–78, 1994.

Komlósi, László I. and Elisabeth Knipf: Negotiating Consensus in Discourse Interaction Schemata. In: Eemeren, F. H. van, R. Grootendorst, J. A. Blair and Ch. A. Willard (eds.): *Argumentation: Perspectives and Approaches*. Dordrecht: Foris Publications, pp. 82–89. 1987.

Komlósi, László I. és László Tarnay: Review Article on 'Carlson, L.: Dialogue Games, Dordrecht: D. Reidel 1983.', *Journal of Pragmatics* 10:211–226. 1986.

Komlósi, László I.: The Weight of the Public Address in the Democratization Process: Chances for Free Public Argument in Hungary Between 1990–1995, *Argumentation and Advocacy* [NWU Chicago] (megjelenés alatt), 1995.

- Lorenz, Kuno: The Obligation to Argue. In: Maier, R. (ed.): *Norm in Argumentation*. Dordrecht: Foris, pp. 17–26, 1989.
- Lorenz, Kuno: *Einführung in die philosophische Anthropologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.
- Nozick, Robert: *The Nature of Rationality*. Princeton, N. J.: Princeton UP, 1993.
- Nussbaumer, Markus: *Argumentation und Argumentationstheorie*. Heidelberg: Julius Groos Verlag, 1995.
- Paul, R. W.: Critical Thinking in North America: A New Theory of Knowledge, Learning and Literacy, *Argumentation* 3/2: 197–235, 1989.
- Perelman, Chaim et Lucie Olbrechts-Tyteca: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Bruxelles: Université de Bruxelles, 1958. [*The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame, Indiana: The University of Notre Dame Press, 1969.]
- Petőfi, S. J., A. Bókey and L. I. Komlósi (eds.): *Text and Discourse*. Hamburg: Buske, 1990.
- Rescher, Nicholas: How Serious a Fallacy Is Inconsistency?, *Argumentation* 1: 303–316, 1987.
- Rescher, Nicholas: *Rationality*, Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Ros, Arno: *Begründung und Begriff: Wandlungen des Verstandnisses begrifflicher Argumentationen. Band III.: Moderne*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990.
- Thomas, Stephen N.: *Practical Reasoning in Natural Language*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1986.
- Toulmin, Stephen: *The Uses of Argument*. Cambridge: CUP 1958.
- Toulmin, Stephen: *Human Understanding*. Princeton, N. J.: Princeton UP 1972.
- Toulmin, Stephen, Richard Rieke and Allan Janik: *An Introduction to Reasoning*. New York–London: Macmillan, 1979.
- Walton, Douglas N.: *Informal Logic. A Handbook for Critical Argumentation*. Cambridge: CUP, 1989.
- Walton, Douglas N.: *Slippery Slope Arguments*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Willard, Charles A.: *Argumentation and the Social Grounds of Knowledge*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press, 1983.
- Willard, Charles A.: *A Theory of Argumentation*. Tuscaloosa/London: The University of Alabama Press, 1989.
- Woods, John and Douglas Walton: *Fallacies. Selected Papers 1972–1982*. Dordrecht: Foris, 1989.

Pléh Csaba

A MAI MEGISMERÉSTUDOMÁNY ALAPKÉRDÉSEI

A kiváló pszichológus írása a média- és közvéleménykutatások világától kissé távolabb eső szaktudományos tanulmány. Ezt az egyébként nem könnyű olvasmányt azért ajánljuk most külön is olvasóink figyelmébe, mert meg vagyunk győződve arról, hogy sem a társadalmi kommunikáció és a közgondolkodás tudományos igényű kutatását, sem a mindennapi kommunikatori-újságírói munkát nem lehet anélkül eredményesen végezni, hogy e területek akár elméleti, akár gyakorlati művelőinek ne lenne valamiféle rálátásuk az emberi elme működésével, a megismerés, a nyelv és a gondolkodás természetével, a külső és a belső világ viszonyával, az én mibenlétével kapcsolatos legújabb tudományos felismerésekre, illetve dilemmákra. (A szerkesztőség)

A megismeréstudomány (cognitive science = kognitív tudomány, vagy franciás és németes változataiban egyenesen tudományok) az utóbbi tíz évben vált bevett kifejezéssé. Bár természetesen nem lehet rá egyértelmű definíciót adni, valami olyan új tudományos attitűdöt értünk rajta, mely a megismerési folyamatokkal foglalkozó tudományágakban valamiféle közösséget próbál megragadni; azt a közösséget, mely a filozófiai, logikai, nyelvészeti, pszichológiai, neurobiológiai, evolúciós biológiai (például etológiai) gondolkodásmódban egyaránt megtalálható, amikor a vizsgálódás a megismerésre irányul. S természetesen ehhez hozzákapcsolódik a számítástudomány és a mesterségesintelligencia-kutatás, mint a kognitív tudomány terminus létrejöttének legfőbb inspirátora.

* Ez a dolgozat az ELTE Általános Pszichológiai Tanszékének kognitív szemináriumán 1992 szeptemberében tartott előadásokon, valamint a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Kommunikációs Tanszékén 1993 februárjában tartott előadáson, illetve a tanszék által 1993 májusában rendezett szimpozionra készített szövegen alapul. Szeretném megköszönni Niedermüller Péter és Horányi Özséb meghívásait. A szerzőt a munka során az OTKA T/18373 számú kutatási támogatása segítette.

A HELYZET ÁLLÁSA A KILENCVENES ÉVEK ELEJÉN

Nem egy új „szupertudományról” van szó, hanem inkább egy olyan szemléleti tudományról, amilyen ígéretei szerint a hetvenes években a szemiotika, a jeltudomány volt, vagy amilyen a kommunikációelmélet, a rendszerelmélet s hasonló területek. Nem véletlenül említem ezeket a példákat és párhuzamokat; a kognitív tudomány ígéretei sok szempontból hasonlóak a kibernetikával elindult interdiszciplináris egységesítő ígéretekhez. Azzal biztat, hogy egy szemlélet közösségében egy központi mozzanatot (a kibernetika a szabályozást, a szemiotika a jelet, a kommunikációkutatás a közlést) előtérbe állítva rá tud mutatni számos valóságterület közös jellemzőjére. Ebben jellegzetesen eltér a harmincas évek „tudományok tudománya” mozgalmától, ahol a hit viszont az volt, hogy egy közös módszertan (a neopozitivistá tudományfilozófia sugallta módszertan) ad majd integratív szempontot. Ma már nem hiszünk a közös módszertanban, sokkal inkább abban, hogy mintegy keresztmetszeti-leg, a valóság különböző részein találunk közös mozzanatokot.

Kétségtelen az is, hogy ezekben az integratív törekvésekben van valami divatszerűség; ami tíz évig előtérben áll, egyszer csak úgy magától sorvadni kezd, anélkül hogy bárki is bizonyította volna, hogy mondjuk a szabályozás fogalma nem helyes integratív fogalom számos tudományterület számára. Ironikusan előre láthatjuk, hogy a kognitív tudomány is egyike ezeknek az új „integratív divatoknak”, s mint ilyen talán sorsukban is osztozni fog. Mégis, mivel most mi éppen ennek vagyunk részt vevői, úgy kell tennünk, mintha komolyan vennénk.

Mi is a kognitív tudomány: változatok?

Mi az a közös mozzanat, ami a szabályozáshoz vagy a jelhez hasonló egységesítő eleme a kognitív tudománynak? Eléggé körben forgó, ha azt mondom, hogy a különböző, magukat kognitív tudománynak beállító megközelítések abból a kérdésből indulnak ki, hogy az emberi megismerés alapvetően modelláló jellegű. Ennek a modellálásnak a belső természetét, a viselkedés irányításában játszott szerepét, gépi rendszerekkel való másodlagos modellálhatóságát, biológiai eredetét (lásd Csányi 1979, 1985) és az idegrendszer működésével való kapcsolatát vizsgálják. Szépen hangzik ez, de természetesen a kulcskérdés mindez után az, hogy mi is különbözteti meg a modellálást az egyéb folyamatoktól, mi a külön specifikuma. Sok mindent el lehetne erről mondani, kezdve azon, hogy a modellálást valamilyen konkrét képviseleti móddal azonosítjuk, például belső térképnek tartjuk, mint ahogyan azt lényegében Kampis (1991) teszi. Ehelyett én egy semleges mozzanatot emelnék ki. Modellálásról akkor beszélünk, ha beszélhetünk reprezentációról. Ez is elég körben forgó. Reprezentáción viszont azt értem, amit annak idején Piaget (1978, 1990) vagy modernebb, kognitív zsargonú megfogalmazásban Dretske (1981, 1988) ért rajta. Vagyis olyan belső képviseleteket, amelyek eredetileg arra hivatottak, hogy „tükrözzék” a valóság valamilyen mozzanatát, de mintegy le tudnak válni erről a funkcióról, például lehetnek úgy hamisak, hogy a használatban az a benyomás él, mintha továbbra is megfelelési viszonyban lennének a valósággal. A reprezentáció kulcsa a külső helyzetről való leválás lehetősége. Piaget ezt úgy fogalmazza meg, hogy reprezentációról akkor beszélünk, ha belső képviseleteinket manipulálni tudjuk. Át tudjuk őket alakítani, és ezzel leszakadunk a helyzetről. Dretske megfogal-

mazásában pedig a reprezentációk lényegi mozzanata, hogy el tudnak szakadni a valós helyzettől, miközben keletkezésükben indexikus benyomást keltenek, vagyis azt a benyomást, mintha a helyzet, amely szokványosan létrehozza őket, fennállna, ez azonban már nincs szükségszerűen így.

A kognitív tudománynak számos változata van, és mindegyikük úgy gondolja, hogy ő az igazi s az egyetlen. A változatok tulajdonképpen annak révén fogalmazódtak meg, hogy az adott megfogalmazás melyik terület modellálási törekvéseiből indul ki. Érvelés nélkül adok erről egy listát.

Formális felfogás. A matematikai, részben a nyelvészeti és számítástudományi területekről induló modellek számára az alapvető kérdést az általános természetükhöz kapcsolódó eldönthetőségi problémák (például Turing-próba) adják. Az ismeret, a tudás, vagy, ha úgy tetszik, a modellek formájának jellemzése, s ennek megfelelő tipologizálása a legfontosabb kérdés.

Utánzó kognitív tudomány. Ennek kiindulópontja a mesterségesintelligencia-kutatás, melynek technológiai és rekonstruktív ágazatai között már régóta nagy vita folyik (lásd erről Dehn és Schank, 1989). A rekonstruktív mesterségesintelligencia-kutatás arra törekszik, hogy olyan modelleket hozzon létre, mint amilyen az ember, ehhez azonban pontosan kell jellemeznie saját modelljeit, akárcsak az emberéit. A modellek ekvivalenciáját szeretné különböző szinteken megállapítani.

Humán szakmák általánosítása. A nyelvészetből és a pszichológiából induló kognitív tudomány definíciók tartoznak ide. Az például, ahogyan Norman (1981) vagy Jackendoff (1987) elképzei a kognitív tudományt. A szaktudományos felismerések nemcsak az ismeret, a tudás elsajátításának és használatának részleteiről szólnak e felfogás szerint, hanem a megismerés és a tudás általános jellemzését is lehetővé teszik.

Filozófiai koncepciók. Ide azok a felfogások tartoznak, melyek a hagyományos ismeretelméletből és nyelvfilozófiából származó fogalmakat és hozzáállást teszik meg a kognitív tudomány vezérkérdéseivé. Olyan kérdéseket, mint a tudásfajta jellemzése, tudás és használat különbsége, a tudás mint diszpozíció, az azonosság és a változás filozófiai értelmezései és így tovább. Részben átfedésben van az elsőként említett formális megközelítéssel akkor, amikor az logikai modelleket interpretál filozófiailag. Általában is elmondható, hogy a logika szinte mindegyik területhez hozzátartozik, mint „testvér”.

Biológiai interpretációk. Evolúciós biológiai és neurobiológiai törekvések egyaránt létrejönnek, amelyek a lényegi kérdésnek azt tartják, hogy hogyan, milyen rövid távú (fiziológiai) és hosszú távú, nagy léptékű (evolúciós) mechanizmusok révén jön létre egyáltalán a megismerés (e kettősségről lásd Mayr 1982). Itt a fő kérdés nem az ismeret formáján van (ebben a kognitív tudományos beállásban az ismeret formáját már jól ismerjük), hanem annak faktuális „anyagi” megalapozásán.

Az uralkodó szemlélet: a lineáris, egyközpontú, semlegesen jellemzett megismerőrendszer

Igazából már a kognitív tudományi zsargon megszületését évtizedekkel megelőzően, az ötvenes évek második felében létrejött egy olyan közös szemlélet a pszichológia, a mesterségesintelligencia-kutatás, a nyelvészet és bizonyos filozófiai diszciplínák, valamint jellegzetes logikai modellek között, melyről majd később, a hetvenes évek végén veszik

észre, ennek évtizedeken át volt képviselői, hogy egy közös gondolatrendszert alkotnak. E gondolatrendszer vezérelve, ahogy azt Broadbent (1958) már nagyon pontosan megfogalmazta a pszichológia, Newell, Shaw és Simon (1958) pedig a mesterségesintelligencia-kutatás részéről, hogy az emberi megismerés a Neumann-típusú számítógép analógiájára értelmezhető. A Neumann-típusú gépnek két mozzanata döntő itt: az egyik, hogy minden műveletet lefordít az aritmetikai és logikai műveletek nyelvére, minden megismerési aktus végeredményben számolás lesz (amit már Boole is úgy fogalmazott, hogy minden megismerés voltaképpen számolás). Ennek megfelelője az a nézet, hogy igazából a megismerő rendszerekben minden szekvenciálisan zajlik; az ilyen rendszernek egyetlen központja van, az igazi lényegi műveleteket végző aritmetikai egység, s a különböző részfeladatok mintegy sorban állnak ezen központ előtt. A Neumann-típusú gép analógiájának másik fontos mozzanata, hogy feltételezi: az adatok és az eljárásmodok, a deklaratív és a procedurális tudás voltaképpen ugyanabban a gépben tárolódnak. Technikai értelemben Neumann igazi érdeme a számítástechnika létrehozásában pontosan az volt, hogy észrevette, a programok is mint adatok tárolhatók. Ez utóbbit az emberre visszafordítva mindez azt jelenti, hogy az emberi agykérget elképzelhetjük úgy, mint egy olyan számítási rendszert, melyben bizonyos résztudások (adatok) és műveleti tudások (például egy nyelv tudása, számtani szabályok tudása és így tovább) együtt léteznek, és csak konkrét empirikus kérdés, hogy ez utóbbiak pontosan hogyan használják fel a rendszer különböző részeit.

Ennek az első két mozzanatnak és az ezzel kapcsolatos konkrét problémáknak a pszichológiában számos szaktudományos kérdés volt megfeleltethető. Olyan kérdések, mint: valóban milyen mértékig szekvenciális az információfeldolgozás, valóban miféle tárolórendszereket kell feltételeznünk, hogy a különböző idői paraméterek mellett mutatkozó teljesítményeket jellemezni tudjuk, milyen információgazdagítási modellben képzelhető el a bemenettől egészen az értelmes felismerésig tartó folyamat. Mindezeket szoktuk az információfeldolgozási paradigmaként jellemezni a pszichológiában (vö. Pléh 1990).

Newell és Simon (1982, Newell 1980, 1989, Simon 1982) voltak az elsők, akik e klasszikus felfogásnak egy másik olyan aspektusát is előtérbe állították, mely nem merül ki a szekvencialitás feltételezésében. Tulajdonképpen azon a gondolatmeneten haladtak tovább, hogy minden megismerési tevékenység elképzelhető mint „számítás”. Ennek felel meg náluk az emberi gondolkodás és megismerés szimbólumkezelő mintázata. Eszerint a legbonyolultabb és a legegyszerűbb megismerési folyamatok is mind úgy képzelhetők el, mint egy mintázatkereső rendszer részteljesítményei. Bizonyos programok meghatározott szimbólummintázatokat keresnek, hogy azokat más szimbólummintázatokká alakítsák át. A megismerés legáltalánosabb esete az egyik szimbólumból a másikba történő átfordítás lenne.

Ezt a megfontolást egy olyan gondolatmenet irányítja, amely legelőször talán még az ötvenes évek végén a nyelvészetben vált világossá, nevezetesen hogy a megismerés „semleges” közegben is jellemezhető. Ezen azt kell érteni, és itt a nyelvészeti analógia jelentősége, hogy beszélhetünk például mondatok szerkezetéről, mondatok átalakítási szabályairól, hangtani szabályokról, egy nyelv hangrendszerének és szóalkotási hatásainak kölcsönhatásairól és egyéb összefüggésekről úgy, hogy tudjuk, ez végül is az emberi idegrendszer valamilyen teljesítménye, de ugyanakkor semmilyen elkötelezést nem fogalmazunk meg arra vonatkozóan, hogy a rendszer hogyan is valósítja meg ezeket a teljesítményeket. Sok érdekeset és fontosat tudhatunk meg a megismerésről anélkül, hogy felnyitnánk a fekete dobozt és kíváncsiak lennénk, hogyan fordítható le ez a rendszer nyelvére. Ez különösen azért válik

fontossá a nyelvészet vonatkozásában, mert éppen a modern nyelvészet az, mely Chomsky (1968, 1975, 1995) koncepciójának megfelelően egy elvileg biológista interpretációból indul ki, ugyanakkor ezt meglehetősen elvont szinten teszi. Chomsky innátista koncepciójának egyik lényegi eleme az a hit, hogy tulajdonképpen mindaz, amit a nyelvészet mint a nyelv szerkezetére vonatkozó törvényszerűséget leír, valójában az emberi idegrendszer szerveződési törvényszerűsége. Ugyanakkor ez radikálisan *in principio* hozzáállás, hiszen Chomsky és közvetlen követői semmit nem tesznek azért, hogy megpróbálják a nyelvi struktúrákat ténylegesen az idegrendszer működésével összekapcsolni. Haugeland (1981) fogalmazta meg legszemléletesebben ezt a semleges attitűdöt, nemcsak mint a nyelvészet, hanem mint az egész kognitív mozgalom jellemzőjét. Ő „kognitív hozzáállásnak” nevezi azt az elképzelést, hogy a megismerésről lényegeset, érdekeset és fontosat lehet mondani úgy, hogy azt pusztán „funkcionálisan” az információkezelő rendszerek információátalakítási, szimbólummanipulációs tevékenysége szempontjából jellemezzük, és a biológiai hordozóanyag konkrét természetétől eltekintünk.

Irányzatok a klasszikus gondolkodásmódban

Természetesen a klasszikus felfogás sem volt annyira osztatlan, mint azt a fentebbi kép sugallja. Inkább arról van szó, hogy mindez a mai helyzetből kiinduló rátekintés, miközben a különböző megközelítéseket évtizedeken keresztül igen erőteljes viták jellemezték. A már emlegetett nyelvészetnek például jó néhány jellegzetessége kilóg a kísérletező tudományok világából. Egyrészt Chomsky (1965, 1995) kitüntetett adatforrásnak tekinti az intuíciót. Úgy véli, hogy a beszélő valamiféle különleges hozzáféréssel bír nyelvi szabályrendszeréhez: a szabályokat ugyan nem nagyon tudja leírni, de azt igen, hogy mi az, ami megfelel, és mi az, ami nem felel meg a szabályoknak. Chomsky ezenfelül mentalista abban az értelemben, hogy szabályrendszeret tételez fel, de ezeket nem pusztán az azokat leíró tudós konstruktumainak tartja, vagyis nem instrumentalista, hanem realista. A realizmus sajátos formája itt a pszichológiai realizmus. Úgy gondolja, hogy a szabályok a rendszert alkalmazó ember belső tevékenységét leíró szabályok. Vagyis, ha például a bonyolult mondattani elméletekben mindenféle, közvetlenül nehezen követhető kategóriák és szabályok szerepelnek (például a törlésről, a kitörölt elemek nyomairól és így tovább), Chomskynál ezek úgy tételeződnek, mint a beszélő rejtett tudásának valóságos tényezői. Kevés olyan irányzat van a kognitív tudományokon belül, amely ezt a radikális mentalizmust elfogadná. Azt persze mindenki elfogadja, hogy számos működésünk nem tudatos. Kevesebben fogadják el azonban azt, hogy a rejtett, a magunk számára sem transzparens tudás szerveződése is ugyanolyan, mint az explicit tudományos rendszereké (tehát például kijelentésekből áll).

A kognitív pszichológia ezzel szembeállítva jóval határozottabb típusú lehorgonyzást keresett elméleteinek. Bár a döntő újdonság e területen is a „belső világ” felfedezése volt, nem triviális módon azonban – éppenséggel a viselkedéses módszertan és a technológiai gondolkodás folytonosságát mutatva – a kognitív pszichológusoknál mindez nem járt együtt egy introspekciós fordulattal. Még amikor olyan kérdéseket kezdtek el vizsgálni, amelyek legközvetlenebbül utalnak arra, hogy hogyan szerveződik az élmények világa, még akkor sem az intuíciónak megfeleltethető belső megfigyelést használják adatszerzésként. Amikor például belső képekről beszélnek, emellett szóló igazi érvük nem az önmegfigyelés, hanem mindenféle indirekt utak, például bonyolult többdimenziós tárgyak rajzolatainak „mentális elforgatása” (Shepard és Cooper 1982).

Ezen a módszertani kereten belül azonban a kognitív pszichológia saját maga is számtalan elmélettípust hozott létre ugyanannak a jelenségkörnek a lefedésére. A pszichológiai kísérletek értelmezése során bontakozott ki például az a sok filozófiai kérdést is érintő vita, hogy vajon kijelentések, proposíciók formájában egységes-e a reprezentáció vagy pedig kijelentések és nem kijelentésjellegű belső képek egyaránt fontos szerephez jutnak benne (Johnson–Laird 1983, Séra 1984). Ugyanilyen gondokat jelentett ezen a rendszeren belül az is, hogy vajon az észlelés során gazdagodik-e az információ, vagyis az információfeldolgozó rendszer hozzátesz-e valamit a bemenethez, ahogy egyre felfelé haladunk, mondjuk, a retinaképtől a gondolatok irányába, vagy pedig az információ, ahogy Gibson (1966) elképzelte, „ott van kint”, azt csak fel kell venni magából a vizuális inger-elrendezésből.

A pszichológián belül is megosztó tényező volt az elementarista és az elementarizmuson továbblépő, nagy tömbökben gondolkozó modellálás igénye. A modelláló, főleg a gépi modelláló irány egyik vezető kérdésévé vált a hetvenes évektől, hogy hogyan jellemezzük a megismerésnek az egyes információ-töredékeken (például a proposíciókon) túllépő szervezettségét. E holisztikus folyamat néhány általános sajátosságát Minsky (1975) nyomán a következő fontosabb vonásokkal adhatjuk meg. A megismerés sémái vagy keretei:

1. Elvárásrendszerek (felülről lefelé működnek).
2. Egészlegések, többek mint az egyes strukturális részek összegei.
3. Vannak alapértelmezéseik. Ha egy elvárt információ nem jelenik meg, akkor azt valamilyen semleges alapértékkel behelyettesítjük. Ha például nincs említve a pincér neve, akkor férfi pincért gondolunk el.
4. Hierarchikusan egymásba ágyazottak. Például egy történetséma dominálja a mondatok szerkezetére vonatkozó sémákkal kapcsolatos elvárásokat, az meg a szavak felépítésével, amaz meg az elképzelhető hangokkal kapcsolatos elvárásokat.

Számos részletezett felfogás jelent meg ezeknek a holisztikus mozzanatoknak a jellemzésére. Beszélnek modelláló keretekről, sémákról, később már forgatókönyvekről. Ennek részletei nem is fontosak számunkra. Az érdekes kérdés velük kapcsolatban az, hogy többek-e, mint a pusztá együttjárás gyakoriságából a perceptuális tanulás általános elveinek megfelelően kiemelt egészes információcsomagok. Van-e közöttük olyan, mely eredetében túlmutat ezen a pusztá induktív sémakiemelésen?

A klasszikus kép felbomlása

A nyolcvanas évek közepétől kezdve a megismerésmoellálás klasszikus felfogásával szemben számos alternatíva fogalmazódott meg. Ezek részben a klasszikus kognitív szemlélet belső kritikájából és belső befejezetlenségeiből fakadnak. Az alábbi lista a klasszikus felfogás egyik központi képviselőjének, Donald Normannak, egy 1981-es feladatlistájából mutatja meg, melyek szerinte a kognitív tudomány és általában a megismeréskutatás nyitott, lezáratlan, újragondolandó kérdései.

Hiedelemrendszer. Szükség lenne az antropológiai hiedelem (belief) fogalom és a kognitív tudás- és reprezentáció-elméletek egymáshoz illesztésére.

Tudat. Például miben áll a figyelem élénksége, mi irányítja azt? (Érdemes rámutatni, hogy Norman felfogásában még ez a tudat fő kérdése, és nem az élménymínőség!)

Fejlődés. Hogyan bontakoznak ki a megismerési rendszerek az egyedi élet során?

Az érzelmek és a megismerés viszonya. Ez a hagyományos karteziánus emberkép legnyilvánvalóbb vonatkozása: nem túl száraz képet sugall-e a kognitív kutatás az emberről?

Percepció és megismerés. Hogyan illeszkedünk megismerési modelljeinkkel érzékileg a világhoz?

Interakció és megismerés. Milyen a kapcsolat a társas viszonyok és a megismerés között, értve az utóbbit a megismerés belső modelljeit?

Nyelv és megismerés. Vajon a nyelv pusztán leíró vagy konstruktív-wittgensteiniánus felfogásához kell-e illeszteni a megismeréskutatást? Ezt az utóbbi három kérdést nagyon határozottan veti fel a mesterséges intelligencia kritikájában Dreyfus (1979), valamint Winograd (1981). Tulajdonképpen arról van itt szó, hogy az önmagába zárt megismerőrendszer-modellálási igény nem képes illeszteni a belső modelleket sem az észlelés világához, és ezzel a fizikai világhoz, sem a társas világhoz, többek közt a nyelv konstruktív világához.

Tanulás. A kognitív modellálás sokáig háttérbe szorította a rendszerek módosulásának problémáját. Norman szerint különösen fontos, hogy megtudjunk valamit a valós életben zajló hétköznapi tanulási folyamatokról, melyek sosem illeszkednek (teljesen) egy kognitív reprezentációhoz. Hogyan tanulunk meg például írogépelni, vagy amikor sebészek leszünk, műtéteket végezni; és így tovább.

Emlékezet. Az emlékezeti rendszerek egymáshoz való viszonya, az idegrendszerben történő szuperponálása szerepel Normannál, mint különleges kérdés.

Performancia. A készségek és egyáltalán a végrehajtó oldal elemzése hangsúlyos kognitív feladat, gondoljunk csak megint az írogépelésre vagy egyáltalán a kézírásra. Igen gazdag belső modelljeinknek kifelé ugyanis jellegzetes konvergenciát kell mutatniuk. Az írásnál mintegy 27 csont és 40 izom felett gyakorol ellenőrzést a „lélek”, ami azt is jelenti, hogy igen sokrétű teljesítményeinket ilyen kevés végrehajtó szerven keresztül kell megvalósítanunk.

Készség. Norman ezen „még” a hagyományos értelemben vett készségeket (labdajáték, írás, kerékpározás) érti, s azt emeli ki, hogy kognitív modelljeinkben értelmezni kell a készségek gazdaságossá válását, a tapasztalattal való lecsiszolódását és így tovább. Azóta azonban tudjuk, hogy a készség tágabb fogalomként is értelmezhető a kognitív modellálásban. Felvethetjük azt is, hogy vajon nem minden tudásunk készségjellegű-e, van-e egyáltalán alapunk a deklaratív és a procedurális elhatárolására utaló klasszikus gépi és emlékezeti elhatárolásra valódi emberi modellek készítésénél.

Gondolkodás. Vajon a különböző közegek és megvalósító eszközök (írásrendszer, számítógépek stb.) befolyásolják-e, átalakítják-e a gondolkodást? Tudjuk jól, hogy azóta ez központi témává vált. Nyíri (1994) és Olson (1994) igen tüzetesen elemzik, hogy a kommunikációs eszközök milyen mértékben alakítják át az emberi megismerés szerveződését, tulajdonképpen gondolkodási forradalmakat tételezve fel. A gondolkodáshoz kapcsolódó másik kérdés Norman elemzésében, hogy egyáltalán meddig lehet a gondolkodást matematikai módszerekkel modellálni, mitől kezdve áll le a gondolkodás matematikai modellálásának lehetősége, honnantól kezdve nem számítás a megismerés?

Ez az utóbbi mozzanat az azóta eltelt másfél évtizedben a hagyományos kognitív szemlélettel való elégedetlenség egyik vezéreszméje lett. Ha a hétköznapiaság felől nézzük, tulajdonképpen négy sajátos mozzanat van, amely visszatérően megjelenik a különböző megújítási törekvésekben. Az egyik, hogy a kognitív modellálás nem tud mit kezdeni valóban érdekes hétköznapi teljesítményeinkkel sem abban az értelemben, hogy le tudná fedni az

olyan igen rugalmas készségeket, mint az autóvezetés vagy az írógépelés, sem abban az értelemben, hogy meg tudna küzdeni a hétköznapi élet állandó interpretatív („hermeneutikus”) mozzanataival, azzal, hogy saját és egymás teljesítményét állandóan jelentésekkel ruházzuk fel. Az elégedetlenség másik vonala a tiszta megismerés gondolatrendszerével elégedetlen, vagyis azzal az idealizációval, hogy a megismerést önmagában, a teljesítményektől és az érzésektől függetlenül lehet vizsgálni. Az elégedetlenség harmadik vonatkozása a kulturális beillesztéssel kapcsolatos, s azzal, hogy a hagyományos szimbólumfeldolgozó koncepció nem gondolja végig, hogy a szabály miféle fogalmát alkalmazza, mennyire tartja a szabályokat az egyéni megismerő rendszerben kibontakozó korlátoknak, és mennyire külső, társas korlátoknak. Végül a hagyományos felfogás nem képezi le azt a mozzanatot sem, hogy a megismerés mindig élőlények teljesítménye, hiszen önfejlődő, ön-kibontakozó élőlények valósítják meg.

Ezek a különböző elégedetlenségek, túlmenve a hétköznapi gondokon, a nyolcvanas évekre különféle határozott negatív megfogalmazásokat eredményeztek arra nézve, hogy mi *nem* az elme, mi *nem* jellemzi a megismerést. Nézzük meg ezt a negatív listát!

A MEGISMERÉS:

1. nem pusztán számítás, nem komputáció;
2. nem kategorizáció;
3. nem proposíciók, kijelentések hálója;
4. nem szimbólummanipuláció;
5. nem pusztán reprezentáció;
6. nem közegfüggetlen.

Ezeknek a negatív jellemzéseknek csak a negyedik mozzanatával fogok kicsit részletesebben foglalkozni, mégis röviden nézzük végig a többit is!

„A megismerés nem pusztán komputáció” tézis, ahogy Hofstadter (1979) megfogalmazza, a Boole álmával való szakítást jelenti, szakítást azzal, hogy a számokkal való jellemzés kimeríti a megismerés elemzését. Nem meríti ki például azért, mert a komputációs elemzés nem tud mit kezdeni az élmények problémájával (Hernád 1994). A Turing-próba hagyományos szintjén a gép ugyanazt ugyanazokkal az algoritmusokkal végezheti, mint az ember, de ettől még semmit nem tudunk arról, hogy egyáltalán vannak-e élményei.

A második mozzanat, a kategorizáció arra vonatkozik, hogy a megismerés képes hajlékonyan alkalmazkodni új helyzetekhez, s bár állandóan elkerülhetetlenül kategorizációkat végez, ezt nem a hagyományos arisztotelianus felfogásnak, a minden vagy semmi kategóriáknak, hanem sokkal inkább egy laza, prototípuselvű, ha úgy tetszik, a családi hasonlóság fogalmát a megismeréskutatásba beemelő felfogásnak megfelelően teszi (Rosch és Mervis 1975).

A megismerés nem kijelentések hálózata. Különbözzék érvelés nélkül hadd említsem meg, hogy számos hagyományos felfogás tulajdonképpen ennek tartja. Érvényes ez a filozofikus koncepciók közül például Fodor reprezentációs elméletére (Fodor 1975, lásd erről Pléh 1995a). Ebben a felfogásban a világról való tudásunk, tulajdonképpen minden tudásunk kijelentések, proposíciók formájában jelenik meg. De érvényes ez az olyan kísérleti pszichológiai ihletésű emlékezeti felfogásokra is, mint Walter Kintsch (1974) emlékezetmodellje, vagy a különböző proposicionális központú társas megértési modellek és így tovább. Ami ezzel triviálisan szembeállítható, az egyrészt a belső képek vagy képzetek világa. (Mindmáig tartó vita, hogy vajon tényleg redukálhatóak-e a képek kijelentésekre, vagy sem. Vö. Kosslyn 1980, 1994, Séra 1984, Pylyshyn 1989.)

A reprezentációval kapcsolatos kritikai mozzanat lényegi hangsúlya az, hogy ha szociológiailag nézzük, a világot nem egyszerűen leképezzük, hanem „megkonstruáljuk”, vagyis a reprezentációkat mindig felépítjük. A hagyományos reprezentációelmélet ennek egy „tükrözési”, például a Locke-féle elvonásos absztrakciónak megfelelő, természetszerű levezetettséget tulajdonít, ahol a képzetek az érzéki reprezentációból mintegy automatikusan jönnek létre. Ha nem szociológiai koncepcióból indulunk ki, akkor ez a „nem pusztá reprezentáció” elv azt jelenti, mint például Wittgenstein (1992) követői számára is, hogy az emberi megismerés mindig valahogyan szabályok által irányított. A szabályok játékszabályok, melyek változhatnak, ilyen értelemben relatív minden megismerési folyamatunk.

A hatodik mozzanat – a megismerés nem közegfüggetlen – azt tagadja, hogy a megismerést helyesen modelláljuk a funkcionista keretnek megfelelően, vagyis mint megismerést, eltekintve annak fizikai hordozóitól. Az egyik megvilágító erejű kérdés itt az, hogy vajon mi a helyes modellje, kiindulópontja, mintája a megismeréskutatásnak. Vajon a matematika és a számítástechnika, vagy pedig a fizikai tudományok szemlélete-e. Ezt a dilemmát igen határozottan exponálta nagy vitákat kavart könyvében Roger Penrose (1993), aki amellet áll ki, hogy a számítástechnikai és matematikai helyett a megismerés kutatására a helyes modellt a fizika differenciálegyenleteinek világából kellene keresnünk. Nem triviálisan érvényes, bár annak tűnik, az a kritika, melyet eközben a propozicionális reprezentációról és a mesterséges intelligencia analitikus modelljéről létrehoz. Ami az érvényességet illeti, Daniel Dennett (1995) például úgy gondolja, hogy Penrose téves érvelésekkel hozakodik elő, és kritikája nem meggyőző. Abból, hogy az emberi elme nem érti, nem látja át saját algoritmusát, még nem következik (mint Penrose hirdetné), hogy az elme nem is lehet algoritmus. Egy másik jellegzetesség ezen a téren a dinamikus önszervező folyamatok más, nem differenciálegyenletes felfogásának előtérbe állítása. A magyar irodalomban ezt elsősorban Csányi (1985, 1994) és Kampis (1991) munkássága képviseli. Kampis azt hangsúlyozza, hogy a megismerés helyes modellálásában azt kell észrevennünk, hogy minden biológiai folyamat mintegy ellene dolgozik a teljességgel reverzibilis és az idő fogalmát ebben az értelemben nem ismerő fizikai egyenletrendszereknek. Megismerési rendszereink a biológiai rendszerek sajátos dinamikáját követik, amelyekben az időnek iránya, irányultsággal jellemzett „nyíla van”.

A tiszta megismerés ideálját, a biológiai hordozó közegtől elszakított funkcionista felfogást a testi mivolt újrafelfedezésével a filozófusok is megkérdőjelezzik. Searle (1992) koncepciója a megismerés „nedves” modellálása mellett áll ki, vagyis amellet, hogy a megismerési folyamatokat, igazából az emberi megismerést a valóságos testi létezőként működő ember modellezésének keretében kell elővezetnünk. Ez persze radikálisabb formában is megjelenik. Például a Churchland-féle neurofilozófia (1986, Churchland és Sejnowski 1992) azt hangsúlyozza, hogy minden megismerési folyamattal kapcsolatos kutatás végső soron visszavezethető lesz az idegrendszer sajátos önszerveződési törvényeire, a megismeréskutatás alapkérdései mintegy kimerülnek a helyes idegrendszeri modellálásban.

De ehhez a dinamikusabb koncepcióhoz, a neurobiológiához való szorosabb kötéshez tartoznak mindazok az elgondolások is, amelyek újra és új módon felfedezik a darwini szelekciós elmélet relevanciáját a megismerés modellálásában. Nem teljesen új gondolat ez persze, már olyan klasszikusok, mint Thorndike (1898/1983) is észrevették, hogy szelekció nemcsak a faj morfológiai és magatartási jegyei tekintetében, hanem az egyéni élet során is folyik. Ez Thorndike híres próba – szerencse – tanulás koncepciója. A szervezet különböző véletlen válaszokat, viselkedéstörödékeket próbál ki egy helyzetben. Az, amely ezek közül

a helyzet megoldásához, például a táplálék eléréséhez vezet, megerősítődik (ez az effektus törvénye), és ezzel a repertoár szerves, rögzült részévé válik. Vagyis a tanulás alapelve, hogy az két szakaszból áll. Van egy variációgeneráló rész, és ezt követi egy válogatás. Ezt az evolúciós gondolkodást terjesztette ki Karl Bühler (1922), aki szerint valójában fejlődésünk három különböző szelekciós mezőben zajlik. Az egyik a darwini értelemben vett szelekció a fajfejlődést eredményezi, ahol a tét a túlélés, és a viselkedést illetően ez hozza létre az ösztönös viselkedésformákat. A második szint felelne meg a Thorndike-féle, az egyéni élet során érvényesülő magatartási szelekciónak. Ez a szokásalakulás szintje, ahol a tét a kipróbált szokások fennmaradása. A harmadik szint lenne az intellektus, ahol továbbra is lenne egy változatgeneráló és egy szelektáló szakasz, de mindkettő, tehát a generálás és a szelektálás is mentálisan, fejben, tehát a tényleges végrehajtás előtt, s ezáltal sokkal gazdaságosabban menne végbe. Ezeket a megfontolásokat viszi tovább Karl Popper (1972) evolúciós ismeretelmélete. (Lásd erről Pléh, 1995b.)

Ezek a koncepciók újultak meg az utóbbi évtizedekben Changeux (1983, 1989), valamint Edelman (1987, 1990), munkáiban. Az Edelman által neurális darwinizmusnak nevezett elmélet szerint a minket érdeklő szempontból a megismerési mintázatok kibontakozásának fejlődési kulcsa az idegrendszer egyedfejlődése, és ebben az egyedfejlődésben tulajdonképpen különböző neurális hálózati minták közti versengés és szelekció megy végbe: az idegrendszer egyedfejlődése különböző lehetséges koncepciók (fogalmak) hálózati előképeit hozza létre. A perceptuális tanulás elveinek megfelelően a szelekció azután úgy érvényesülne, hogy amelyekkel ezek közül az előképek közül ténylegesen találkozunk, az mintegy felerősítődik, míg a többi degenerálódik. A különböző fogalmak előképei az idegrendszer hálózatszerveződésében bontakoznának ki, s a tanulás csak az ezek közötti szelekciót jelentené. Ezt úgy szokták fogalmazni (Piatelli-Parmalini 1989), hogy ez az instrukciós elmélettel szembeállított szelekciós tanulás-felfogások idegrendszeri megvalósítója.

„SEMMI MÁS, CSAK KAPCSOLATOK”: A KONNEKCIONISTA ALTERNATÍVA

A hagyományos kognitív felfogás egyik legjelentősebb megkérdőjelezője az az elképzelés, amely szerint a megismerés nem szimbólummanipuláció. Ennek a felfogásnak, amelyet két néven szoktunk emlegetni, vagy úgy, mint konnekcionizmust, vagy úgy, mint a párhuzamos megosztott feldolgozás elméletét, igen határozott kihívás jellege van, s az utóbbi évtizedben egészen részletesen több lépcsőben kidolgozott alternatívává vált a klasszikus szimbólum- és szabályközpontú felfogással szemben.

A konnekcionizmus főbb jellemzői

(1) Idegrendszereszerű modellálás. A konnekcionista felfogás nyíltan olyan modelleket szeretne kialakítani a megismerésről, amelyek az idegrendszer működéséből merítik analógiájukat. Ennek megfelelően a feldolgozás egysége náluk nem a szimbólum, hanem a neuronokra emlékeztető (elméleti idegsejtszerű) egységek puszta izgalmi mintázata. Ennek

két fontos következménye van. Az egyik, hogy a konnekcionista felfogás a „semmi egyéb, mint” típusú redukcionista elméletképzés egyik alosztala, már ami a szigorú vagy szélsőséges konnekcionista felfogást illeti. Eszerint tudásunk nem más, mint neurális hálózatok izgalmi mintázata. A másik következmény, hogy éppen a redukcionizmusnak megfelelően a konnekcionizmus „nem áttetsző” típusú megismerés-modellálást valósít meg. Andy Clark (1994, 1995) állította e tekintetben világosan szembe egymással az áttetsző (transzparens) és a nem áttetsző kognitív modelleket. Áttetszőek azok a modellek, amelyek hétköznapi (népi) pszichológiák terminusainak megfelelően kezelik a megismerés világát vagyis például a Fodor (1990) hirdette vélekedés-vágy (belief-desire) koncepciónak megfelelően. E felfogás szerint fejünkben s társaink fejében is bizonyos vélekedések vannak (például Pisti azt hiszi, hogy esik az eső), továbbá ezekhez kapcsolódó vágyak, illetve propozicionális attitűdök, amelyeknek megfelelően vélekedéseink cselekvéseinket irányítják. (Például: Mivel Pisti azt hiszi, hogy esik az eső, ezért esernyőt vesz. Vagy: Mivel Pisti azt hiszi, hogy esik az eső, ezért nem megy el otthonról.) Később még visszatérek rá, hogy a kognitív modellálás ezzel kapcsolatos legfontosabb filozófiai implikációja a konnekcionizmus felől: vajon a hálózatok keretében történő elemzés valóban redukálja-e a népi pszichológia terminusait, vagyis eliminálja-e a pszichológiai szintet, ahogy azt a neurofilozófia eliminatív materializmusa hirdeti (Churchland, 1986), vagy van egy elidegeníthetetlen s redukálhatatlan pszichológiai szint, ahogy azt például Fodor (1990) képviseli?

(2) Minden tudásunk a neurális hálózatok csomópontjainak izgalmaival, s köztük levő facilitációs (serkentő, ingerületet adó) és gátló kapcsolatokkal írható le. A konnekcionista felfogás e tekintetben a hálózatelméletek egy fajtája lesz, az egységek azonban valószínűségi predikciós kapcsolatoknak megfelelően, vagyis a közöttük levő kapcsolaterőségek súlyozottságának megfelelően adják át egymásnak az izgalmat.

(3) A hálózatok címkézetlenek. A hagyományos szemantikus emlékezeti hálózatfelfogásokkal szemben (Collins és Quillian 1972, Kintsch 1974) egy lecsupaszított modellel van itt dolgunk. A hagyományos emlékezeti hálózatokban (innen származik a szemantikus elnevezésük) a kapcsolatoknak logikai címkéi voltak. A PULI és a KUTYA közötti nyíl címkézett az alá-föle rendelésre nézve; a KUTYA és az UGAT közötti nyíl címkézett az alany viszonyra, illetve a predikcióra nézve. A SÖTÉT és a VILÁGOS közötti viszony címkézett az ellentétre nézve és így tovább. Ezzel szemben a konnekcionista hálózatok nem tételeznek fel efféle címkézettséget. A címkézetség ugyanis azt jelentené, hogy a szemantikai viszonyoknak valamiféle önálló szintje van az emberi elmében, márpedig a konnekcionista elképzelés szerint semmiféle külön önálló szintek nincsenek, pusztán kapcsolatok. Maguknak a szinteknek, a hierarchiának a gondolata idegen a konnekcionizmustól, mert az egy szabályközpontú felfogást sugallna.

(4) Nincsenek szimbólumok és szabályok. A szabályok és a szimbólumok világa legfeljebb a rendszer, az emberi megismerő rendszer teljesítményének külső jellemzésére használható. Beszélhetünk például a társas életet irányító szabályokról, vagy a többes szám képzését irányító szabályokról, de ezek csak az egyedi megismerő rendszert kívülről irányító korlátozások, melyek megfelelő visszajelzésen keresztül beállítják majd a rendszer paramétereit, de nem válnak a rendszer sajátjaivá. Hasonló módon a rendszer teljesítményének külső jellemzésére szolgálhat a szimbólumoknak az az értelmezése, ahogy azt az elme reprezentációs elmélete (Fodor 1990, lásd erről Pléh 1995a) hirdeti, vagyis amely szerint szimbólumfeldolgozó tevékenységünk pusztán a szimbólumok formáján (shape) alapszik. Ez a szerveződési szint hiányzik, és csak egy másik rátekintésben, kívülről nézve, a teljesít-

ményt és az eredményeket tekintve elemezhető szimbólumfeldolgozásként, de belülről, a rendszer belső nézőpontjából nem.

(5) Párhuzamos aktiválás és versengés jellemzi a rendszert. Ha például egy szó, mondjuk a TÖR szó felismerését vizsgáljuk, akkor párhuzamos aktiválásokat kapunk. A vízszintes és a függőleges vonalak mint ismertető jegyek a T betűnél bizonyos mértékig (az előzetes tapasztalat alapján beállított súlyozásnak megfelelően) facilitálják mindazoknak a betűknek az aktiválását, amelyekben szerepelnek ezek a jegyek, például az E, É, F aktiválását is és így tovább. Aktiválják azután mindazokat a szavakat, amelyek megfelelő betűkkel kezdődnek (TÉR, TÖK, TAN, TOL). Ezek viszont visszafelé aktiválják azokat a betűket, amelyek szerepelnének ezekben a szavakban és így tovább. Gátló kapcsolatok is vannak, melyek révén például a T-ben levő függőleges és vízszintes egyenes vonal gátolja a különböző görbe vonalú betűk, például az O vagy a G aktiválását. A különböző szavak mint végső elemek, a gátló s facilitáló kapcsolatok összegzése alapján kerülnek egy meghatározott izgalmi állapotba. A párhuzamos aktiválásnak megfelelően valójában egy szó felismerése során, de minden egyéb teljesítményünk során is, műveleteink nem egyszerre egyetlen elem vagy reprezentáció felé konvergálnak, hanem azt a szót fogjuk felismerni, amelyik abban az értelemben a „nyerő” lesz, hogy ez a legaktívabb.

(6) A tudás a hálózat egy részének aktivált állapota. Vagyis a tudás nem valamiféle külön megismerési szinthez tartozna, hanem pusztán aktiválás; az önmagukban értelmetlen s jelentéstelen elemek aktiválása eredményezné.

(7) Minden reprezentáció kicsiny építőkövekből áll össze. Az asztal fogalmának például nem egyszerűen egyetlen csomópont izgalma felel meg, hanem számos kisebb csomóponté, melyek közül az egyik a lapját, a másik a lábait, a harmadik a funkcióját képviseli. Hasonló módon a pohár reprezentációja sem egy helyen található, hanem az üvegszerűségnek, a henger alakú formának, az átlátszóságnak megfelelő „ismertetőjegyek” mind külön mozzanatai a reprezentációnak. Ebből az is következik, hogy a rendszer elégtelen bemenet esetén például az összes, a fogalomhoz tartozó jegyhalmazból csak egyesek aktiválásáig jut el, s ennek megfelelően részleges aktivációk is jellemezni fogják működését. Ez tulajdonképpen a konnekcionista felfogásokat a laza, életlen határu és belül mintázott kategorizációs, reprezentációs felfogásokkal (például a prototípus-elmélettel, lásd Rosch és Mervis, 1975) is rokonítja. Ami azt a korábban felvetett kérdésünket illeti, vajon tudásunk pusztán a környezet valószínűségi viszonyainak leképeződéséből fakad-e, a konnekcionista felfogás egyértelműen egy statisztikus perceptuális tanulási leképező koncepciónak felel meg.

(8) A tanulás a hálózat súlyviszonyainak beállítása. A tanulás tulajdonképpen különböző tanulási szabályoknak megfelelően (a konnekcionista irodalom számos ilyen szabályt ismer, a leghíresebb közöttük a Hebb-szabály) a súlyok beállításából áll. Vannak olyan súlybeállító algoritmusok, amelyek automatikusan emelnek ki együttjárásokat az izgalmi mintázatból. Ezek felelnének meg a perceptuális tanulás elveinek (a konnekcionista zsargon ezeket úgy nevezi: tanulás tanár nélkül), míg a másik felfogás a súlybeállítás visszajelentéses kontroll alatti működését jelenti, s a tanárral való tanulás algoritmusainak feleltethető meg.

(9) A sémák a konnekcionista rendszerben együtt aktivált hálózatrészek. A korábban már említett sémaprobléma valójában úgy „oldódik fel” a konnekcionista gondolkodásban, hogy a sémák nem egyebek, mint a korábbi tapasztalatból fakadó gyakori együttjárási mintázatok. Nincsenek különösebb ugrások vagy határok bármilyen fogalom reprezentációja,

az előbb említett asztal vagy pohár reprezentációja és mondjuk egy speciális társas séma, például egy történetséma között. Nem véletlen ebből a szempontból, hogy David Rumelhart (1975), aki korábban a sémaelméletek egyik leghatározottabb képviselője és a szabály alapú sémaképzés, a történet-nyelvtani gondolkodásmód kialakítója volt (lásd erről Síklaki 1980, Pléh, 1986), a konnekcionista mozgalom egyik legfontosabb pszichológiai képviselőjévé vált. Rumelhart számára ugyanis a konnekcionista gondolkodásmód többek között tulajdonképpen annak bevallását fogja jelenteni, hogy a saját maga által is hangsúlyozott szabályalapú sémaszerveződés valójában valószínűségi elveken alapuló sémakiemelés jelent, amely egyszerű elemekből álló „buta” hálózatokban is megvalósítható.

(10) A „neurális”, a pszichológiai és a számítástechnikai modellálás új szövetsége. A konnekcionizmus, miközben neurális ihletéssel beszél, továbbra is egy gépi gondolkodásmódot valósít meg a pszichológiában. Csak a gépeknek sokkal primitívebb sajátosságokkal jellemzett, s nem áttetsző feldolgozást tulajdonít, mint a klasszikus mintázattereső szimbólumfeldolgozó felfogás. Igazából a bizonyosság és a pszichológiai értékű modellek igazolásának igénye itt is úgy jelenik meg, hogy ha létre tudunk hozni olyan számítógépes modellt, amely ilyen kevés paraméterrel és ilyen kevés tudással felruházva, például csak egy sajátos súlybeállító függvénnyel működve képes eljutni mondjuk, a gyermek igeragozási teljesítményének szintjére, akkor igazoltuk azt, hogy a „pszichológiai teljesítményt” valóban megfelelően jellemeztük a feltételezett redukcionista (neurális ihletésű) modellel.

A konnekcionista felfogás néhány következménye

A konnekcionista felfogás alapvető elkötelezettségeit illetően gyökeres újragondolásra késztetett számos nyelvész, pszichológus és filozófus. Nem arról van szó, mintha egyértelműen egy győztes s mindent elsőprő új paradigmát hozott volna létre, inkább arról, hogy radikális javaslataival világosabb alternatívát mutatott fel a hagyományos felfogások számára, s ezzel saját premisszáik határozott újrafogalmazására készítette azokat.

Az egyik újragondolandó alapidilemma a szabályok természete és forrása. Vajon ezek pusztán a leíró tudós segédeszközei-e (ez lenne a hagyományos nominalista felfogás, amelyet annak idején Chomsky már oly sokat bírált, lásd Chomsky 1957, 1965, 1968, 1995); a társas szerveződés valamiféle racionális vagy pusztán szeszélyszerűen konzervatív konvencióiból, illetve hagyományaiból fakadnak-e (amint azt bizonyos Wittgenstein-értelmezések megengedik, lásd Neumer 1991, Nyíri 1994); vagy pedig az elme sajátjai, individuális körlátok, melyek az emberi tapasztalatból, illetve a veleszületett szerveződésből szükségszerűen levezethetők.

A másik visszatérő vitakérdés a lineáris szekvenciális feldolgozás természete egy felépítésében nyilvánvalóan párhuzamos feldolgozásokat is involváló rendszerben, mint amilyen az emberi idegrendszer. Lehet azt hirdetni, hogy ez egy másodlagos, virtuális feldolgozási mód (Clark, 1995). Felvethető azonban nemcsak technikai problémaként, hanem úgy, hogy elvezet ahhoz a kérdéshez is, hogy hol helyezkedik el a tudatosság és a self, az én integráló szerepe (Dennett, 1990, 1991, Dennett és Kinsbourne, 1992).

Végül visszatérő vitatéma a magasabb gondolkodási formák eredetének kérdése: honnan származnak a sajátosan emberi gondolati mintázatok? Az elme saját belső önkibontakozásából, vagy a társas élet szabályszerűségeiből?

Szabály és szabálytalanság: konnekcionizmus és a nyelv szerveződése

A konnekcionizmus szabállyal kapcsolatos állásfoglalásait legjellegzetesebben a nyelvi szerveződést érintő viták mutatják. Ezek lényegi visszatérő mozzanata, hogy vajon a szabályok levezethetők-e pusztán egy szabályokat nem ismerő hálózat önszerveződési sajátosságaiból, melyek a bemeneti mintázat statisztikáját képezik le, vagy szükségünk van a szabályfogalom további feltételezésére is. A visszatérő, s legtöbbet vitatott illusztratív példán mutatnám ezt be, bár kétségtelen, hogy a „puszta” tanulógépezetként felfogott hálózatok jellegzetességei számos más nyelvi területen, például a beszédfeldolgozásban, bizonyos értelemben a mondattani megértés kutatásában, a beszédprodukció közbeni szövétesek tanulmányozásában is termékenynek bizonyultak.

Rumelhart és McClelland (1987) egyik első részletes példája a konnekcionista szemléltre az angol múlt idő elsajátításával kapcsolatos. A hagyományos nyelvpaszichológia felfogása szerint az óvodáskorban jellegzetes eltérés van a szabályos és a rendhagyó igék között. Míg a szabályos igéknél folyamatos fejlődés figyelhető meg 2 és 6 év között, a szabálytalanknál egy jellegzetes U alakú görbét találunk. Kezdetben a gyerekek teljesítménye jó, aztán leromlik, majd újra stabilizálódik (Ervin 1964, MacWhinney 1978). Ennek hagyományos magyarázata az, hogy kezdetben a gyermek elemeket sajátít el. Mivel a rendhagyó múlt idők, például *came*, *went* stb. viszonylag gyakoriak, ezért ezeket helyesen tanulja meg. A középső szakaszban azonban, mikor felfedezi a szabályt, azt, hogy a múlt időt az *-ed*-nek a tőhöz való hozzátételével képezzük, teljesítménye hirtelen leromlik. Túlgeneralizál, a szabályt a rendhagyó alakokra is kiterjeszti. A harmadik szakaszban azután megtanulná, hogy a kivételekre nem kell érvényesíteni a szabályt.

Rumelharték számítógépes szimulációkkal alátámasztott felismerése az volt, hogy mindezt a teljesítményt egy gépi tanulórendszerrel biztosítani lehet úgy is, hogyha nem tételezzük fel és nem használjuk a szabály fogalmát, pusztán egy olyan asszociatív tanulógépet teszünk fel, melynek van egy bemeneti és kimeneti rétege, és közöttük egy rejtett rétege. A bennünket érdeklő tanulási folyamat a rejtett rétegekben folyik. Ha megfelelően állítjuk be a gyakorisági viszonyokat és feltételezzük, hogy kezdetben a rendhagyó igék gyakorisága igen nagy, később viszont a gyermekhez irányuló beszéd megváltozásával viszonylagos gyakoriságuk csökken, akkor a pusztán asszociatív tanulógépezet ugyanazt a teljesítményt fogja leképezni, mint amit a gyermekek produkálnak. Vagyis a gyermekek teljesítménye pusztán egyedi alakpárok (jelen idő–múlt idő) asszociatív párosításával megmagyarázható lenne.

Rumelharték munkája hatalmas vitairódmalmat indított meg. Ennek csak lényeges vezérpólusaira szeretnék itt utalni. Az egyik vitapont, amit különösen élesen fogalmaz meg Pinker és Prince (1988), hogy a tanulás alapját képező bemeneti jellemzés tulajdonképpen túl gazdag inputot ad a tanulógépnek. Abban már igazából a rejtett nyelvi (fonológiai) szabályok is benne foglaltatnak.

A másik vitapont természetesen az, hogy a gépi modellálásokban meglehetősen önkényesen lehet kiválasztani a bemeneti statisztikákat. Nincsen igazi fogódzó, hogy hogyan felleltethetők meg bizonyos tanulási ciklusok a két-, három-, négyéves gyermek teljesítményének és így tovább. Magyarán, addig tologatjuk a transzformációkat a gép tanulási ciklusai és az életkori szakaszok között, amíg a kettő közt valamilyen megfelelést nem találunk. Egy kicsit laza empirikus megoldások és másodlagos illesztés jellemzi ezeket a szimulációkat.

Hasonló „szabályviták” folynak az alaktani feldolgozást illetően is. Vajon amikor a *ke-*

zet szóalakot megértjük, akkor azt viszonyítjuk-e a kéz elvont formához, s ebben a viszonyításban aktiválódik-e a rövidülés morfológiai szabálya, vagy egyszerűen arról van szó, hogy asszociatív módon egyenként mindegyik alak mindegyik alakhoz kapcsolódik. Bármilyen furcsa is lenne, és bármilyen hatalmas emlékezeti kapacitást is igényelne egy-egy ilyen leképezéses rendszer, nem szabad ezt eleve kizárnunk, hiszen az idegrendszeri hálózatalakítás kapacitásai sokkal nagyobbak, mint ahogy azt korábban gondoltuk volna. (E vitákról lásd a Lima, Corrigan és Iverson 1994.)

A szabályvitáknak egy sajátos, ha nem is kompromisszumos, de vegyes feloldását próbálja adni Pinker újabb modellje (Pinker, Punter és Prince, 1994). Az ő felfogása szerint a nyelv mentális reprezentációjában egyszerre vannak szabályok és asszociatív hálózatok. A kettő azonban eltérő érvényességi területű. A szabályok a „szabályos alakokra” vonatkoznak, az asszociatív hálózatok működtetése pedig a rendhagyó alakokra. Vagyis például a *van-volt* a konnekcionista elveknek megfelelően válik hozzáférhetővé mint múlt idő, míg a *tanul-tanult* a múlt időt képző szabályok alapján. A nehéz kérdés persze az *iszik-ivott*. Szabályos ez vagy rendhagyó? Pinker különböző érveket sorol fel a kettősségi felfogás mellett. Az egyik érve, hogy kísérleti helyzetekben szabályos alakoknál, vagyis amikor például azt a szót halljuk, hogy *asztalt* és utána azt kell olvasnunk, hogy *asztal*, facilitáció figyelhető meg, míg rendhagyó alakoknál nincsen facilitáció, például a *went* nem facilitálja a *go* felismerését, ezek mintegy külön elemként tárolódnak egy asszociatív emlékezetben. Ezzel a felfogással az egyik probléma az, hogy az elemek közötti facilitációs viszonyokat valójában a konnekcionista hálózatok is jellemezni tudnák. Inkább azt mondanók, hogy egy konnekcionista hálózatban a *went* és a (helytelen) *goed* között is kellene legyen kapcsolat.

Pinker másik érve a kettős neurológiai disszociációval kapcsolatos. Nyelvfejlődési elmaradással jellemzett gyerekeknek különleges nehézségeik vannak a szabályos múlt idő képzésével. Ugyanakkora esélyük van a szabályos, mint a szabálytalan múlt idő helyes alakítására. Pinker feltételezése szerint náluk a szabályépítő grammatikai rendszer sérült, ezért asszociatív módon egyedileg tanulják meg az egyes jelen-múlt idő párokat. Ezzel szemben a Williams-szindrómás gyerekeknél fordított lenne a helyzet, náluk szupergrammatizmus lenne jellemző: esetükben a múltidő-képzési szabály túláltalánosítása még a szokásosnál is nagyobb lenne. Ezt persze sokan megkérdőjelezik a fejlődési zavaros gyerekekkel kapcsolatos vizsgálataik alapján, például Karmiloff-Smith (1994).

Van Pinker kompromisszumos megoldásának egy általánosabb vonatkozása, amelyre a későbbiekben még röviden visszatérek. A konnekcionista, asszociatív és a szabályalapú megközelítés nála azonos érvényesülési szintű reprezentációk, a kettő között nem megvalósítási vagy implementációs viszony van. Vagyis ezzel az egy szintre emeléssel kizárja azt a lehetőséget, hogy valójában a szabály működése mögött is súlybeállító neurális hálózatok működése állna. A kettős felfogás sok képviselője Smolensky (1988) nyomán viszont éppen így képzei el a két rendszer viszonyát.

Az elme, a tudat és az én eltűnése a konnekcionizmusban

A konnekcionista szemlélet legfontosabb világgépi sugallata a feldolgozási mechanizmusok párhuzamosságával és az interpretált szimbólumok helyett az önmagukban nem ártétszó feldolgozási csomópontok feltételezésével kapcsolatos. Közismert, hogy a hagyományos kognitív felfogás igen bensőséges kapcsolatot tételezett fel a szekvenciális feldolgo-

zás, a feltételezett egységes központi kapacitáskorlát, és ezzel a központi kapacitásoknak és erőforrásoknak megfeleltetett folyamatszerű tudatosulás, reifikáltnak pedig az énfogalom között (lásd erről az értelmezésről Pléh, 1990). Amikor a konnekcionista felfogás azt kezdi el hangsúlyozni, hogy nincs egyetlen központi kapacitás és nincs egy központi „teremfelügyelő”, aki felelős lenne az erőforrások elosztásáért és a számítások eredményeinek integrálásáért, hanem egymással versengő párhuzamos feldolgozások vannak, amelyek egyszerűen viszonylagos súlyuk révén eredményeznek egy „nyertest”, akkor ezzel egyben megkérdőjelezi a sorrendezett diszkurzív gondolkodás elsődlegességének elvét is. S implikációs módon a közös belső ÉN, a belső integráció fogalmát is.

Ez a világ tehát alapvetően rendezetlen. Zűrzavar, káosz jellemzi, amelyben viszonylagos nyugvópontok a hálózatok állapotegyenleteinek megfelelően találhatóak. A párhuzamosságok révén és az integratív én hiánya miatt nemcsak kaotikus ez a világ, hanem „üres” is. Hiszen a számítási csomópontok maguk semmiféle áttetsző jelentéssel nem bírnak, a hálózatban egy radikális konnekcionista szerint egyszerűen csomópontok közötti súlyozási viszonyok léteznek csak, amelyek együttesen, összes kapcsolataik révén adják ki, hogy itt igazából asztalról, fáról, vagy a Szentháromságról van szó. Egy újabb megrendülése ez a hagyományos világ- és emberképnek. Ahogy a teremtmény megkérdőjelezésével a darwini emberkép egy kicsit a világegyetem meglehetősen hideg kozmoszába helyezte ki a reszkető embert, miként azt Bertrand Russell (1976) jellemezte igen szemléletesen, üressé téve az istentelen világot, és bizonytalanná benne az embert, most a belső világ is üressé válik, hiszen lélek nélküli. Megszűnik az én, mint a bizonyosság és az integráció kiindulópontja.

Tudjuk jól persze, hogy ez a megrendülés nem teljesen újkeletű. Az én és a psziché nélküli felfogás már a hagyományos újkori gondolkodást is jellemzi, például kitüntetetten Hume felfogását vagy a kísérleti pszichológia kezdeteit Wundt munkáiban (1896), melyektől kezdve a pszichológia mindig a lélekfogalom feltételezése nélkül élt. Ehelyett azonban újra és újra becsempésztünk valami mást. Lélek helyett az Én-t, a self-et, a tudatot, amelyek, ha nem is mint külön létezők, de mint egységesítő integrációs pontok mindig biztos referenciát jelentettek.

Az én megkérdőjelezése, az ego és a self zárójelbe tétele a hálózati egyensúlyok és a párhuzamos felfogások koncepciójának megfelelően másoknál is megkérdőjeleződik. Daniel Dennett (1990, 1991, 1995, Dennett és Kinsbourne 1992) narratív tudatfelfogásában az úgynevezett többszörös kéziratváltozat-modellben az élményvilág mindig egy sajátos idői rendbe szervezett történetalkotás révén kap látszólagos egységességi körvonalat. Életünkéről, a velünk történő eseményekről számtalan különböző történetet dédelgetünk magunkban, s ezeknek a történeteknek mintegy közös nevezője, Dennett saját kifejezésével, gravitációs súlypontja lesz a feltételezett én. Az én nem egy valódi realitás, hanem egy konstruált, megalkotott folytonosság és folyamatosság, mintegy kivetítése az élmények sokaságának, ahogyan azt már Hume is látta:

A lélek [...] nem más, mint a különböző észleletek rendszere vagy sorozata... összetevődik belőlük, vagyis nem azt mondom, hogy a szellem rendelkezik különféle észleletekkel. A szellem nem szubsztancia, amelyhez ezek inherens módon kapcsolódnak. (David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. Budapest, Gondolat, 1976, 611., Bence György ford.)

A Dennett és mások megfogalmazta narratív felfogás, miközben bizonyos életfunkciókat ellátó hálózatokról beszél, a folyamatosságot és a koherenciát az elbeszélések világában keresi. Egyben azt is megvilágítja, hogy a konnekcionizmussal és társaival, párhuzamaival létrejött új természettudományos „tudatelméletek” miben térnek el mind a hagyományos behaviorizmustól, mind a hagyományos redukcionista materializmustól. Az eltérés egyik vonala az, hogy – maradjunk csak most maguknál a konnekcionista társaknál – miközben az embert a behavioristák módjára ők is szokások sokaságaként képzelik el, a hangsúlyt a kognitívizmus keretein belül maradván a külsőről a belsőre helyezik. A szokások sokasága már nem egyszerűen a viselkedésben jelenik meg, hanem a viselkedés mögött álló, azt megvalósító, azért felelős komputációs rendszer szerveződésében, amely esetükben persze nagyon emlékeztet a Hull (1943)-féle szokás-család rendszerre. Még egy fontos eltérés van, ha már Hullt emlegettem. Hullnál és a klasszikus meg a neo-behavioristáknál is a szokások izoláltan léteznek. A hálózatos gondolatrendszerből kiinduló konnekcionista társaknál viszont a kapcsolatok egymásnak felelgetnek, egy teljes rendezett kapcsolathálózatot alkotnak. Minden ingerre sokféle válasz lehetséges. Ebben már Hull is hitt. Nem foglalkozott azonban még azzal, hogy az *s* és az *r* közé behelyezett *H* szokások világában miféle kapcsolatok vannak e szokások között. A konnekcionizmusban viszont ez válik a lényeges mozzanattá. Hasonló eltérés ez, mint az egyrétegű és a többrétegű perceptronok közötti eltérés.

A másik mozzanat, amelyben a hagyományos materializmustól és a viselkedésmélettől egyaránt eltér mind a konnekcionista társak, mind például Dennett felfogása, a szociális mozzanattal kapcsolatos. Dennett maga szemléletesen szemiotikai materializmusnak nevezi felfogását, egyszerűen azért, mert feltételezései szerint maga a narratív világ sajátos ablakot nyit a társas meghatározottság felé. Énünket konstruáljuk, és a konstrukció narratív eszközeit valójában a társas világból vesszük. Ezzel el is értünk a konnekcionizmus harmadik kihívó mozzanatához.

Konnekcionista modellálás és a társas világ

A konnekcionista felfogás saját maga megfogalmazza, hogy a koherencia és a logika forrását az egyénen kívülre helyezi. Ebben határozottan szemben áll a karteziánus mentalizmussal, beleértve annak mai képviselőit, például Fodor (1990) megismerési felfogását is. Rumelhart különösen világosan érezteti azt, hogy az emberi gondolkodás különlegessége egy önmagában értelmetlen és koherencia nélküli hálózatrendszer keretei között abban keresendő, hogy egyszerűen s könnyen ismerünk fel mintázatokat a környezetünkben (ez éppen a hálózatrendszer hatékonyságának mutatója), és vagyunk ugyanakkor képesek saját magunk alakítani környezetünket. Az a hagyományos út, amelyet először a Vigotszkij (1971) iskola fogalmazott meg mint a külsőtől a belsőhöz vezető utat, a konnekcionista felfogásban úgy jelenik meg, mint egy sajátos külső séma befelé közvetítése. A gondolkodás koherenciájának titka tulajdonképpen a külső társas világ és a belső modellek közötti, feltehetően egyirányú kapcsolatban keresendő. A konnekcionista felfogás kissé szabad értelmezésében azt lehetne mondani, hogy az, amit a Fodor és Pylyshyn (1988) megfogalmazta kritika számon kért a konnekcionizmustól, vagyis, hogy hol van benne a pusztá érintkezés (*a* kapcsolódik *b*-hez) és a logika (például *a* eleme *b*-nek, az *a* és *nem-b* közötti különbség stb.), végül is a szociális koherenciára vezethető vissza. Fodor reprezentációs elméletében

valamiféle izomorfizmus van a gondolatok oki meghatározottsága és a közöttük levő implikációs viszonyok között.

Ez a beépített, előhuzalozott „gondolat nyelve” felfogás (Fodor, 1975, 1985, 1990) a konnekcionista keretekben wittgensteiniánus felhangú pusztá társalgási koherencia kérdését válik. Mivel így tanultunk meg összefüggőnek elfogadni dolgokat, ezért éppen ezeket a korlátokat érvényesítjük, de valójában ez nem valamiféle szükségszerű belső rendje, valamiféle előhuzalozottsága hálózatainknak. A dennetti felfogásban megteremtett belső történet is a koherencia forrása, és nem valamilyen automatikusan érvényesülő logikai rend. A bennünk levő, vagy mondjuk így, a fejünkben levő relevancia-összefüggés a társalgásainkban, a közöttünk levő legfőbb kapcsolatokban megjelenő összefüggések tükré lenne. A gondolat rendje egy Grice-féle (Grice, 1988) rendként jelenik meg.

A TÖBBSZÖRÖS MODELLÁLÁS KÉRDÉSE

A konnekcionizmus és a szimbolikus paradigma között a külső szemlélő számára igen termékenynek tűnő vita és gondolatcsere indult el. Azért hangsúlyozom a külső szemlélőt, mert a vitában részt vevők számára ezek sokszor süketek párbeszédének benyomását keltik. A radikális konnekcionista és a radikális szimbólumkezelő felfogás ugyanis nem tud mit kezdeni egymással. Az utóbbi tíz évben többféle kettős felfogás jelent meg. Vannak pusztán kiegészítő kettős koncepciók, ilyen Pinker már említett elgondolása, de ezt hangsúlyozta annak idején a konnekcionizmusról alkotott kritikájában Lachter és Bever (1988) is, kiemelve, hogy a szokások és a szabályok mintegy együttesen jellemzik az emberi viselkedés szerveződését. Pinkernél ez egy kiegészítő kettősség. Vannak viselkedéseink, amelyeket a szokásképződés, és vannak, amelyeket a szabályszerződés irányít.

Egy másik jellegzetes kettősségi felfogás kicsit a Vigotszkij-féle magasabb és alacsonyabb rendű koncepció (Vigotszkij 1971) újraértelmezése a konnekcionizmus fényében. Legjellegzetesebben Hernád István (1993) szimbólumlehorgonyzási koncepciójában jelenik ez meg. A klasszikus szimbólumkezelő felfogás üres szimbólumokkal dolgozik, pusztá formákkal, nem tudja ezeket összekapcsolni a percepció világával, ahogy azt például már Dreyfus (1979) vagy Searle (1992) kritikája is kiemelte. A konnekcionista felfogás viszont nem tud mit kezdeni a rendezett gondolatmenetekkel, a szekvenciális szimbólumfeldolgozó rendszerrel. A kettő a következő kiegészítő viszonyba kerül egymással. A perceptuális lehorgonyzást, az elemi kategóriaképzést automatikusan működő konnekcionista rendszerek valósítanák meg, amelyek szimbólumokat hoznak létre, s ezeken a szimbólumokon egy hagyományos szekvenciális gondolatmenet, ha úgy tetszik, komputációs rendszer érvényesülne.

A legjellegzetesebb „megvalósítási viszony” elmélet Smolensky nevéhez fűződik. Smolensky azt hangsúlyozza, hogy megismerésünknek van egy szimbolikus és egy szimbólum alatti, szubszimbolikus modellálási szintje. A konnekcionizmus nem egyszerűen az idegsejtek működését hivatott leírni, hanem a szimbólum alatti szintet, amelyből mintegy emergens módon bontakoznak ki a már szabályokkal jellemzett szimbolikus működések. Szubszimbolikus szinten a természeti okozás törvényei érvényesek, a

szimbolikus szinten viszont már a szemantika. Ezt a gondolatmenetet viszi tovább Andy Clark (1994, 1995). Ő úgy gondolja, hogy minden működésünkre kétféle finomságú mikroszkóppal tekinthetünk. Ha nagyon finom mikroszkóppal nézünk, akkor mindig értelmezetlen hálózatok statisztikus működését fogjuk látni. Ez nem lesz transzparens, nem fog semmit mutatni arról, hogy mit is gondolunk. Nagy léptéket véve azonban transzparens rendszert találunk, amely többé-kevésbé megfeleltethető a szimbolikus szekvenciális gondolkodásnak.

Valójában ki is egészíthetjük ezt a koncepciót. Saját véleményem szerint tulajdonképpen hármas gondolatmenetben kellene elképzelnünk a megismerés megfelelő vagy helyes modellálását, és ebben a szimbolikus és a szimbólum alatti folyamatok helyét. Nemcsak a rendhagyó, szokatlan vagy furcsa esetekben, hanem minden megismerési folyamat esetén kialakulnak a fejünkben prototípus jellegű reprezentációk, s ezeken működő asszociatív valószínűségi hálózatok. A legelvontabb és legmerevebb kategóriákkal jellemzett rendszerekről is kialakítunk egy konnekcionista rendszert. Az elemzés egy második szintje a szabályok és a proposíciós reprezentáció világa. Ez lenne a Fodor-féle gondolat nyelvének világa. Ez valamiféle eleve meglévő vagy nagyon korán kialakult logikának megfelelő implikációs szabályokat „visz rá” gondolatmenetünkre. A proposíciók világa azonban még nem elég. Azok még nem adnak számunkra koherenciát. A koherencia az egyedi proposíciók világán túlmenő, megteremtett társas eredetű rend, s ez a társalgási, illetve narratív modelleknek megfelelő szociális eredetű működéseket eredményez. Van tehát kétféle biológiai rendszerünk, melyek közül az egyik elemi valószínűségi jellegű, és mindig, minden területen működik, a másik pedig logikai, pozicionális jellegű, és csak a nyelvszerűen rendezett területeken működik, ahol valóban szimbólumok manipulációjáról van szó. A harmadik szint egy erőteljesen szociálisan meghatározott és a külső és belső koherencia analógiáját kereső rendszer.

IRODALOM

- Broadbent, D.: *Perception and communication*. New York: Pergamon Press, 1958.
 Bühler, K.: *Die geistige Entwicklung des Kindes*. Jena: Fischer, 1922. III. kiadás.
 Changeux, J.-P.: *L'homme neuronal*. Paris: Fayard, 1983.
 Chomsky, N.: *Syntactic structures*. Hága: Mouton, 1957. Magyarul: Chomsky 1995.
 Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965.
 Chomsky, N. (1968): *Language and mind*. New York: Harcourt, 1968. Magyarul: Chomsky 1995.
 Chomsky, N.: *Reflections on language*. New York: Pantheon, 1975.
 Chomsky, N.: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Bp: Osiris-Századvég, 1995.
 Churchland, Paul: *Neurophilosophy*. Cambridge, Mass.: MIT Press. 1986.
 Churchland, Patricia S. és Sejnowski, T. J.: *The computational brain*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.
 Clark, A.: *Associative engines*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1994.
 Clark, A.: *A megismerés építőkövei*. Bp., Osiris, 1995.
 Collins, A. M. és Quillian, M. R.: Experiments on semantic memory and language comprehension. In: Gregg, L. W. (szerk.): *Cognition in learning and memory*. New York: Wiley, 1972. 117–147.
 Csányi Vilmos: *Az evolúció általános elmélete*. Bp., Akadémiai, 1979.
 Csányi Vilmos: *Evolúciós rendszerek*. Bp: Gondolat, 1985.
 Csányi Vilmos: *Viselkedés, gondolkodás, társadalom. Etológiai megközelítés*. Bp., Akadémiai, 1994.

- Dehn, N. és Schank, R.: Mesterséges és természetes intelligencia. In: Pléh Csaba (szerk.): *Gondolkodáslélektan. I.* Bp., Tankönykiadó, 1989. 213–256.
- Dennett, D.: The interpretation of texts, people and other artifacts. *Philosophy and Phenomenological Research*, 1, Supplement. 1990. 177–194.
- Dennett, D.: *Consciousness explained*. Boston: Little Brown, 1991.
- Dennett, D.: *Darwin's dangerous idea*. New York: Simon and Schuster, 1995.
- Dennett, D. és Kinsbourne, M.: Time and the observer: The where and when of consciousness in the brain. *Behavioral and Brain Sciences*, 15, 1992. 183–247.
- Dreyfus, H.: *What computers can't do: A critique of artificial intelligence*. 2. kiadás. New York: Harper, 1979.
- Dretske, F.: *Knowledge and the flow of information*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1981.
- Dretske, F. (1988): *Explaining behavior: Reasons in a world of causes*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1988.
- Edelman, G. M.: *Neural Darwinism*. New York: Basic Books, 1987.
- Edelman, G. M.: *The remembered present: A biological theory of consciousness*. New York: Basic Books, 1990.
- Ervin, S.: Imitation and structural change in children's language. In: Lenneberg, E. (szerk.): *New directions in the study of language*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1964. 163–189.
- Fodor, J.: *The language of thought*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1975.
- Fodor, J.: Fodor's guide to mental representation: The intelligent auntie's vademecum. *Mind*, 94, 1985. 76–100.
- Fodor, J.: *A theory of content and other essays*. Cambridge, Ma.: MIT Press, 1990.
- Fodor, J. és Phyllyshyn, Z.: Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis. *Cognition*, 28, 1988. 3–71.
- Gibson, J.: *The senses considered as perceptual systems*. Boston: Houghton Mifflin, 1966.
- Grice, E. P.: Jelentés és A társalgás logikája. In: Pléh Csaba, Síklaki István és Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp., Tankönyvkiadó, 1988. 233–250.
- Haugeland, J.: The nature and plausibility of cognitivism. *Behavioral and Brain Sciences*, 2, 1981. 215–226.
- Hernád István: A szimbólumlehorgonyzás problémája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 32–33, 1993. 335–346.
- Hernád István: Neokonstruktivizmus: A kognitív tudományok egységesítő korlátja. *Pszichológia*, 14, 1994. 289–304.
- Hofstadter, D. R.: *Gödel Escher Bach*. New York: Basic Books, 1979.
- Hull, C. L.: *Principles of behavior*. New York: Appleton-Century, 1943.
- Hume, D.: *Értekezés az emberi természetről*. Budapest: Gondolat, 1976.
- Jackendoff, R.: *Consciousness and the computational mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987.
- Johnson-Laird, P.: *Mental models*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.
- Kampis György: *Self-modifying systems in biology and cognitive science*. Oxford: Pergamon Press, 1991.
- Karmiloff-Smith, A.: *Beyond modularity*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.
- Kintsch, W.: *The representation of meaning in memory*. Hillsdale: Erlbaum, 1974.
- Kosslyn, S. M.: *Image and the mind*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.
- Kosslyn, S. M.: *The resolution of the imagery debate*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994.
- Lachter, J. és Bever, T. G.: The relationship between linguistic structure and associative theories of language learning. *Cognition*, 28, 1988. 195–247.
- Lima, S. D., Corrigan, R.L. és Iverson, G. K. (szerk.): *The reality of linguistic rules*. Amsterdam: Benjamins, 1994.
- MacWhinney, B.: The acquisition of morphophonology. *Monographs for the Society of Research in Child Development*, 43, 1978.
- Mayr, E.: *The growth of biological thought*. Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1982.
- Minsky, M. L.: *Semantic information processing*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1968.

- Minsky, M. L.: A framework for representing knowledge. In: Winston, P. H. (szerk.): *The psychology of computer vision*. New York: McGraw Hill, 1975. 211–277.
- Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1991.
- Newell, A., Shaw, J. C. és Simon, H.: Elements of a theory of human problem solving. *Psychological Review*, 65, 1958. 151–166.
- Newell, A.: Physical symbol systems. *Cognitive Science*, 4, 1980. 251–283.
- Newell, A.: *Unified theories of cognition*. Cambridge: Harvard University Press, 1989.
- Newell, A. és Simon, H.: A tapasztalati számítógéptudomány – szimbólumok és keresés. In: *A rendszermélelet mint társadalmi igény*. Bp., Akadémiai, 1982. 227–256.
- Norman, D. (szerk.): *Perspectives in cognitive science*. Hillsdale: Erlbaum, 1981.
- Nyíri J. Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. Bp., T-Twins, 1994.
- Olson, D. R.: *The world on paper*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Penrose, R.: *A császár új elméje*. Bp., Akadémiai, 1993.
- Piaget, J.: *A szimbólumképzés gyermekkorban*. Bp., Gondolat, 1978.
- Piaget, J.: *Hat tanulmány*. Bp., Piaget Alapítvány, 1990.
- Piatelli-Palmarini, M.: Evolution, selection, and cognition. *Cognition*, 31, 1989. 1–44.
- Pinker, S.: Rules of language. *Science*, 253, 1991. 530–535.
- Pinker, S. és Prince, A.: On language and connectionism. *Cognition*, 28, 1988. 73–193.
- Pinker, S. és Prince, A. (1994): Regular and irregular morphology and the psychological status of rules of grammar. In: Lima, S. D., Corrigan, R. L. és Iverson, G. K. (szerk.): *The reality of linguistic rules*. Amsterdam: Benjamins, 1994. 321–350.
- Pléh Csaba: *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Bp., Akadémiai, 1986.
- Pléh Csaba: A számítógép és a pszichológia. *Világosság*, 31, 1990. 527–541.
- Pléh Csaba: Az asszociáció reneszánsza a kognitív pszichológiában. *Janus*, IX–2, 1991. 12–22.
- Pléh Csaba (1995a): A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk”: A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris–Századvég, 1995. 149–171.
- Pléh Csaba (1995b): Popper és a pszichológia. *Replika*, 1995. 17–18, 67–86.
- Popper, K. R.: *Objective knowledge: An evolutionary approach*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Pylyshyn, Z. W.: *Computation and cognition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1984.
- Pylyshyn, Z. W.: Amit a lelki szem mond a lelki agynak: A mentális képek kritikája. In: Pléh Csaba (szerk.): *Gondolkodáslélektani szöveggyűjtemény*. Bp., Tankönyvkiadó, 1989. 66–101.
- Rosch, E. és Mervis, C. B.: Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology*, 7, 1975. 573–605.
- Rumelhart, D. E.: Notes on a schema for stories. In: Bobrow, D. G. és Collins, A. M. (szerk.): *Representation and understanding*. New York: Academic Press, 1975. 211–236.
- Rumelhart, D. E. és McClelland, J. L.: *Parallel distributed processing. Vol. 1*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1986.
- Rumelhart, D. E. és McClelland, J. L.: Learning the past tenses of English verbs: Implicit rules or parallel distributed processing. In: MacWhinney, B. (szerk.): *Mechanism of language acquisition*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987. 195–248.
- Russell, B.: *Miszticizmus és logika*. Bp., Európa, 1976.
- Searle, J.: *The rediscovery of the mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.
- Séra László: A képzelet pere a kognitív pszichológiában. In: Séra László és Komlósi Annamária (szerk.): *Perceptuális tanulás és képzelet*. Bp., Tankönyvkiadó, 1984.
- Shepard, R. N. és Cooper, L. A.: *Mental images and their transformations*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982.
- Síklaki István: *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások*. Bp., MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980.
- Simon, H.: *Korlátozott racionalitás*. Bp., Közgazdasági, 1982.

Smolensky, P.: On the proper treatment of connectionism. *Behavior and Brain Sciences*, 11, 1988. 1–74.

Thorndike, E. L.: Animal intelligence. *Psychological Review, Monograph Supplements*, 2, No.4. Magyarul in: Pléh Csaba (szerk.): *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény, I.* Bp., Tankönyvkiadó, 1983. 215–223.

Vigotszkij, Sz. L.: *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése.* Bp., Gondolat, 1971.

Winograd, T.: What does it mean to understand language? In: Norman, D. (szerk.): *Perspectives in cognitive science.* Hillsdale: Erlbaum, 1981.

Wittgenstein, L. (1992): *Filozófiai vizsgálódások.* Bp., Atlantisz, 1992.

Wundt, W.: *A lélektan alapvonalai.* Bp., Franklin, 1986.

Kováts Ildikó

KOMMUNIKÁCIÓ- ÉS MÉDIAKUTATÁS NEMZETKÖZI PERSPEKTÍVÁBÓL

A kommunikáció- és médiakutatók egyik legkiterjedtebb és legismertebb nemzetközi szervezete az International Association of Media and Communication Research (Nemzetközi Média- és Kommunikációkutatói Társaság), rövidítésben IAMCR. A Társaság az elmúlt évben Szöulban közgyűlést és világkonferenciát, ebben az évben pedig Portorozsban tudományos konferenciát tartott. Dolgozatunk erről a két eseményről számol be, mégpedig elsősorban azt a megfontolást szem előtt tartva, hogy a nagy nemzetközi tudományos szervezetek tanácskozásai nyomán képet alkothatunk magunknak arról, melyek a világ különféle tájain a legfontosabb kutatási témák, milyen problémák izgatják a szakembereket, milyen orientációk határozzák meg a vizsgálódások főbb irányait. Mindennek tükrében a saját tennivalóinkat is jobban meg tudjuk ítélni, illetve felfigyelhetünk néhány, a hazai környezetben egyelőre esetleg még latens kommunikációs problémára.

NÉHÁNY SZÓ AZ IAMCR-RÓL

Az 1959-ben létrehozott IAMCR a kommunikációkutatók két nagy nemzetközi szövetségének egyike – a másik a Nemzetközi Kommunikációs Társaság, az ICA (International Communication Association). A két intézmény közötti különbségek röviden a következőkben foglalhatók össze. Az IAMCR, mint neve is mutatja, elsősorban a tömegkommunikációs kutatásokra specializálódott kutatók szövetsége, míg az ICA profilja szerteágazóbb: a személyközi kommunikáció és a szervezeti kommunikáció legalább akkora súllyal szerepel a kutatók témái között, mint a tömegkommunikáció. Az IAMCR tagságában az európai kutatók vannak többségben, és összetétele sokkal „nemzetközibb” mint az ICA-jé, amelynek tagsága túlnyomórészt amerikai, elsősorban észak-amerikai kutatókból áll. A két szervezettel kapcsolatosan más, „puhább” különbségek is megfogalmazódtak. Egyesek szerint az IAMCR az elmúlt évtizedek során baloldaliabb, mások szerint kritikusabb volt, mint az ICA. Volt, aki az ICA-ban folyó munkát tudományosan magasabb színvonalúnak tartotta, mint az IAMCR-ben folyót, mások viszont túl pragmatikusnak, alkalmazzott jellegűnek, és az USA-ra vonatkoztatva, belterjesnek minősítették azt.

A két szövetség közötti különbségek az utóbbi időben, úgy tűnik, csökkenőben vannak. Ennek egyik jele, hogy a rangosabb kutatók igyekeznek mindkét szövetségben jelen lenni – ha esetleg a tagság szintjén nem is, a rendezvények szintjén mindenképpen. Az IAMCR szöuli konferenciája után néhány nappal az ICA Sidneyben rendezte közgyűlését és konferenciáját – talán első alkalommal távol Amerikától – és a mindkét konferencián részt vevő kutatók kedvezményekben részesültek. Közeledés látszik a kutatási profilban is. Az IAMCR profilja bővül: a hagyományosnak nevezhető tömegkommunikáció határainak fel lazulásával, az új, tömegessé váló kommunikációs eszközök megjelenésével és terjedésével új kutatási területek kapnak egyre nagyobb teret a kommunikációkutatók között. Az új idők jele az is, hogy a szöuli közgyűlésen a társaság nevében kisebb, de nem lényegtelen módosítást kezdeményeztek: a rövidítés megmaradt, de a korábbi Association of Mass Communication Research elnevezés a mai névre, tehát Association of Media and Communication Researchre változott.

Az IAMCR-nek közel kétezer tagja van – az utóbbi két-három év során jelentős mértékben bővült a taglétszám. A tagság összetétele állandóan változik, de az arányokra jellemzők az alábbi, 1994 elejéről származó adatok: a tagság több mint 60 százaléka európai, 16 százaléka észak-amerikai, 10 százaléka ázsiai, 6 százaléka latin-amerikai, 3 százaléka ausztrál, 2 százaléka afrikai kutató. Az európaiak között igen magas a skandináv országok tagságának – elsősorban a finn, de a norvég, dán, holland és svéd tagoknak is – az aránya. Jellemző, hogy a kis Dánia ugyanannyi taggal képviselteti magát a szervezetben, mint az Egyesült Királyság. A tagok létszámának természetesen egyéb okai is vannak, de kétségtelen, hogy a skandináv országokban szinte minden egyetemen jelentős kommunikációs oktatás folyik, és a skandináv kommunikációkutatók között igen sok nemzetközileg ismert nevet találhatunk.

Kelet-Európa igen csekély mértékben képviselteti magát az IAMCR tagságában: Ukrajna 16, Lengyelország és Magyarország 10–12, Csehország 7, a többi ország ötnél kevesebb fővel. Paradox módon a kelet- és közép-európai országokban a rendszerváltás után nemhogy nőtt volna, de csökkent a tudományos igényű tömegkommunikáció-kutatás presztízse, mértéke, a kutatók létszáma és a kutatásra fordított források nagysága. Annak ellenére történt ez, hogy a politikai folyamatokban mindenhol igen jelentősnek ítélik a tömegkommunikáció szerepét akár pozitív, akár negatív értelemben.

A Nemzetközi Társaságon belül a tagok érdeklődésének megfelelően a következő 12 szekcióban folyik a munka: Kommunikációs technika és politika, Információs és dokumentációs rendszerek, Nemzetközi kommunikáció, Politikai gazdaságtan, Politikai kommunikáció, Szociológia és szociálpszichológia, Jogi szekció, Történelmi szekció, Helyi rádió és televízió, Nemek és kommunikáció, Médiaoktatási kutatások és Szakmai oktatási szekció. A tömegkommunikáció fejlődésével kapcsolatos tendenciákat mutatja, hogy a két legfiatalabb, az elmúlt évek során létrejött szekció a Helyi rádió és televízió szekciója, valamint a Médiaoktatási szekció. Ez utóbbi nem tévesztendő össze a Szakmai oktatási szekcióval, míg ugyanis az előbbi a kommunikátorok oktatásának kérdéseivel foglalkozik, addig az utóbbi a közönséget, a társadalmat kívánja megismertetni a média működésének szabályszerűségeivel, mégpedig azt a célt szem előtt tartva, hogy csökkentse a közönség kiszolgáltatottságát az esetleges félreértésekkel és a manipulációs törekvésekkel szemben.

Mint a bevezetésben említettük, 1994 júniusában Dél-Korea fővárosa, Szöul volt a színhelye az IAMCR kétévenként megrendezett közgyűlésének és tudományos konferenciájának. A szöuli tanácskozáson mintegy 350 kommunikációkutató vett részt a világ minden tájáról – több mint 50 országból.

Az IAMCR 19. közgyűlésének néhány aktuális problémája

A Társaság leköszönő (holland) elnökének és az új elnöknek (USA) a vitájában két sarkalatos, elvi probléma merült fel, és osztotta meg a közgyűlés részt vevőit. Az egyik probléma azzal kapcsolatos, hogy a nemzetközi tudományos egyesületnek milyen jogosítványai és morális kötelezettségei vannak, és vannak-e egyáltalán, vagy inkább az lenne kívánatos, hogy a kutatási területét képező nemzetközi emberi jogi vitákban elkerülje a véleménynyilvánítást, és ne avatkozzon bele azokba. Konkrétan a Rushdie fejére kitűzött vérdíj és egy bangladesi újságíró – Taslima Nasreen – elleni hasonló fenyegetéssel szembeni nyilvános szervezeti fellépésről volt szó.

Az európai kritikai kommunikációkutatás vonalát követő leköszönő elnök szerint a nemzetközi szakmai szervezet tudományos és morális presztízsét latba kell vetni, ha a szervezet által alapértékként elfogadott szólásszabadság ilyen durva megsértésével találkozunk. A közgyűlés némi vita után végül azt a határozatot hozta, hogy az elnök továbbítsa az illetékes kormányok és emberjogi szervezetek felé a Társaság tiltakozását a Rushdie és Nasreen elleni lépések, valamint a szólásszabadság, véleménysszabadság és vallásszabadság esetenkénti megsértése miatt.

A másik elvi probléma a Társaság adminisztratív szervezését és irányítását, továbbá a vezetési stílusát érintette. Két évvel korábban a közgyűlés elfogadta, hogy a Társaság adminisztratív irányítását, koordinálását önállósítani kell, a stabilitás jegyében el kell különíteni a mindenkor választott vezetőktől. Az akkori megegyezés szerint az adminisztratív vezetés Amszterdamban maradna, annak ellenére, hogy a jelenlegi elnök az USA-ban dolgozik. Ezt a megállapodást torpedózta meg az új elnök az utolsó pillanatban, amikor kifejtette, hogy gazdasági okok miatt egy kanadai magáncéget kíván megbízni az adminisztratív ügyek bonyolításával. A látszólag adminisztratív–bürokratikus kérdések mögött egy sokkal mélyebb probléma húzódik meg: az európai többségű szövetségi tagság tart attól, hogy teljesen észak-amerikai kezekbe csúszik át a Társaság vezetése, és az európai kutatási értékek, kritikai tradíciók háttérbe szorulnak a Társaság tevékenységében. A közgyűlés végül a decentralizált adminisztráció javaslatát fogadta el, mely lehet, hogy demokratikusabb és nagyobb részvételt tesz lehetővé a tudományos közösség munkájában, de valószínűleg nehezebb és instabilabb.

A kommunikációkutatás fő kérdései a szöuli konferencia tükrében

Az IAMCR közel 2000 tagja közül több mint 300 kutató nyújtott be szinopszist, a jelentkező szakembereknek azonban nem mindegyike tudott eljönni. Az a tény, hogy a konferencia Szöulban volt, jelentős – értelemszerűen vonzó – hatást gyakorolt a koreai és a többi

ázsiai ország kutatóinak részvételére, ugyanakkor csökkentette a távoli, illetve szegényebb országok kutatóinak részvételét. A konferencia részt vevői a következőképpen oszlottak meg földrészek szerint: Európa 34, Észak-Amerika 26, Latin-Amerika 5, Ausztrália 4, Afrika 3, Ázsia 28 százalék – ez utóbbi fele Dél-Korea. A részt vevők összetétele az előadások témastruktúráját olyan irányba befolyásolhatta, hogy bizonyos, az adott régióra jellemző kommunikációs problémák nagyobb eséllyel kerültek be a leginkább preferált témák közé.

A szülői konferencia központi témája a „Kommunikáció az új millenniumban: a kommunikációs technika az emberiség szolgálatában” volt. A téma globális, általános jellege miatt a fejlett és a fejlődő országok vonatkozásában egyaránt relevánsnak bizonyult, de valószínűleg csak kis mértékben módosította a szekciókban folyó szerteágazó munkát. A benyújtott előadások, illetve a szekciók létszáma alapján a kommunikációs technika fejlődése által felvetett problémák, valamint a nemzetközi kommunikáció problémái bizonyultak a legfontosabb, leginkább tárgyalt témaköröknek. Az előbbi témakörben 64 előadás megtartását jelezték, az utóbbiban 67 szinopszist nyújtottak be. A két nagy témakört igen nehéz szétválasztani – a „kommunikációs technika és politika” címszó gyakran nemzetközi kérdéseket takar, illetve napjainkban a nemzetközi kommunikációs problémák zöme az új kommunikációs technikák által felvetett problémákat jelenti.

A harmadik nagy problémacsoport a Politikai gazdaságtani szekcióhoz kötődött: a politikai és gazdasági makrorendszerek és a média kapcsolatával mintegy 35 előadás foglalkozott. Ebben a szekcióban hangzott el a kelet-európai változásokkal foglalkozó előadások többsége is.

A hagyományosabb kutatási témakörök között viszonylag alacsonyabb volt a politikai kommunikáció kérdéseivel, illetve a média politológiai elemzésével foglalkozó előadások száma (14), valamint a szociológiai és szociálpszichológiai közelítésű, elsősorban a klasszikus hatásvizsgálati eredményeket bemutató előadásoké (23).

A Médiatörténelmi szekcióban 12, a Jogi szekcióban 11 előadást jelentettek be, ennél azonban nagyobb volt a ténylegesen történelmi és jogi közelítésű előadások száma. A Kommunikációs technika-politika címet viselő szekcióban technikátörténeti, a Nemzetközi kommunikációs szekcióban pedig nemzetközi jogi problémákkal is foglalkoztak.

A hagyományos témák közé sorolható a Szakmai képzés kérdése is – 15 előadásra került sor ebben a szekcióban. Az előadások egy része azonban valójában szélesebb problémakörrel foglalkozott, így például az újságírókkal szemben támasztott követelményekkel, az szakmai normák és szerepek kérdésével, valamint etikai és morális problémákkal.

Hagyományosnak nevezhető a Nemek és tömegkommunikáció problémakör is, melynek már régóta külön szekciója van a Társaságon belül 11 előadást hoztak a részt vevők – főleg a női egyenjogúságról, többnyire feminista közelítésben. Két fő kérdés körül csoportosultak a bemutatott vizsgálatok: egyfelől a női kommunikátorok lehetőségei és befolyásuk a kommunikációs folyamatokra, másfelől a nők megjelenése a képernyőn különféle műsorokban, a hirdetésekben és más kontextusokban.

Az újabb irányzatok közül kiemelkedik a Médiaoktatás témaköre – 19 előadó koncentrált erre a problémakörre, és/vagy mutatta be a területen hazájában tett erőfeszítéseket. A Helyi rádió és televízió című szekcióba 11 előadó jelentkezett a helyi adók sajátos politikai, kulturális, finanszírozási és közösségépítő tevékenységét elemezve.

Speciális munkacsoportok működtek a következő témakörökben: Populáris fikciós filmek és műsorok, rajzfilmek és képregények (16 előadással); Környezeti témák és kockázati

kommunikáció (12 előadás); Kommunikáció, mítoszok és rituálék (7 előadás); Etnikumok, rasszizmus és média (5 előadás); A részt vevő kommunikációs kutatások módszertana (9 előadás); és végül két Korea-szekció, a dél-koreaiaké és az amerikai koreaiaké (13, illetve 4 előadás).

A kutatási beszámolók néhány fontosabb gondolata

(A) Kommunikációs technika-politika

A kommunikációs technika-politika körében végzett kutatások erősen interdiszciplinárisak; új elem az általános társadalomtörténeti és technikatörténeti közelítések alkalmazása a kommunikációs jelenségek, folyamatok elemzésénél. A kommunikációs technikák terjedésének és adaptálásának vizsgálatánál például nyomatékos új szempontként merültek fel a kommunikációs rendszer sajátosságainak, technikai kapacitásainak, képességeinek, valamint a gazdasági-politikai környezetnek a kölcsönhatásai. Az egyes médiumok esetében ezen szempontok szerint beszélhetünk független rendszerekről, függő rendszerekről és úgynevezett auto-független rendszerekről. A modern technikák adaptálása során többnyire nemcsak arról van szó, hogy egy fejletlenebb ország átveszi és módosítja a fejlettebb ország kommunikációs rendszerét, eszközét, hanem arról is, hogy saját kulturális sajátosságait érvényesítve innovatív módon viszonyul ahhoz. A telekommunikációs eszközök hosszú távú terjedési trendjei azt mutatják, hogy nemcsak a jövedelmi szint, hanem a piaci struktúra és az intézményi környezet is erős módosító hatással van a fejlődés irányára és formájára. Ugyancsak lényeges hatást gyakorolnak a fejlődésre a technikai szabványok, ezek ugyanis meghatározzák a telekommunikációs rendszer irányítási, ellenőrzési és hozzáférési paramétereit. Mint ilyenek, nemcsak a technikai fejlődés eredményei, hanem beágyazódnak az eszközök, ideák fejlődésének történelmébe, valamint az események menetébe.

Az a tény, hogy az új kommunikációs technikai eszközök a gazdaság privátszférájában alakultak ki és terjednek, erős hatást gyakorolt a korábban közszolgálati szektorokra is, mégpedig abban az irányban, hogy azokat is privatizálják. Azokban az országokban azonban, amelyekben a piaci viszonyok csak korlátozott, torz formában léteznek, a gazdasági környezet a tömegkommunikáció és a telekommunikáció fejlődésére nem feltétlenül úgy hat, mint az erős és szilárd piaci viszonyokkal jellemezhető országokban. Előfordulhat, hogy a piaci viszonyokra való hagyatkozás ilyen esetekben diszfunkcionális kommunikációs rendszert hoz létre egy adott országban. Éppen ezért az állam szerepét a média és a telekommunikáció fejlődésében differenciáltan kell elemezni. Kitént az előadásokból, hogy a fejlődő országokban az új technikával kapcsolatos legaktuálisabb kérdések a technika finanszírozásának problémái és az állam szerepvállalásának hatásai, a közepesen fejlett országokban viszont a privatizáció és a közszolgáltatóság állnak a társadalmi kommunikációval kapcsolatos figyelem középpontjában. Meglepő talán a kutatásoknak az az eredménye, hogy míg a fejlettebb országokban a nyitott politikai rendszerek kedveznek az újításoknak, addig a fejletlenebb országokban sok helyen ott sikerebb a reform, ahol központosított döntési rendszer és erős kontroll működik.

Jól érzékelhető volt a konferencián az is, hogy a kommunikációs technika-politika terén a kutatás súlypontja a hagyományos tömegkommunikációs eszközökről áttevődik a tágabb értelemben vett kommunikációs rendszerek elemzésére, a telekommunikációs rendszerekbe beleértve nemcsak a sugárzott vagy vezetékes műsorközlő és a ponttól pontig zárt

kommunikációs csatornákat, hanem azok valamennyi lehetséges kombinációját. A távíró- és telefonrendszerektől a műholdas és kábeles kommunikációs infrastruktúrán keresztül a számítógépes kommunikációs hálózatokig tágul az elemzések horizontja.

Az új kommunikációs eszközöknek és rendszereknek a megjelenése és rohamos terjedése első fázisban – úgy tűnik – a technikai és intézményi szabályozási, valamint a gazdasági jellegű kutatási témák elterjedését eredményezte. Ugyanakkor látszanak a jelei annak is, hogy a kulturális vonatkozások, valamint a személyiségorientált „puhább” megközelítések iránt is nő az igény – kérdéses azonban, hogy ki fogja ezeket a vizsgálatokat finanszírozni.

(B) Nemzetközi kommunikáció

A nemzetközi kommunikáció témakörében kiemelt összefoglaló témacsoportok a következők voltak: a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi kommunikációs technika viszonya; a globális kommunikáció sajátosságai; nemzetközi kommunikációpolitika és annak politikai és kulturális vonatkozásai; nemzetközi konfliktusok és nemzetközi kommunikáció; a nemzetközi kommunikáció emberjogi, kommunikációs jogi és demokratikus kontextusai; a nemzetközi komputerhálózatok kérdései.

A kutatók szerint a kommunikációs technika látványos fejlődése pozitív és negatív hatásokkal is járt a nemzetközi kapcsolatokra. Egyfelől fokozódott a nemzetállamok kölcsönös egymásra utaltsága, a kooperáció igénye, és ez jótékony hatással járt a globális demokratizálódási folyamatra, átalakította, illetve elősegítette új nemzetközi szervezetek létrehozását. Másfelől viszont negatív hatásként értékelhető, hogy nőtt a Észak–Dél közötti szakadék, megjelent a kulturális imperializmusnak nevezett jelenség, a nemzetközi gazdasági és katonai hatalom szétterjedése felgyorsult. Sokak szerint mindezek miatt fokozott figyelmet kellene fordítani olyan kultúrantropológiai és szociológiai megközelítésekre, amelyekben nem, vagy nemcsak a nyugati típusú, haszonelvű, technikai jellegű racionalitás dominál.

A nemzetközi kommunikációpolitikának két problémakörét emelhetjük ki: az egyik a szabad információáramlás elve, a másik a nyugat-európai közösség szabályozási kísérleteinek problematikája. Amerikai kutatók szerint a kommunikációpolitikai dokumentumok elemzése arra a következtetésre vezetett, hogy a 80-as évek során nyílt paradigmaváltás történt az USA-ban: a szabad információáramlás eredeti liberális politikai elve helyett a javak és szolgáltatások szabad mozgásának elve hangsúlyozódik. A kereskedelmi paradigma érvényesülésének alapvető okai a világpolitikai rendszerben bekövetkezett változások, valamint a médiaszektornak az USA külkereskedelmi mérlegében játszott igen jelentős szerepet.

A nyugat-európai szabályozási problémák egyik sarkalatos kérdése, hogy mit szabályozzanak a nemzetállamok, és mi az, ami szupranacionális szabályozást kíván. A monopóliumellenes szabályozásnak a nemzetállamokra való ráhagyása például nemzetközi szinten a kulturális sokszínűségnek, a nyitottságnak és a műsorcsereinek a csökkenését vonhatja maga után.

A nemzetközi konfliktusok és a média kapcsolata a falklandi háború és az Öböl-háború óta került a kutatók figyelmének középpontjába, ha leszámítjuk a második világháborúban játszott propagandatevékenységgel foglalkozó irodalmat. Nagy figyelmet kapott a (nemzetközi) média felett hatalommal rendelkező politikai erők információtorzító szerepe, valamint a sajtószabadságnak a latens vagy nyílt hadicenzúra miatti csorbulása. A konferenciára benyújtott előadások közül több is kiemelte: a kevésbé fejlett országoknak a fejlett médiarendszerekkel rendelkező országokhoz képest jóval kevesebb lehetőségük van arra, hogy a róluk világszerte kialakult képet befolyásolják. Különösen az iszlám világ részt vevői nehezményezték ezt a helyzetet.

A média és a demokrácia kapcsolata az egyes országokon belül sem mentes az ellentmondásoktól, nemzetközi szinten azonban egy sor egyéb probléma is rárakódik. Vannak ugyan konszenzussal elfogadott nemzetközi jogszabályok, de nincs lehetőség a betartatásukra, a kikényszerítésükre. Ezenkívül bizonyos nemzetközi jogok nem harmonizálnak egymással; ilyen például a kommunikációhoz való jog, mely kétségtől ütközik a nemzetállamok szuverenitásának kritériumaival, és egyes esetekben a belügyekbe való beavatkozást eredményez. A telekommunikáció és a médiabiznisz nemzetközivé válásával a nemzetközi kereskedelmi egyezmények jelentősége nő ebben a szférában.

A nemzetközi komputerhálózatok és a rajtuk folyó kommunikáció, a szabályozás lehetősége és feltételei, a szabad információáramlás ideájának megvalósulásában játszott szerepük egyre nagyobb jelentőséget kap a kommunikációkutatók számára. Néha már úgy tűnik, mintha a nem létező nemzetközi közszolgálati média szerepét szeretnék rátestálni a nem profitorientált számítógéphálózatokra. Sokan szívesen felhasználnák e hálózatokat különféle olyan, alacsony szinten intézményesült mozgalmaknak a támogatására, mint a béke- és a környezetvédelmi mozgalmak, valamint az emberi jogokért folytatott harc. A számítógéphálózatokhoz illúziók is tapadnak, mindenekelőtt a globális civil társadalom megteremtésének lehetőségével kapcsolatos elképzelések vagy vágyak. Ugyanakkor a kutatók észlelik annak a veszélyét is, hogy a kezdeti hőskor szabadsága után esetleg ez az új kommunikációs forma is a profitorientált kereskedelmi érdekek hálójában köt ki.

(C) A kommunikációs folyamatok politikai gazdaságtani vonatkozásai

A kommunikációs folyamatok és a médiaszektor fejlődése immár sehol sem magyarázható kizárólag hazai politikai és gazdasági erők játékának a hatásával. Különböző mértékben és különböző szerepben – mint aktor vagy mint a ráhatás tárgya – külföldi és/vagy nemzetközi erők befolyásolják a még nemzetinek érzett média fejlődését. A kifejezetten politikai erők hatása gyengül, nő viszont a gazdasági befolyás szerepe. Példaként említhetjük azt a koreai tapasztalatot, hogy az USA liberalizációs követeléseire igen hamar amerikai PR-és hirdetési ügynökségek megjelenéséhez és dominanciájához vezettek a koreai piacon.

A politikai gazdaságtani közelítések egyik kulcskérdése az állam szerepe a kommunikációs infrastruktúra fejlesztésében és a kommunikációs folyamatok szabályozásában. Az utóbbi időben gyakran felvetődő kérdés például, hogy a kulturális és politikai pluralitás biztosítása és a monopóliumok gyengítése érdekében az állam hogyan és milyen mértékben támogatassa az alacsony példányszámú lapokat. A médiaszektorban számos helyen megfigyelhető tulajdonkoncentráció a privatizáció következményeire is ráirányította a figyelmet.

A médiaprivatizálás hatásvizsgálatának egyik kulcskérdése szinte mindenhol, hogy a gazdasági és műszaki szabványosítás mennyiben vezet kulturális szabványosításhoz, és hol a helye a közszolgálati médiának az új rendszerben, egyáltalán mit is jelent a közszolgálatosság évtizedeken keresztül hangoztatott elve.

A kelet-európai médiahelyzettel 6-8 előadás foglalkozott – főleg két kérdés került reflektorfénybe: egyrészt a szabályozás, elsősorban a jogi szabályozás, illetve annak hiánya és konzekvenciái, másrészt az, hogy vannak-e egyedülálló sajátosságai a kelet-európai médiafejlődésnek, és ha igen, akkor miben állnak ezek a sajátosságok.

A kelet-európai médiahelyzet változását lengyel, szlovén és magyar perspektívából ismerhették meg a konferencia részt vevői, de találkozhattak elemzésekkel a két német országrész médiaszektora egyesítésének speciális problémáiról is. A lengyel előadás a politikától lassan távolodó, függetlenedő médiát mutatott be; a szlovén anyag viszont éppen az ottani média erős politikafüggését hangsúlyozta, ami a nacionalista kormányzati politika

mellett az állami szerepvállalás fennmaradását eredményezte; a magyar előadás a média demokratizálásának akadályai közül a liberális és a nemzeti-konzervatív médiaszemléletnek az előző kormányzati ciklusban kiélesedett konfliktusával, a jogi szabályozás elmaradásának következményeivel, valamint a politikai és a kommunikációs professzionalizmus vélt vagy valóságos hiányának a problémáival foglalkozott.

ÚJRA EURÓPÁBAN

A szöuli találkozó után az IAMCR legközelebb 1995 júniusában a szlovéniai Portorozsban rendezett tudományos konferenciát A nemzetállamok határait túllépő kommunikáció címmel. Az előzményekhez tartozik, hogy a Társaság az elmúlt időszakban Európától igen távoli helyszíneken bonyolította le szokásos kétéves világkonferenciáit, ezért azokra az európai kutatók csak igen korlátozott létszámban tudtak eljutni. Ennek ellensúlyozására a közbeeső években európai helyszínű találkozókra került sor. Ezekre a kisebb konferenciákra azonban rendszerint sok Európán kívüli kutató is eljött. Az idei portorozsi konferencia mintegy 170 részt vevőjének körülbelül a harmada Európán kívüli országból, elsősorban az USA-ból érkezett.

A hangsúlyok eltolódása

A tavalyi szöuli világkonferenciával összehasonlítva a portorozsi találkozón szembe-tűnő különbségeket tapasztalhattunk a kutatási problémák kijelölésében és megközelítésében. Az európai kommunikációkutatási tradíciókat a fennálló viszonyokkal szembeni erős kritikai szemlélet, viszonylag széles horizontú társadalmi és gyakran történelmi problémalátás jellemzi. Az európai kutatók más világrészek szakembereihez képest bátrabban nyúlnak esetleg nem számszerűsítható, „lágy”, de jelentősnek tartott jelenségek vizsgálatához is, és ennek során nem idegenkednek az empirikusan közvetlenül nem verifikálható elméleti hipotézisek megfogalmazásától, de attól sem, hogy kutatásaik eredményeiből az aktuális kulturális, társadalmi és politikai problémák okaira és megoldási lehetőségeire vonatkozóan is következtetéseket vonjanak le. Bizonyára nem véletlen, hogy a portorozsi konferencián a nem európai résztvevők előadásainak többségét is hasonló problémakezelés jellemezte.

A konferencia központi témáját – a nemzetállam határait átlépő kommunikációt – a szervezők a következőképpen határozták meg: „A huszadik század végén a technikai, gazdasági és politikai fejlődés eredményeként a nemzeti médiumok és kommunikációs rendszerek jelentős strukturális változásokon mennek keresztül. A kommunikációs technika robbanásszerű fejlődése és terjedése, a növekvő számú nem állami aktor, a tulajdonosi kontroll erősödése a médiaszektorban, valamint a politikai klímának olyan irányú változása, amely inkább a kereskedelmi érdekeknek, semmint a közérdeknek kedvez – ezek azok a problémák, melyek a nacionalizmussal, a kulturális identitással és a globalizációval kapcsolatos vitáknak a gerincét adják. A világ különböző részei egyidejűleg kerülnek szembe az új információs és kommunikációs technika globális kihívásaival, miközben ugyanakkor számos társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális átalakulási problémával küszködnek...

A globális tendenciákat a helyi viszonyoknak megfelelően sajátos formákban adaptálják a nemzeti, regionális és etnikai faktorokkal konfrontálva.” (Részlet Slavko Splichal – Szlovénia – előadásából.)

Az a társadalomkritikai szemlélet, amely a portorozsi tanácskozást jellemezte, jól megfigyelhető volt az egyik legnevesebb részt vevő, George Gerbner (USA) előadásában. A magyar származású, az óhazában is sűrűn megforduló kommunikációkutató a televíziós erőszak problémájával foglalkozó, több évtizedes empirikus vizsgálatainak eredményeit összegezve azokat az összefüggéseket hangsúlyozta, amelyek egyfelől a televízió egyre fokozódó, a valóságos történéseket jóval meghaladó mértékű erőszak-ábrázolása, továbbá a reklámok hatásmechanizmusa és a televízió egyéb műsoraira gyakorolt hatása, másfelől a globalizálódó médiatermelés és -elosztás, valamint a demokratikus kontroll lehetőségének hiánya között állnak fenn. Gerbner szerint az amerikai nézők – sőt a műsorszórók nagy többsége is – elutasítja a televíziós erőszakot. Miért növekszik mégis a televíziós erőszak-ábrázolás mennyisége? Gerbner professzor az elsődleges okot abban látja, hogy a globális médiapiac olyan dramatikus elemeket, kellékeket kíván, amelyek elsősorban képileg hatnak és nem igényelnek fordítást; az akciófilm „minden nyelven beszél”, és sok kultúra konvencionális mintájába beilleszthető. (A szex a másik hasonló elem, de meglehetősen komikus, hogy ábrázolása több korlátba ütközik, mint az erőszaké.) A humor már sokkal inkább kultúrafüggő, így nem is annyira kelendő a nemzetközi piacon. Gerbner arra is felhívta a figyelmet a kutatási eredmények alapján, hogy a televíziós erőszak az erőszakos problémamegoldások és konfliktuskezelések mellett az áldozattá válást is kultiválja, és ezáltal általános bizalmatlanság- és kiszolgáltatottságérzést eredményezhet bizonyos társadalmi csoportoknál. Ez a hatás bizonyíthatóan nagyobb a „súlyos” médiafogyasztóknál.

Az emberarcú média mellett elkötelezett kommunikációkutató a vizsgálati eredmények alapján felelősséget érez a folyamatok illetően alakulásával szemben, és a kulturális környezettel kapcsolatos döntések demokratikus, állampolgári kontrollja új formáinak kialakítására szólít fel. Gerbner úgynevezett Kulturális Környezeti Mozgalmat indított el az egyre inkább monopolizálódó és homogenizálódó kulturális környezet ártalmainak csökkentése érdekében. A mozgalomhoz már több jelentős amerikai civil egyesülés is csatlakozott: ifjúsági, oktatási, kisebbségi, egészségügyi, mentális, vallási és egyéb szervezetek támogatását élvezi.

Teun A. Van Dijk, amszterdami professzor – akinek a kommunikációkutatásban a diskurzuselemzés módszerének kidolgozásában és alkalmazásában vannak múlhatatlan érdemei – szintén hosszú évek empirikus vizsgálatainak eredményeire alapozva arra a kérdésre keresett választ, hogy a tömegkommunikációs diskurzusok társadalmi és globális méretekben a dominanciát vagy a diverzifikációt, azaz a demokráciát támogatják-e. Előadásában hangsúlyozta, hogy a média szabadsága egyben a média hatalmát is magával hozza. A társadalmi hatalom akciók, tevékenységek ellenőrzését, illetve egy domináns csoport hozzáférését jelenti bizonyos szűkös társadalmi erőforrásokhoz. A média hatalma abban áll, hogy az általa nyújtott mentális modelleken keresztül szellemi kontrollt valósít meg a társadalmi akciókhoz szükséges szándékok, feltételezések, célok terén. A preferált modellek kialakításának, formálásának irányítására a hitelesség speciális diszkurzív stratégiáit alkalmazzák. A médiadiskurzusokhoz való hozzáférés szimbolikus hatalmat jelent, ezért lényegi kérdés, hogy milyen társadalmi csoportok férnek hozzá a tömegkommunikációs eszközök döntéshozó posztjaihoz, és milyen a különböző hatalmi csoportok és a médiaelit viszonya. A releváns empirikus kutatások kölcsönös függést mutatnak ki közöttük: a hatalmi csoportok a

médiadiskurzusok feltételeinek és korlátainak a meghatározói is egyben, miközben a médiaelit az aktuális médiadiskurzust, és részben a diskurzusok eredményeként létrejövő társadalmi reprezentációkat kontrollálja.

Van Dijk az általa és mások által végzett empirikus kutatások eredményeire alapozva kifejtette azt a meggyőződését, hogy globális méretekben a nyugati világ által uralt média a „mi”, azaz a fejlett és demokratikus Nyugat-Európa és a „mások”, a nem a nyugati világhoz tartozók közötti különbségeket hangsúlyozza: a média tükrében a kommunizmus bukása után az új ellenség az arab-muzulmán terroristák és fundamentalisták lettek. S bár a legtöbb országban a média főárama az alkotmányos követelményeknek és a nemzetközi szerződéseknek megfelelően kezeli a kisebbségek és az etnikumok ügyeit, helyi és konkrét esetekben ennek az ellenkezője tapasztalható, így a politikai elit azon csoportjai, melyek a bevándorlók, etnikai és egyéb kisebbségek korlátozását követelik, a média támogatásával populáris legitimációra tesznek szert. A médiadiskurzusok ideológiai szerepe különösen nagy olyan szférákban, ahol nincs lehetőség közvetlen személyes tapasztalatokra, és olyan társadalmakban, ahol új tapasztalatok tömegével találkozva nem a személyes modellek általánosítása alapján alakulnak ki a társadalmi minták, hanem – mintegy rövidre zárva – a média által kínált, előre elkészített, „gyorsfagyasztott” modelleket veszik át az emberek.

Michael Traber, a Keresztény Kommunikációs Világszövetség *Media and Development* című folyóiratának szerkesztője a patriotizmus és a média torzításainak viszonyát elemezte, alapvetően a nagy válságok tapasztalatai alapján. A végletekbe átsapó patriotizmusnak, a nemzethez való etnocentrikus lojalitásnak azt a következményét emelte ki, hogy az „ellenség”-ről kialakított sztereotípiák nem teszik lehetővé az árnyalt bemutatásokat, az ellenfelet démonizálja, és egyoldalúan deformálja a vele kapcsolatos információáramlást, mégpedig rendszerint az állam vagy a kormány, és nem a nép által meghatározott nemzeti célok érdekében.

Tartalmilag szorosan kapcsolódott Traber előadásához Josip Zupanov, horvát kutató prezentációja. Zupanov – empirikus adatfelvételekre építve – azt a feltevést vette vizsgálat alá, amely szerint a média az intolerancia és a gyűlölködés terjesztésével aktív, sokak szerint meghatározó szerepet játszott a délszláv krízis kialakulásában. Az előadó szerint ez a részben igaz, de erősen leegyszerűsítő vélekedés eltekint az egyéb hatásoktól, mindenekelőtt a régió politikai kultúrájának alapvetően autoriter jellegétől. A balkáni régióban a média, különösen a televízió felelőssége abban áll, hogy felcsatlakozott az autoriter nemzeti politikához és dezinformációival szította a bizalmatlanságot a népek között és növelte a veszélyérzetet.

A francia Bernard Miegé professzor az új kommunikációs technikák társadalmi funkcionálásának néhány sajátosságára hívta fel a figyelmet. Aláhúzta, hogy az új kommunikációs technika társadalmi hatásmechanizmusának vizsgálata nem tekinthet el a társadalmak hosszú távú történelmi fejlődésének és magának a technika fejlődésének a tendenciáitól, így például az ipari és kereskedelmi érdekcsoportoknak attól a természetes igényétől, hogy gyorsan, hatékonyan és nemzetközi viszonylatokban kommunikáljanak. Kérdéses az is, hogy mennyiben különíthető el önálló faktorként a technika, hiszen alkalmazása egyre nagyobb mértékben igényel tanulást, kulturális kódok ismeretét; a hardver és szoftver közötti határ elmosódik, miközben a hozzáférés problémái gyakran nagyobbak és bonyolultabbak, mint maga a technika.

A kutatók hajlamosak arra, hogy a kommunikációt és a kultúrát elválasszák egymástól, és eközben a kommunikációt, a kommunikációs technikát és rendszert vádolják a társadalomban megfigyelhető negatív információs és kulturális trendekért, a manipulálhatóságért,

a felszínességért, az ellenőrizhetetlenségért. Élesen kritizálják a kommunikációt, a kommunikációs rendszert amiatt, hogy nem korlátozza magát pusztán technikai továbbításra, holott az információ termelése és továbbítása elválaszthatatlan az információ felhasználásának céljától, a felhasználók csoportjától és az elosztás módjától.

Az általunk kiemelt előadások mellett a Társaság szekcióiban számos egyéb fontos témakör is terítékre került, így – többek között – a nemzetközi kommunikáció és a nemzeti szuverenitás konfliktusa, az Európai Unióhoz való csatlakozás tükröződése a médiában és a közvéleményben, az információs infrastruktúra kiépítésének implikációi a nemzetállamok számára, a korporatív hatalom és a nemzetközi kereskedelmi politika a médiaszektorban, a nemzetközi és a hazai hírügynökségek szerepe a tömegkommunikációban, a nők reprezentációja a nyilvánosságban, alternatív nyilvánosságformák és participációs kommunikáció. Befejezésül érdemes megemlítenünk, hogy a szekciókban visszatérő problémaként fogalmazódtak meg az újságírói professzionalizmus, az újságírói etika és az újságíróképzés kérdései és ellentmondásai. A professzionalizmus, az etika és a közérdek ütközéseire, valamint az újságírók oktatásának krízisjelenségeire elsősorban amerikai kutatók – többek között Jeremy Iggers és Maurine H. Beasley – hívták fel a figyelmet. Előadásaikból kitűnt, hogy a széles körű kommercializálódás és a belőle következő médiakoncentráció mind szakmai, mind etikai téren alámosta a hagyományos újságírói értékeket. Emellett az új kommunikációs technikák is megkérdőjelezték a professzionalizmus hagyományos kritériumait, és az ezekre épülő szakmai képzési formákat. A helyzetet tovább rontja az egyetemek finanszírozási válsága, az újságírószakma presztízsének csökkenése, elnőiesedése, az alacsony bérezés és a szakemberek túlkínálata.

Róka Jolán

A KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁS KÉT MODELLJÉRŐL

A közelmúltban módomban állt néhány hónapot az Amerikai Egyesült Államok egyik leghíresebb kommunikációkutató intézményében, a Pennsylvániai Egyetemen működő Annenberg School of Communicationben (Philadelphia, Pennsylvania) tölteni, ahol betekintést nyerhettem az egyetem kommunikációtani kutatóműhelyében folyó projektumokba. Jelen dolgozat ezek közül szeretne kettőt bemutatni az olvasóknak.

Elöljáróban megjegyzem, hogy a philadelphiai Annenberg School of Communication legnevesebb személyisége a magyar származású és Magyarországon is kiterjedt szakmai kapcsolatokkal rendelkező George Gerbner professzor, a kar örökös dékánja. Mivel az ő munkássága viszonylag jól ismert a hazai kutatók és médiaszakemberek körében, most két másik kolléga nevéhez fűződő kutatási irányzatokról lesz szó.

A VIZUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ VIZSGÁLATA

Ez a kommunikációkutatói modell – mint az elnevezése is jelzi – a vizualitás, a látvány felől közelít a médiaüzenetekhez. A vizuális médiát (álló- vagy mozgóképet egyaránt értve rajta) olyan eszköznek tekinti, amely fontos kulturális közvetítő szerepet tölt be, a társadalmi integráció folyamatainak olyan alkotóeleme, amely alkalmas sajátos információtipusok tárolására vagy átadására. Ennek az irányzatnak az egyik legismertebb művelője Paul Messaris professzor. A következő témakörökben folytat kutatásokat: a vizuális média (a film, a televízió, a fénykép és más képfajták) szerkezete és hatásai; a vizuális manipuláció elemzése játékfilmekben, kereskedelmi reklámokban és a politikai imázs-teremtésben; a vizuális imázsok információs aspektusa; végül a vizuális kommunikáció negatív és pozitív társadalmi következményei.

Paul Messaris meggyőződése szerint a vizuális kultúra, illetve a vizuális kulturáltság – ideális esetben – az általános műveltség része. Felvetődik természetesen a kérdés, szükség van-e előzetes tanulásra, előzetes vizuális műveltségre ahhoz, hogy képesek legyünk felfogni, helyesen értelmezni azt, amit egy kép (egy imázs) ábrázol? Nyelvnek, vagyis a legfejlettebb, legkomplexebb szemiotikai rendszerrel analóg jelenségnek tartjuk-e a vizuális kom-

munikációt abban az értelemben, hogy a verbális nyelvhez hasonlóan kialakítja a szemantikai és szintaktikai szabályok önkényes rendszerét, amelyet a befogadónak fokozatosan el kell sajátítania? A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a vizuális képek, imázsok valóban önkényesek az általuk ábrázoltakhoz való viszonyukban, akárcsak a verbális nyelv, következésképpen a tanult, imázsspecifikus konvenciók ismerete a vizuális kommunikáció megértéséhez éppúgy nélkülözhetetlen, mint a nyelvi konvenciók elsajátítása az olvasáshoz vagy a beszédmegértéshez. A modern kommunikációs eszközök vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a film vagy a televízió szimbólumainak dekódolása olyan tanulási folyamatot feltételez, mint az olvasni tanulás. Messaris professzor azonban a vizuális megismerés és gondolkodás terén végzett vizsgálataira hivatkozva ehhez az alaptételhez azt is hozzáteszi, hogy még abban az esetben sem kizárt a tapasztalatlan szemlélő interpretálási lehetősége, ha az imázs nem hűen ábrázolja a vizuális valóságot, feltéve, hogy az imázs képes a valóságról alkotott vízió minimális információs követelményeinek eleget tenni. Ezen a feltevésen alapul a vizuális manipuláció elmélete és gyakorlata, amelynek alap gondolata, hogy nagyon egyszerű vizuális eszközök is sokféle módon képesek befolyásolni a befogadó válaszreakcióit az imázsra, mégpedig többnyire úgy, hogy ezzel a befogadó nincs tisztában.

Az Egyesült Államokban immár fél évszázada folyó tömegkommunikációs kutatások behatóan vizsgálták többek között azt a kérdést, hogy a befogadó közönség hogyan dolgozza fel a médiatartalom (mint például az erőszak, a szexualitás, a társadalmi konfliktusok, stb.) különféle aspektusait. Azonban alig foglalkoztak a vizuális stílus kérdésével, amibe beletartozik a vizuális kompozíció szerepe, a kameramunka, a szerkesztési stratégia és még sok más tényező a fiktív történetek, a hírbeszámolók vagy éppen a reklámok megjelenítésében. Paul Messaris érdeme, hogy az imázsok kompozíciójának elemzése alapján kidolgozta a vizuális manipuláció fő formáinak tipológiáját.

Messaris vizuális kompozíciófelfogása különbséget tesz az imázs két ellentétes értelmezése között: beszél egyfelől arról az imázsról, amely metaforikusan ablak egy másik világra, másfelől beszél imázsról úgy is, mint a fény és a szín kétdimenziós elrendezéséről. Más szavakkal fogalmazva: az első esetben a hangsúly az imázsban ábrázolt eseményeken és szituációkon van, míg a második esetben az imázs külső, felszíni jellemzőin. A vizuális manipuláció egyik alapfogása például a nézőnek az imázs tartalmával való szembesítése a vertikális kameraszög, a proximitás (közelítés–távolítás technikája) lehetőségeinek felhasználásával, amelynek hitelessége, hatásossága abból adódik, hogy bizonyos analógiát teremt a valóságban szerzett vizuális tapasztalatainkkal (például a közelség és távolság vagy a kicsiség és nagyság érzékelésével). Messaris leszögezi, hogy a vizuális manipulációs technikák elsődleges forrása az a tény, hogy a vizuális szintaxis nélkülözi az explicit értelmezési konvenciókat, ennek pedig az a következménye, hogy a reklám és a meggyőző kommunikáció különféle fajtái sokkal nagyobb hatást tudnak elérni a képi információval, mint a nyelv szabályai által lényegesen erősebben kötött verbális tartalommal.

A vizuális manipuláció eszközei tisztán nyomon követhetők a politikai kampányok médiamegjelenítésében. Az 1960-as évektől az amerikai elnökválasztások tévé-vitaanyagait ebből a szempontból is feldolgozták: tanulmányok születtek az 1960-as Nixon–Kennedy-tévévita kapcsán a jelöltek külső megjelenéséről, gesztusaikról, mimikájukról, s ezek hatásáról az elnökválasztás végső kimenetelére, hasonlóképpen feldolgozták az 1976-os Carter–Ford, valamint az 1980-as Carter–Reagan televíziós vitát is. A módszer lényege a következő: a vitaanyag tartalmának elemzéséhez felhasználták a videofelvételeket és az elhangzott verbális szövegek szó szerinti leírását. Valamennyi vizsgálati egységet, amelyben

verbális támadás vagy cáfolat fordult elő valamelyik vitapartner részéről, a kutatók konfrontációs szegmentumnak nyilvánították és tematikusan, vagyis a vitapontok (például infláció, urbanizációs problémák stb.) szerint kategorizálták. Emellett olyan más verbális jellemzőket is feljegyeztek, mint amilyen például a közvetlen utalás más személyekre vagy a kiélezett nyelvhaszálat. A tematikai kategóriákat az előfordulások sorrendjében minősítették mindkét elnökjelölt beszédsegmentumaiban. A támadásokat és a cáfolatokat más retorikai eszközökkel együtt gyakorisági mutatóval látták el.

A verbális és vizuális tartalom integrált elemzése érdekében minden egyes szegmentumot, amelyben verbális konfrontáció ment végbe, megvizsgálták a vizuális kontextus szempontjából is. A vizuális tényezők között szerepelt:

- a felvétel-, illetve beállítástípus (ez lehetett például a támadást kezdeményező jelölt közelképe, mindkét jelölt kettős képe, illetve a megtámadott jelölt közelképe);
- az elnökjelöltek nem verbális kommunikációjának jellemzői, mint a mimika, a gesztusok, a fejtartás stb.;
- a vizuális imázsok sorrendje (például a felvételtípusok változásainak időbeli kapcsolata konfrontáló szegmentummal);
- a jelöltek vektororientációja, azaz a kamerához viszonyított helyzete (például szembefordulás a kamerával);
- a jelöltek vektorcélja, azaz, hogy milyen tárgyra (a vitavezetőre, a közönségre, a kamerára, a másik jelőltre) irányul az egyik vagy a másik jelölt nézése és/vagy gesztusa.

Az elemzés célja az volt, hogy megállapítsa a két jelölt konfrontációjának a fokát és intenzitását, és a média szerepét a konfrontációs hatás erősítésében vagy gyengítésében. Az elemzés eredményei alapján további mutatókat és irányelveket lehetett kidolgozni a politikai retorika és kultúra fejlesztésére és finomítására, illetve a televízió vizuális befolyásoló hatásainak felismerésére és megragadására.

A KOMMUNIKÁCIÓ SZEMANTIKÁJA

A Pennsylvanai Egyetemen a kommunikáció szemantikája kutatási irány Klaus Krippendorff nevével kapcsolódott össze, akit egyébként elsősorban úgy tartanak számon a kommunikációkutatás területén, mint a tartalomelemzési (content analysis) módszerek kiváló szakértőjét.

A kommunikáció szemantikája cím alatt Krippendorff azt kutatja, hogy kommunikációs jelenségekkel összefüggésben milyen metaforák születtek és terjedtek el, e metaforák a kommunikáció milyen értelmezését tükrözik, és miképpen hatnak vagy hatottak születésükkor a kommunikáció hétköznapi és tudományos felfogására.

Az általánosan elterjedt metaforafogalom – mint az emberiség oly sok más szellemi produktuma is – tulajdonképpen Arisztoteléstől ered. „Metafora a szó más jelentésre való áttétele, mégpedig vagy a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy a fajról a fajra, vagy pedig analógia alapján”. (Arisztotelész: *Poétika*. Magyar Helikon, Budapest, 1974, p. 48.) Krippendorffot, aki szerint a nyelvet olyan médiumnak kell tekintenünk, amelynek révén a beszélők tapasztalataikat megszerzik, s az interakció során megosztják egymással, ez a hagyományos metaforadefiníció nem igazán elégti ki, mivel abban a nyelvhaználóktól füg-

getlen külső nyelvi valóság (nyelvi norma) tételeződik, és így nem jut kifejeződésre a nyelvhasználók kreativitása, újító ereje, ötletessége.

Felfogásának megértéséhez a következő példából indulhatunk ki. A kommunikáció sikertelenségének kifejezésére az amerikai angol gyakran használja ezt a kifejezést: „There was no chemistry”, ami szó szerint azt jelenti, hogy nem volt kémia. Ha a tudományos kommunikációban használt „vegytan, kémia” jelentést vesszük az értelmezéshez alapul, ez a kifejezés nyilvánvalóan értelmetlen, a hétköznapi érintkezésben mégis nagyon sokat mond egy kommunikációs interakció milyenségéről – legalábbis az amerikaiak számára. De hát mi is jellemző valójában a metaforákra?

1. Minden metafora magyarázóstruktúrákat visz át a tapasztalatok egy ismert tartományából egy másik jelentéstartományba a megértés céljából, a jelen példában a kémia területéről az emberi interakció területére.

2. Asszociációs szálakon bizonyos strukturális hasonlóságokat idéz fel. A kémia többek között a kémiai anyagok, komponensek egymásra való hatását, „interakcióját” vizsgálja, és az emberi kommunikációban is kölcsönhatások, interakciók zajlanak valamilyen módon.

3. A metafora „jelentéstartalma” eltér a kiindulási jelentéstartománytól. Példánk az emberi kommunikációt – tehát egy társadalmi jelenséget – úgy mutatja be, mint élettelen anyagok önkéntelen reakciójának a termékét, vagyis mint valamiféle nem igazán emberi jelenséget, amelynél az egyénnek nincs választása, hanem ki van szolgáltatva a természeti (kémiai) törvényeknek.

4. A metaforák új percepciókat szerveznek, és új valóságokat alkotnak, mint ahogy a „nincs kémia” kijelentés sem a kémia tudományának egy tényét állapítja meg, hanem valamely társadalmi jelenséget, az emberi kommunikációt írja le új és eredeti módon.

5. A metafora eredete, illetve eredeti jelentéstartománya a felismerhetetlenség homályába vész.

Mindennek alapján a metaforákat nem tekinthetjük pusztán rejtett összehasonlításoknak, ahogy a szakirodalomban gyakran olvashatjuk. A metaforák nem egyszerűen a nyelv díszítőelemei, hanem kreatív erejének megnyilvánulásai, amelyek valami újat alkotnak: új-rateremtik az egyéni tapasztalatok egy-egy tartományát, és ezáltal – mint a „nincs kémia” mondat példája is jelzi – befolyásolják használójuk valóságfelfogását és cselekedeteit. A stilisztika- és retorikakönyvek gyakori megállapításával szemben a metaforák távol állnak a kétértelműségtől és a bizonytalanságtól, hiszen aktívan és hatékonyan képesek hozzájárulni egy eredetileg ismeretlen vagy nem megfelelően értelmezett jelentéstartomány megértéséhez, egy világos, nyilvánvaló, könnyen belátható valóság létrehozásához. Nem véletlen, hogy – mint erre Krippendorf professzor nyomatékkal hivatkozott – számos régi gondolkodó, így többek között Giovanni Battista Vico, XVIII. századi olasz filozófus, akit nem utolsósorban nyelvfilozófiai megfigyelései és népköltészeti vizsgálódásai tettek ismertté, a metaforákat mint az emberi kreativitás legfontosabb manifesztációit értelmezte.

Klaus Krippendorf a kommunikációs metaforáknak számos típusát különbözteti meg. Nézzünk közülük néhányat!

Konténermetaforák

Például: „Her thoughts were locked in cryptic verse.” (Gondolatai kriptaszerű versben rekedtek meg, vagyis a kommunikáció megakadt.) Ez a kifejezés a nyelvet olyan sajátos tárgyak, itt gondolatok, konténerének mutatja, amelyhez körülményes hozzáférni. Ez a meta-

fora vélhetően igen gondosan lett kitalálva, bár az a felfogás, hogy a kommunikáció gondolatokat, információt, utasításokat, jelentéseket, érzéseket stb.-t tartalmazó üzeneteknek egyik helyről a másikra való továbbítását jelenti, közhely a (nyelvi) kommunikáció vizsgálatában. Egyes kommunikációkutatók ezt a felfogást viccesen „a jelentés vödör elmélete”-nek hívják. A konténermetafora munkál szavainkban, amikor olyasmit kérdezünk, hogy mit tartalmaz egy levél, vagy hogy egy szakkönyvből milyen információt sikerült kiszedni, kiűjteni. Ugyanez a metaforatípus figyelhető meg, amikor például különféle közlésekkel összefüggésben tartalomelemzésről beszélünk, vagy amikor egy előadást vagy felszólalást tartalmasnak vagy éppen ellenkezőleg, üresnek minősítünk. A mérnökök is gyakran beszélnek a jelzések információs tartalmáról, mintha az információ(tartalom) a jelzésektől valami különálló valóság lenne. Mindezek a fordulatok a közléseket, a nyelvi formákat, a képeket, a jelzéseket jelentés- vagy gondolattartályként ábrázolják. Az a felfogás, amely szerint a nyelvi kifejezéseknek, illetve szövegeknek tartalmuk van, nem más, mint e konténerséma metaforikus kiterjesztése az emberi kommunikációra. A konténermetafora egyébként sűrűn megjelenik a kommunikációkutatásban, említhetjük például Watzlawick (1967) vagy Bateson (1972) egy-egy munkáját.

Vezetékmetaforák

Bizonyára a technikai-műszaki fejlődés (a távíró, a vezetékes telefon) hozta magával azokat a metaforákat, amelyek a kommunikációt úgy ábrázolták, mint az információknak, az üzeneteknek egy vezetéken vagy csatornán keresztül való áramlását. Az olyasféle, a mérnökök számára nagyon fontos és értelmes kérdések, hogy hogyan lehet átréselni az üzeneteket az összekötő huzalokon, nyilvánvalóan a nem szilárd halmazállapotú mechanikától inspirált metaforát tartalmaznak. Még nyilvánvalóbb, és egyben még szemléletesebb a metaforikus jelleg a „csatorna” szónak a kommunikációs folyamatok leírására való használatában, ami a vízvezetékrendszer működése és az információk „áramlása” között teremt igen hatékony, nagy heurisztikus erejű analógiát.

Titkosírás-metaforák

A kommunikációval kapcsolatos metaforáknak ez a harmadik, igen elterjedt típusa az információk átadását, vételét és feldolgozását úgy mutatja be, mint valamiféle titkos, rejtjelezett üzenetváltásnak a fázisait. A titkosírás-metaforák első megfogalmazásai Shannon és Weaver (1949) nagy hatású munkájában tűnnek fel a kommunikáció matematikai elméletéről. Közös könyvükben például ilyen fordulatokat lehet olvasni. „A kommunikáció alapvető problémája az, hogy a kommunikáció bizonyos pontján hogyan reprodukálható pontosan vagy megközelítően pontosan az az üzenet, amelyet egy másik pontján választottak ki”. Gyorsan elterjedt a kommunikációkutatásban az a szóhasználat, amely az információk útján történő interakciókat a „kód” és a „kódolás/dekódolás” kifejezések segítségével írta le, igen szemléletesen közvetítve azt a felfogást, amely szerint az információ az, ami a kódolási-dekódolási műveletek során az üzenetekben változatlan marad. (Dretsche, 1981.) A hétköznapi nyelvhasználat számos jól ismert fordulata is a titkosírás-metafora rugójára jár, például az olyan egyszerű megnyilatkozások is, mint „Próbáljuk megfejtetni, mi is van ebben a levélben!” vagy „Hogyan értsem, amit mondtál?”

A fentiekben már többször utaltunk arra, hogy a kommunikációval kapcsolatos metaforatípusokban tulajdonképpen a kommunikációnak bizonyosfajta felfogásai, értelmezései fedezhetők fel. Ha például a kommunikációt üzeneteket hordozó konténerek továbbításá-

nak vagy egy vezetéken vagy csatornán keresztül áramló információfolyamnak tekintjük, akkor a kommunikáció társas, illetve társadalmi vonásai meglehetősen homályban maradnak. A titkosítás-metaforákban azonban már benne van a társas együttműködés szempontja is: a kommunikációnak az ezen metaforával megvilágított értelmezésében alapkövetelmény a részt vevők közötti együttműködés, amely arra irányul, hogy a kommunikáló felek kölcsönösen megértessék magukat, illetve megértsék egymást.

IRODALOM

- Bateson, Gregory: *Steps to an Ecology of Mind*. Ballantine Press, New York, 1972.
- Dretscke, Fred, I.: *Knowledge and the Flow of Information*. MIT Press, Cambridge, Mass., 1981.
- Greenfield, P. M.: *Mind and Media: The Effects of Television, Video Games, and Computers*. Cambridge: Harvard University Press, 1984.
- Krippendorf, K.: Major metaphors of communication and some constructivist reflections on their use. (Manuscript)
- Messaris, P.: Visual „manipulation”: visual means of effecting responses to images. (Manuscript)
- Shannon, Claude–Warren Weaver: *The Mathematical Theory of Communication*. University of Illinois Press, Urbana, 1949.
- Watzlawick, Paul et al.: *Pragmatics of Human Communication*. Norton, New York, 1967.

A SOKARCÚ SZIMBÓLUM

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk.*
Osiris–Századvég, Budapest, 1995

Modern (posztmodern?) korunknak van néhány megrendíthetetlennek vélt alaptétele, függetlenül attól, hogy történetesen a tudomány vagy inkább a művészetek felé tájékozódunk. Minden bizonnyal ezen alaptételek közé tartozik a hit abban, hogy a világ, s benne a tudomány, a művészet véglegesen soknyelvűvé vált, és ennek következtében nemigen lehet érteni a másik tudományos vagy művészeti iskolában felnevelkedett, másféle megközelítések vagy problematikák felé fordult szakembereket. Kérdés, hogy ilyen körülmények között léteznek-e, létezhetnek-e olyan témák, amelyek több különböző terület, több különböző iskola számára is egyaránt fontosak, de ugyanakkor nem oldódnak fel a túlzott általánosságokban, illetve ezzel szoros összefüggésben, vannak-e olyan tradíciók, amelyek átnyúlnak az egyes szakterületek, művészeti ágak határai felett.

A Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor által szerkesztett kötet megpróbálja a lehetetlent: kísérletet tesz arra, hogy a *szimbólum* központi témájára felfűzze az etológiától a pszichológián, antropológián, folklóron és szociológián át egészen a logikáig a jelszerű jelenségeket tanulmányozó különféle tudományos megközelítéseket. A szerkesztők és velük együtt a jeles szerzők törekvése, hogy – a szimbólum fogalmát valamiképpen jó hatású görbe tükörként használva – összegyűjtsék az e területeken felhalmozott empirikus eredményeket és elméleti konstrukciókat, és ezáltal újjászervezzék az egyes tudományágaknak a szimbólum fogalmával kapcsolatos eredményeit.

Ha csupán a fejezeteket vesszük sorra, már akkor is szembetűnő a könyv sokszínűsége. Az első fejezetben elméleti, módszertani összegzések olvashatók. Ezzel szerves egészet képez a második fejezet, amely a szimbólumkutatásra nagy hatást tett szerzők közül néhány kiemelkedő egyéniségnek a munkásságával ismertet meg. Ezt követi a harmadik fejezetben a szimbólumalkotás időben és térben is távolra nyúló történetére való kitekintés, majd a negyedik fejezetben a könyv három kiválasztott szimbólum interdiszciplináris elemzésével zárul.

Az elméleti-módszertani igényű első fejezetben váltogatják egymást az egyes területeket összefoglaló, az adott szakterület eredményeiről áttekintéssel szolgáló tanulmányok (például Csányi Vilmos az etológia, Pléh Csaba a megismeréstudomány, Forgács Iván a filmművészet, Voigt Vilmos a néprajzkutatás eredményeit mutatja be a szimbólum fényében) és a részletkérdéseket közelebbről körüljáró, konkrét problémával foglalkozó írások (például Jankovich a hangszimbolikát, Forgács Péter a privát filmek szimbólumait elemzi),

miközben Thomas Sebeok professzor az egyes szakterületi megközelítéseket és részkérdéseket keretbe foglaló szemiotikai szintézist nyújt.

Az első fejezet szakterületi megközelítését kiegészíti, hogy a másodikban olyan kutatókkal, tudósokkal (Charles S. Pierce, Ernst Cassirer, Carl Gustav Jung, Claude Lévi-Strauss, Michel Foucault) ismerkedhetünk meg, akik „szemléleti fordulatot, vagy legalábbis nagyon termékenynek bizonyult új megközelítésmódokat hoztak a szimbólumkutatásban”, és akiknek hatása a humán tudományok széles körében megjelenik.

Más irányba nyit a harmadik fejezet azzal, hogy a szimbólumértelmezés történetének fontos pillanatait ragadja ki. A modern tudományos megközelítések ellenpontjaként az ókori és a középkori szimbólumhasználatból is kaphatunk ízelítőt.

Az elméleti és történeti részek után külön érdekessége a könyvnek a zárófejezet, amelyben a szerzők rögtön „aprópénzre váltják” az előzőekben bemutatott elméleteket és módszertanokat. Három szimbólumfogalom – a nemzet, a templom és a város – példáján láthatjuk, hogy a különböző megközelítések egy-egy téma megvilágításában mit tudnak nyújtani és miképpen egészítik ki egymást.

A *Jelbeszéd* gyűjteményes mivolta és terjedelme mindenképpen kézikönyvet sejtet. Lehet úgy is tekinteni, mint a szimbólumkutatással éppen csak ismerkedők számára készült első eligazítást, afféle szimbólumkutatási szöveggyűjteményt, de úgy is, mint az egyes szakterületek kutatóinak egy tágabb összefüggéseket is felvillantó, a saját területüket helyenként a szimbólumok felől átértelmező szintézisét. A szerkesztők célja „mindenképpen az volt, hogy a sokfelé szétágazott szimbólumkutatás különböző irányzatainak találkozási lehetőséget” biztosítsanak. A hangsúly tehát nem a témakör teljes lefedésén, rendszerezésén, hanem a csokorba gyűjtésen van. A könyvben nem érvényesül határozott szakterületi elkülönítés, s bár a szimbólumkutatásban elmerülni kívánó olvasó szinte minden irányban talál kapaszkodókat a további kutatásra, nem célja a könyvnek, hogy klasszifikálja a vizsgált anyagot.

A kötet tárgya, a *szimbólum* sokféle színben tűnik fel a különböző tanulmányokban. Van, ahol egyén feletti szerveződésként értelmeződik. „Az ember gondolkodása a szimbólumok révén társadalmi aktus lett, hiszen a szimbólumoknak csak csoportos gondolkodás, megértés, kommunikáció révén lehet értelmük... Komponensei vagyunk egy felettünk kiépült szerveződés, a társadalmi kultúra szimbólumprocesszási folyamatának, azt belátni, irányítani, áttekinteni lényegében nem tudjuk.” (Csányi, 39. o.) Más megközelítésben viszont inkább az individuumhoz kötődő jelenségeként tűnik fel. „... (Piaget) számára a szimbólum kulcskérdése a reprezentáció..., annak felimerése, hogy egyrészt a jelek a dolgok helyett állnak, másrészt hogy a jelek belső képviselői önmagukban manipulálhatóak, átalakíthatóak.” (Pléh, 150. o.). Van olyan szerző, aki ezt a kettősséget a szimbólum különböző jelentésrétegeivel magyarázza. „...A kulturális jelenségvilág megértése »transzcendentálást« kíván, azaz a kulturális képződményt valami önmagán túlira kell vonatkoztatnunk, s attól függően, hogy éppen mit akarunk megérteni, ez a vonatkozási keret a társadalom értelemhorizontja, illetőleg vagy a cselekvő, vagy a megfigyelő jelentésadó törekvése.” (Karácsony, 181. o.) A jelenségek között összefüggést teremtő és értelmezést adó szimbólumképzés mibenlétének lényegét jól példázza „a mexikói tábornok, Alvaro Obregón jobb kezének esete. Az egyik 1915-ben lezajlott ütközetben könyékben leszakadt végtagot ötvennégy éven keresztül, egészen 1969 nyaráig, egy formaldehiddel feltöltött üvegedényben állították ki egy hősi emlékmű részeként, ahol talizmánszerű tulajdonságokra tett szert, a korábbi véreskezű elnökre utalva. Amikor a regényíró Gábel Garcia Márquez javasolta...,

hogy a (már oszlásnak indult) testrészt egyszerűen cseréljék ki egy másik karra, végső soron amellett érvelt, hogy a misztikus dicsfénnel övezett *indexet* alakítsák át történelmi jelentőségű *szimbólummá*.” (Sebeok, 138. o.)

A *Jelbeszéd*ben szükségszerűen fontos szervezőerő a téma, hiszen a szimbólum fogalma kapcsolja össze a sokszor nagyon is távol eső szakterületekről származó elméleti tanulmányokat. A szerkesztők egy formai eszközt is igyekeztek felhasználni e tematikus kapocs működtetésére. Bevezető tanulmányukban sorra veszik a szimbólum lehetséges definícióit, jellemzőit, rétegeit, 14 pontba foglalva a leghangsúlyosabb kérdéseket, az olyan természetű „szimbólumproblémák”-at, mint például: a szimbólumok önkényesek vagy adottak?, segítenek a világ megismerésében vagy elrejtene?, az emberi gyakorlat lenyomatait vagy az emberi gyakorlat alakul az embert irányító szimbólumok hatására? stb. A későbbiekben a tanulmányok legfontosabb releváns megállapításait úgy kísérik meg a témára, illetve a szimbólumproblémákra felfűzni, hogy a fontos gondolatokat kövérbetűs szedéssel kiemelik a szövegekből. Ezzel a kissé iskolás megoldással szemben azonban talán jobban segítette volna az olvasó eligazodását, ha a szerkesztők sűrűbben alkalmaznak magyarázó, értelmező, kiegészítő jegyzeteket.

A kötetben megjelenő különböző elméleti megközelítéseknek egyfajta integrációját nyújtja az egyes konkrét szimbólumok interdiszciplináris vizsgálata. A közös elemzés alá vett első szűkebb szimbólumkör az etnikai tudat és nemzettudat. Itt a szimbólumkutatás problémafelvetése lehetőséget kínál arra, hogy egy hagyományosan vitatott terület megtisztuljon az idők során rárakódott előfeltevésektől, előzetes ítéletektől. Boglár Lajos és Hoppál Mihály segítségével a kisebbségi csoportok küzdelmét láthatjuk a saját szokások megőrzésére. Az amerikai magyar közösségről és az indián közösségről szóló két tanulmány összehasonlításában tetten érhető, hogy fennáll a veszély a nagyközösségi szimbólumok (például a nemzetiszínű kokárda) jelentéstartalmának kiüresedésére, ha a mindennapi szokások, rítusok visszaszorulnak a magánélet szférájába. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy az élő szokások erejével összetartott közösség minden komolyabb látható következmény nélkül tudja – kisebb átalakításokkal – szimbólumait (például az indián fejdíszeket) akár áruba is bocsátani, és mégis megőrizni szimbolikus összetartozásának tudatát. Ebből a szempontból külön érdekességgel bírhat Bíró A. Zoltán és Oláh Sándor esettanulmánya egy olyan szimbólumról (egy első világháborús magyar emlékműről egy székely faluban), amely a maga egyedülvalóságában jelképezte egyrészt a kisközösség összetartozását, másrészt a(z anyanyelvhez tartozást is.

Az etnikai–nemzeti szimbólumkör szociálpszichológiai elemzése (Erős Ferenc és Péley Bernadett) azt tárja föl, hogy miként működnek a közösségi szimbólum és az egyén között kapcsolatot teremtő mechanizmusok, így az identifikáció és a szerep. Hasonlóképpen bizonyos szimbólumok és az egyén közötti távolságra mutat példát Voigt Vilmos elemzése, amelyből kiderül, hogy a népi hagyományokat felhasználó etnikus szimbólumok nagyrészt nem a folklórban, hanem pusztán a folklórra vonatkoztatva, a „hivatásos” kultúrában keletkeznek. A „hivatalos”-nak minősülő kultúrában belül a szimbólumok értelmezése körül vívott harcnak két jellegzetes példáját mutatja be Heller Mária és Rényi Ágnes, valamint Zelnik József tanulmánya.

A közös interdiszciplináris elemzés második tárgya a templom szimbóluma volt, még ha ebben a részben nem is csupán a templomról, hanem óhatatlanul a vallásról is szó esett, amit kiegészített a misztikum és a rítusok vizsgálata is, miközben – a téma természetéből adódóan – a vizuális jelek álltak az érdeklődés középpontjában. S. Nagy Katalin azt a folyamatot

ábrázolja, hogy miképpen fejlődött ki a nyugat-európaihoz szorosan kapcsolódó magyar templomépítéset, és hogy ennek az építészetnek a jellegzetességei miképpen szólnak egy adott korszakról és az őket életre hívó egyetemes hitről. „A templom a menny és föld s a pokol találkozási pontja (axis mundi)... Az épület, a tér, a festmények, azaz a látható világ éppen azt sugallja a nézőnek, hogy van a látható mellett egy láthatatlan világ, a templom célja a láthatón keresztül a láthatatlan megmutatása.” E „láthatatlan világ” fontos pontjainak feltérképezéséhez kapunk empirikus adalékokat több írásban is. A templom témájához még kötődve, ám a tágabb értelemben vett vallási szimbólumok felé nyitva vizsgálta Gecse Gusztáv a vallási kultusz szimbolizmusát. Kamarás István dolgozata a vallás központi szimbólumának, az istenképnek a megértéséhez visz közelebb, amikor egy kérdőíves felmérés eredményei alapján összehasonlítja különböző életkorú és vallásos meggyőződésű (katolikus, református, nem hívő) fiatalok isten- és emberképét. A látható és láthatatlan világ elemzését ötvözi a fejezetet záró tanulmányában Túros Endre. A Kolozsvárhoz közeli Kisbács református temploma megépítésének történetében az identitásválasztásnak és a faluközösség fejlődésének folyamatát tárja elénk.

A harmadik elemzett szimbólumtéma a város. Az empirikus megközelítést itt leginkább Gráfik Imre tanulmánya valósítja meg, amely egy sajátos, a falu és a nagyváros között önmagában is átmenetet képező, Magyarországon jellegzetes városforma, a mezőváros kialakulását követi nyomon a benne épült házak építészeti gyakorlatának szemiotikai elemzésével. A város és a falu kettőssége, ellentétessége fogalmazódik meg Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor tanulmányában, amely többek között az élet tempója, a természettől való távolság, a civilizációs fejlődés, a tömegesség–személyesség dimenzióiban vizsgálja a két településfajta közötti különbségeket. Ehhez a témához kötődik Niedermüller Péter írása is, amelyben a szerző kimutatja, hogy a falusi, a bizonyos mértékben távoli, egzotikus életmód elemzésében hasznos módszerek és kutatói attitűdök kudarcot vallhatnak a város valódi képének tudományos megfogalmazásban. A konkrét szimbólumokat vizsgáló fejezetek közül a várossal foglalkozó az egyetlen, amely a művész világlátásával is színesíti az összképet. Veres András a közép-kelet-európai város témáját Konrád György regényeinek tükrében vizsgálta a városlakó művész perspektívájából.

A *Jelbeszéd* hiánypótló mű. Értékét nemcsak az adja, hogy időszerű, „divatos” témát boncolgat, hanem az is, hogy – kerülve a sokszor terméketlen terminológiai vitákat – példát nyújt a különféle humán tudományok sokszor nagyon is távoli nyelveken megfogalmazott eredményeinek közös hasznosítására.

Kis Paszkál

KORLÁTOLT ELŐRELÁTÁS VAGY AZ ELŐRELÁTÁS KORLÁTAI?

(Symposium on Prediction in the Social Sciences.
American Journal of Sociology, May 1995. pp 1520–
1626.)

1 989 kelet-európai eseményei nemcsak témát adtak hosszú időre, de erőteljes önreflexióra is késztették a társadalomtudományokat. Hogyan lehetséges, hogy a forradalmi változások nemcsak a lakosság – sőt a mozgalmakat generáló ellenzéki vezetők – számára törtek oly váratlanul utat maguknak, hanem a különböző társadalomtudományi diszciplínák művelői közt is csak kevesen sejtették, netán jelezték előre a földrengésszerű változásokat? A csalódottság annál is nagyobb volt, mivel az Egyesült Államokban, de másutt is külön politikatudományi szakágazat (közkeletű nevén a „kremlinológia”) volt hivatott prognosztizálni a rendszer átalakulásait.

Az Amerikai Szociológiai Társaság két egymást követő közgyűlésen, 1992-ben és 1993-ban is külön panelt szentelt e témának. A *Theory and Society* 1993/2-es különszáma után, mely az első „menet” anyagait tette közzé, az *American Sociological Review* 1995. májusi száma a második szimpózium tanulmányainak és hozzászólásainak adott teret. Az első szimpóziumhoz hasonlóan, a mostani is jó pár „nagyágyút” gyűjtött egybe. R. Collins, T. Kuran és Ch. Tilly dolgozatait J. Coleman, A. Portes és E. Kiser kommentálta, bevezetővel M. Hechter működött közre.

A vita színvonala és önmagában vett érdekessége mellett a *Jel-Kép* olvasói közt külön figyelemre tarthat igényt, hogy a szimpózium egy lényeges vonulatában a kérdéses prognosztikus potenciál egyik alapkategorizációjaként a közvélemény-kutatás előre jelző képessége jelent meg. A sokrétű (közgazdasági, politológiai, szociológiai) háttérrel rendelkező Kuran a releváns személyes preferenciák megismerhetőségére – vagy inkább megismerhetetlenségére – építette téziseit. Felfogása szerint a társadalmi forradalmakat a mikromotívumok (a rezsimmel szembeni attitűdök, a tűréshatárok, a személyes tiltakozásküszöbök) feltárása elvben előre jelezhetővé tenné, e feltárástevékenység viszont represszív körülmények között – szinte definíció szerint – lehetetlen. A szerző egyszerű (talán kissé leegyszerűsítő) dichotomizálása a magánvélemény és a nyilvános vélemény megkülönböztetésén alapul. A szó szoros értelmében vett közvélemény-kutatások eleve csak az utóbbiakat vehetik célba (az angol public opinion research kifejezés esetében ez a közvetlen jelentés szintjén is evidens). Monolitikus viszonyok közt ez akkor is alapvető megismerési korlátot jelent, ha bizonyos típusú felvételekre egyáltalán sor kerülhet. Kuran „preferenciahamisítás-ként” (preference falsification) jelöli meg a magánvéleményt a kinyilvánított vélemény mögé rejtő véleményleplezést. Következtetése a fentiek fényében nem meglepő: ha e

mechanizmusok erőteljesen működnek – márpedig a kérdéses társadalmakról való történelmi tapasztalatok erre utalnak –, az ilyen viszonyok talaján kirobbanó forradalmi események szükségképpen magukban hordozzák a meglepetés elemét.

Bár a magán- és a nyilvános vélemény közti szakadék általában véve a represszió fokával nő, Kuran a preferenciahamisítás jelenségét nem korlátozza a monolitikus társadalmakra. Az Egyesült Államokban például a faji szegregációval és diszkriminációval kapcsolatos attitűdöknél jelenik meg a vizsgálatok szerint a szóban forgó kettősség, a „társadalmi kívánatosságnak” megfelelő nyilvános és az intim használatú magánvélemény különválása. (A közvélemény-kutatás irodalmában e jelenséggel gyakran a pluralizmus-ignorancia tárgykörben foglalkoznak, s a tanulmány néhány kommentátora, így Coleman és Portes is, e terminusra hivatkozik a vizsgált kérdések kapcsán. A Kuran által használt „preferenciahamisítás” fogalma azonban kétségtávolan realisztikusan kelti fel a normatív kényszerekkel, társadalmi-politikai tabukkal kapcsolatos asszociációkat.) De Noelle–Neumann „csendspirál”-vizsgálatsorozatának egy jellegzetes darabját is ebbe az értelmezési keretbe vonja a szerző. Azt a kérdőívblokkot idézi fel, mely (történetesen az akkoriban aktuális brandti Ostpolitik témája, s egy vasúti utazás fiktív szituációja kapcsán) azt mutatta ki, hogy az emberek mások meggyőzése céljából szívesebben bocsátkoznak vitába, ha az uralkodó véleményáramlat őket támogatja, mintha azzal szemben kellene fellépniük. Optimistább passzusában Kuran többek közt ezt a vonatkoztatási példát hozza fel amellett, hogy a preferenciahamisítás (vagy -leplezés) jelensége bizonyos esetekben tetten érhető (legalábbis kitapintható ennek gyanúja). Persze a szimpózium által felölelt régiókra vonatkozóan e hivatkozás nem igazán áttűtő erejű. Represszívebb társadalmak – az eruptív történelemek tipikus színhelyei – esetében a megközelíthetőség jóval problematikusabb. Ha alapjában a megismerhetőségi korlátokra helyezi is a hangsúlyt, a szerző az utóbbiakkal kapcsolatban sem teljesen szkeptikus. Igaz, nem annyira hagyományos jellegű survey-vizsgálatokhoz, inkább informális technikákhoz fűzi reményét a rejtett vélemények kitapintásában. De a közvélemény-kutatások egy tanulságos tapasztalatánál is megáll, az 1990-es nicaraguai választásokat felidézve. A közép-amerikai országban – nem utolsósorban nemzetközi nyomásra – hosszú idő után akkor tartottak először többpárti választást. Az uralmon lévő sandinistákkal szemben az UNO nevű ellenzéki mozgalom lépett fel. Közvetlenül a választás előtt még az Ortega vezette kormánypárt tűnt biztos befutónak. Jó nevű külföldi cégek eredményei is ezt látszottak alátámasztani. Például a Washington Post és az ABC által finanszírozott poll tíz nappal a döntő nap előtt még tizenhat pontos előnyt mutatott ki a sandinisták számára. Mindössze egy-két obskúrusnak számító „pártos” (az UNO-hoz közel álló) szervezet adatai jelezték az ellenzéki erőket. Az eredmény ismert: Violeta Chamorro az UNO élén fölényes, 14 pontos győzelmet aratott – az esemény körül sürgölődő surveyszervezetek és politológusok legnagyobb meglepetésére.

Ahogy Kuran leírja, a szakmai kudarc mögöttes tényezőit legélesebben egy módszertani kísérlet világította meg. Az Ann Arbor-i Survey Research Center interjúspecialistája, H. Schuman K. Bischoppinggal érdekes vizsgálatot végzett néhány héttel a nicaraguai választás előtt. Managua környékén 300 interjút készítettek három almintán. Az interjúk körülményei közt egyetlen különbség volt: a kérdezők golyóstollának felírata. A kérdezők egyik csoportját kormánypárti („Danielt elnöknek!”), a másodikat semleges emblémájú tollakkal látták el, míg a harmadik almintá esetében az ellenzék kék-fehér színét és az UNO feliratot tüntették fel. Ha az elemszámok nem is igazán meggyőzőek, és ugyancsak kérdéses, mennyire sikerült biztosítani az alminták ekvivalens összetételét, az eltérések igazán impo-

zások. A sandinista felirat 26 pontos Ortega-győzelmet jelzett, sőt a semleges címke is hasonló tendenciát eredményezett, alig kisebb (20 pontos) előnnyel. Csak az ellenzéki szimpátiát sugalló felirat törte át a „preferenciahamisítás” légkörét úgy, hogy ez az almlinta a végeredményhez közel álló 12 pontos UNO-fölényt jelzett.

Kuran az ilyen és a fentiekhez hasonló kezdeményezéseket fontos lépéseknek tekinti a magán- és a nyilvános vélemények különválásának feltárásában, s ezen keresztül az egyes társadalmakban latensen meghúzódó tiltakozó potenciál felbecslésében. Persze nagyon is tudatában van e megközelítés korlátainak, s ezért nem is annyira a prediktív kapacitás, mint a magyarázóképeség (inkább utólagos) emelését hangsúlyozza. E korlátok egy részére már utaltunk. Minél represszívebbek a viszonyok (s minél erőteljesebb a preferenciahamisítás), annál nagyobb a közegellenállás a szóban forgó trouvaille-okkal szemben. De tulajdonképpen a („már nem, még nem” állapotban leledző 1990-es Nicaraguából való) módszertani tapasztalatok sem igazán egyértelműek. Schuman és Bischopping kísérletének eredménye a választások előtt inkább kételyre, mint biztos tudásra adhatott alapot. Arról nem beszélve, hogy igencsak kérdéses, mekkora „ellenimpulzus” szükséges a különféle esetekben a „valós” eredmények előcsalogatásához. S az is megfontolást igényel, hogy az egzaktásra, összehasonlíthatóságra törekvő társadalomkutatás egyáltalán mennyire vonhatja be normál eszköztárába az ilyen – nagyfokú intuíciót feltételező – megközelítéseket. Alighanem inkább eseti diagnosztikus szerepük lehet (mint ahogy például a szociográfiai módszerek is fontos segédeszközként jöhetnek számításba a szociológia alapapparátusának kiegészítésében).

Talán nem utolsósorban a korábbi csalódások nyomán, a hozzászólók többsége is a prediktív igény visszafogott megfogalmazása platformjára helyezkedett. Más lapra tartozik, hogy Kuran elméletének szubsztantív mozzanatai nem találtak egyöntetű egyetértésre. Bár a kommentárok általában elismerték a preferenciahamisítás jelenségének relevanciáját, eltérően ítélték meg az 1989-es kelet-európai eseményekben, forradalmi mozgalmakban betöltött szerepét (ahol tehát már nem pusztán a megfigyelők, társadalomkutatók várakozásai meghiúsulásának tényezőiről volt szó). Az itt is lényegre törően fogalmazó Coleman két mozzanatot emel ki ezzel kapcsolatban. A nyolcvanas évek szocialista blokkja – ha akár csak az európai térséget tekintjük – korántsem képezett homogén masszát. Míg például az NDK-ban a preferenciahamisítás mechanizmusa szinte mindvégig „üzembiztosan” működött, Lengyelországot Coleman ellenkező előjelű példaként említi. Itt a hetvenes-nyolcvanas évek ismétlődő proteszhullámai csaknem lebontották a magán- és a nyilvános vélemény közti falat. (A szerző fejtegetéseire hozzátehetnénk: fontos vonatkozásokban – például a gazdasági helyzet és perspektívák megítélését illetően – Magyarországon is visszahúzódott a Kuran értelmében vett preferenciahamisítás, és jól érzékelhetővé vált a véleményklíma átalakulása.) Coleman annak a nézetnek ad hangot, hogy a helyzetet közelebbről ismerők nemigen kételkedhettek a legitimációs probléma mélyülésében, de ez még semmit nem mondott arról, hogy a hatalmon lévők meddig, milyen elszántsággal lesznek készek e folyamatokat erőszakkal is feltartóztatni. Aki tehát jóslani akart, ez utóbbi tényezőt kellett volna mindenekelőtt megjósolnia. Ami pedig az elméleti magyarázatot illeti, Coleman a mikrodinamika (a lakossági attitűdök, preferenciák, tiltakozási küszöbök átalakulása) mellett ismét csak a hatalmi erőviszonyoknak, a politikai elit helyzetértelmezésének juttat alapvető jelentőséget (s ezen belül az adott összefüggésben – akár a Szovjetunióról, akár a kelet-közép-európai országokról legyen szó – a gorbacsovi politika kialakulásának és fordulatainak mozgatórugóit emeli ki). A hatalmi makrotényező szerepét illetően lényegében Portes is hasonló módon reflektál Kuran tanulmányára.

E recenzió kissé igazságtalan volt, mikor a szimpóziumról beszámolva elsősorban a közvélemény–szociológiai vonatkozásokra koncentrált, holott a szimpózium alapkérdései („láttuk-e, láthattuk volna-e előre?”) szempontjából Collins és Tilly dolgozatai is figyelmet érdemelnek. A kérdést egészen más síkon megközelítő Collins egyenesen azt állítja, ő már a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján prognosztizálta, ami aztán lényegében megvalósult. Akkoriban fejtette ki – számos kremlinológus ellenkezését kiváltó – feltevését, amely a korábbi túlterjeszkedés téziséből kiindulva néhány évtizedes távon a szovjet érdekszféra reprodukciójának megroppanását és visszahúzódását vetítette előre (a hozzászólók egy része szerint Collins e hosszú távú prognózissal nem vállalt túl nagy kockázatot). Tilly az elmúlt egy-két évtizedben forgalomba jött forradalomelméletek kritikáját adva közelít a kérdéskörhöz. A tiltakozó mozgalmak neves történeti szociológusa mindenekelőtt azokat az univerzális modelleket, illetve az ilyenek létrehozására való törekvéseket teszi bírálat tárgyává, amelyek a „társadalmi földrengések” előrejelzésére téről, időtől független „képleteket” dolgoznának ki. (A hasonló többször visszatérő szimpózium egyik-másik részt vevője megjegyzi, hogy – az elvben egyszerűbb tényezőegyüttessel dolgozó – szeizmológusok is szkeptikusabbá váltak az elmúlt időben a földrengések konkrét előrejelzésével kapcsolatban). Tilly a „nagy elméletek” helyett a konkrét esetek elméleti tanulmányozását, analógiák kidolgozását ajánlja inkább a témakör művelőinek.

Az a főáram, mely a szimpózium egészéből kibontakozik, végül is a társadalomkutatás olyan realizisztikusabb ambíciója felé vesz irányt, melyet a – visszatérő hivatkozási pontot képező – popperi történelemfelfogás vagy a mertoni típusú középszintű elmélet fémjelez. Ma már hasonló metodológiai útjelző a makro- és a mikroszintű elemzés összekapcsolása is – nem utolsósorban a vitában is részt vevő Coleman előadásában. A soron következő történelmi fordulatok kapcsán derülhet ki, mennyit tanult valójában tapasztalataiból a társadalomkutatás.

Tardos Róbert

CONTENTS

Csepeli, György: IN CROSS-FIRE OF CULTURES

Gálik, Mihály: THE COMPLAINT OF THE PUBLIC

Kéri, László: POLITICAL DEBATE-PROGRAMS IN THE HUNGARIAN
TELEVISION

Lendvay, Judit: THE POTENCIAL PUBLIC OF FOREIGN TELEVISION
BROADCASTS

Angelusz, Róbert–Tardos, Róbert: ADRESSES IN A CHANGING SOCIETY

Bartók, János: MOTIVATION OF PARTY PREFERENCE BEFORE THE
ELECTION OF 1994

Szilágyi, Erzsébet: SOME CHARACTERISTIC FEATURES OF MASS
MEDIA SERIES

Komlósi, László Imre: ISSUES IN CONTEMPORARY
ARGUMENTATION THEORY. PART I

Pléh, Csaba: CURRENT TRENDS IN COGNITIVE SCIENCE

Kováts, Ildikó: COMMUNICATION AND MEDIA RESEARCH FROM AN
INTERNATIONAL POINT OF VIEW

Róka Jolán: TWO MODELS OF COMMUNICATION RESEARCH

195 Ft